

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1977

किरणवली ।

51
L
21634

KIRANĀVALI

BY

UDAYANĀCARYA

WITH THE COMMENTARY OF YARDHAMANOPĀDHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SIVA CHANDRA SARVABHOVA

FASCICULUS I

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATH CHAKI KARTI AT THE SANSKRIT PRESS

No. 6, Wand Kumar Chowdhury's Road Lane

AS PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 1 PARK STREET,

1911

किरणावली ।

ॐ नमो गणेशाय ।

विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये ।

यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्विश्वतस्त्रिषे ॥ १ ॥

किरणावलीप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

मिलन्नन्दाकिनीमल्लोदामां मूर्ध्नि पुरद्विपः ।

विश्वबीजाङ्कुरप्रख्यां वैधवीं तां कलां तुमः ॥

कर्त्तव्यविघ्ननिघातकं रविनमस्कारं निबध्नाति । विद्येति ।

देति सामान्यतोऽपि कर्त्तृनिर्देशे विद्याविद्ययोः सन्ध्या-

किरणावलीप्रकाशविहति ।

श्रीगणेशगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ।

गण्डाभोगविलोलपटपट्टासंवारणव्याजतः ।

शुक्लादण्डविघट्टनेन परितो विघ्न विनिघ्नचिपः ।

निर्गन्धान्मदवारिर्विच्छिन्नतरे भागे मुहुः प्रसूत-

क्षारश्च भम लायतामिह करालस्वाय लम्बोदरः ॥

जयदेवगुरो रम्यगधीत्य मतमद्भुतम् ।

द्रव्यप्रकाशविहती रुचिदत्तः प्रवर्त्तते ॥

मिनदिति । यद्यपि मन्दाकिनोपदं विमदुगद्गापरं तथापि गद्गासामान्य-

रजनीभ्या निरूपणाद्रविरोदेता नभ्यते । विद्येय या पूर्वमभ्या
तदुदयोद्रेकादुत्पत्त्याधिस्यादविद्येय या रजनी तत्क्षये मति यदु-
देति उदयगिरिगिरिवरमारोहति । सभ्या च न रात्रे भंगविशेषः
निरस्तैतदीपवर्तिरविरग्निजानस्य कानयिशेषस्य रात्रित्वात् ।
सभ्यायाश्चात्र द्वीपे कतिपयतत्कत्वात् । अतएव रात्रिसभ्ययो-
र्धर्मश्रान्ते प्रयगभिधानम् ।

परम । सभ्यायापि प्रयोगदर्शनात् । विश्वोक्त महादेव अदद्भुतमाभियर्थ ।
आत्मान्दपि वीज जनसम्बन्धेनाद्भुततीति ध्येयम् ।

चिन्तामयिकारमतनाह । कर्तव्येति । ननु रवेर्नभ्यार इत्ययुक्तम् ।
रवेरानुष्ठेयत्वात् । तथाचे वा यदिति नपुंसकनिष्ठातुपपत्तेरिति श्लोक्तसुपाद-
यति । यदिति । ननु विद्येय या पूर्वमभ्येति व्याख्यानात् सभ्यारजनीरेव
रूपस्य न तु विद्याविद्ययोरेति चेत् । अत्र विद्याविद्ययोरेति विभक्तिविपरि-
णाम । तेन सभ्यारजनीरेवविद्याविद्याभ्या निरूप-^{दित्यर्थं} रवेर्यवमानमित्येके ।
रूपतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या रूपस्य रूपरूपकभाव सभ्यस्य । तथाच ~~विद्याविद्ययो~~
सभ्यारजनीभ्या सह निरूप्यनिरूपकभाव सभ्यस्य । इत्यन्ते । कविप्रतिरूपस्य
इति पाठ । तत्र निरूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या निरूप्यस्य उपमानमाननाह ।
तथाच भावप्रदाननिर्देशादुपमानत्वादित्यर्थो वाच्यः ।

विद्येयेति मध्यपदभोपो समाह । योग्यतावन्तात् साभ्यान्मध्यो विद्येयपर
इत्याह । पूर्व्वेति । ननु रजन्त्येकदेश सभ्या तथाच तत्क्षये न रजनीष्वय
इत्यत आह । सभ्याचेति । निरुक्तेति । ननु भिरासो न प्रागभाव प्रज्वलो
वा अतीताभागतयो ह्यदभावात् । नात्यन्ताभावो दिनेऽतिव्याप्ते । एतद् द्वीपवर्ति
रविरग्निजालस्य द्वीपान्तरे तदाप्यत्यन्ताभावसत्त्वात् । अतएव न सप्तर्षीभापो
नान्योन्याभावोऽपीति चेत् । सावधिषट्सर्षीभावस्य विवक्षितत्वादित्येके । रवि
रजनीनासत्यवत्त्वं विवेकशान् मध्यमस्यैव विवक्षितत्वादित्यन्ते । द्वीपस्यात्र
भारतो यथा विवक्षित । तेन जम्बद्वीपान्तर्गतमेरोहत्तरभागे रविरग्निमयस्येति

यद्वा ल्यप्लोपे पञ्चमी । मप्तमी च निमित्ततायाम् । तथाच
विद्याहेतुः या सन्ध्या तदुदयोद्रेकं प्राप्याविद्याहेतुरजनीक्षयाधिं
यदुदेति तस्मै । विश्वतो विश्वस्मिन् त्विट् दीप्तिर्यस्य तथाभूताय ।
कस्मैचिद्विशिष्याशक्यनिर्वचनगुणगरिभ्यो नमः । यद्वा एतच्छास्त्र-
साध्यमोक्षहेतुतत्त्वज्ञानविषयायात्मन एवायं नमस्कारः । विद्या
प्रात्मसाक्षात्कारः सैव तत्त्वप्रकाशकत्वात् सन्ध्या । तदुदयोद्रेकात्
दृढतरसंस्कारजननात् । अविद्या आत्ममिथ्याज्ञानं सैव तत्त्वज्ञान-
विरोधित्वात् रागजनकत्वाद्वा रजनी । तस्याः क्षये सति यदात्म-
स्वरूपमुदेति मोक्षलक्षणप्रयोजनभागभवति । तस्मै कस्मैचित्सर्व्वी-
त्कृष्टाय विश्वतस्त्विपे योगजधर्मसाचिव्याद्विश्वविषयकज्ञानाय
नमः ॥ १ ॥

नाव्याप्तिरित्याहुः । केचित्तु द्वीपपदं न भारतवर्षपरम् । कुरुक्षेत्रदेशे इण्डव्य-
रात्रावव्याप्तिः । तत्र ज्योतिःशास्त्रस्य प्रमाणत्वात् । तथा चैतद्वीपपदं तत्तद्देश-
परम् । न चाननुगमः । कुत्र देशे क कालविशेषो रात्रिरित्यनुगतस्यैव लक्षणा-
दिति वदन्ति ।

न च निशि षड्विंशतारविरश्मिसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तदा तत्र रश्मि-
रश्मित्वाभावात् । तस्याद्युविनाशित्वात् तदारम्भकपरमाणुभिरन्यतेजसामार-
म्भात् । अन्यामविष्टेति विशेषणाद्वा । प्रकाशकत्वेति विशेषणान्न सौरत्वसरेणु-
सत्त्वेऽप्यसम्भवः । यदि सकलपदमप्यस्ति तदा तत्सूचनायैव जालपदम् । प्रलये
ऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं कार्यद्रव्याधारपरम् । यद्वा यावद्भिररश्मिजाल-
संसर्गाभावावच्छिद्यैतद्वीपावच्छिद्यत्वं विशचितम् । तेन प्रलये न प्रसङ्गः । तदाहि
द्वीपाभावेन विशेषणाभावाधीनविशिष्टाभावसत्त्वात् । न च विशेषपदं व्यर्थम् ।
कालस्य नित्यद्रव्यस्य वारणीयत्वात् । उपाधेरेव रात्रित्वात् ।

ननु निरक्षेतदु द्वीपवर्तिरविरश्मिकत्वमेव कालस्य रात्रित्वं लायशात् । न तु

यतो द्रव्यं गुणाः कर्म तथा जातिः परापरा ।

विशेषाः समवायो वा तमौश्वर मुपाम्महे ॥ २ ॥

एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यपदार्थोद्देशं कुर्वन्नेव नमस्कारवद्रूपान्तरेणापि सर्व्वहेतुभगवदुपासनमपीष्टसाधनमिति दर्शयति । यत इति । उत्पत्तिप्रसिद्धहेतुत्व नित्यानित्ययोर्यथायोगमत्र बहुत्वेऽप्यात्मनः प्राधान्यव्यापनाय द्रव्यमित्येकवचनम् । तद्विषयाणां श्रवणादिप्रतिपत्तीनां बहुत्व गुणा इति बहुवचनेन व्यज्यते । परा व्यापिका । अपरा व्याप्या । वाग्व्यंशः समुच्चये ।

यद्वा यत ईश्वरात् । द्रव्यं हिरण्यादि । गुणाः शास्त्रादयः । कर्म हिताहित हेतुव्यापारः । जातिः परा उत्कृष्टा ब्राह्मणत्वादिः । अपरा अधमा चण्डालत्वादि । जातेरनिमित्तकत्वेऽपि तज्जातीय

तद्गुणगर्भमिति । सव्यापि रात्रिरेव । सव्यारात्रयोर्धर्मौपाक्षे प्रत्यगभिधानं गौडपन्थायात । तत्र प्रयोजनान्तरवद्विज्ञापि दोषातिशयादिप्रयोजनप्रदर्शनार्थं मिलित्वस्वरमादाह । यदेति । व्यपनोप इति । न च कर्मयोग विना न सम्प्रसीति वाच्यम् । उदेतीत्युदयगिरिस्थितस्वरमारोहतीत्यर्थे इति दर्शनात् । उपसर्गाद्यैव कर्मत्वादिति भावः । ननु स्वार्थे पञ्चम्या न शक्तिर्मानामावात् । न नक्षत्रास्तुतिभक्तौ तस्याव्युत्पत्तेरिति चेत् । कर्म्येति स्वरस्वरसात कर्म्यत्वमात्रे पञ्चमी । न च स्ववर्णभावात् । व्यपनोप इति पञ्चमीविधानेन अनुप्रत्ययस्यैव तद्विधेयत्वात् । सैवेति । यदाप्यात्मसाक्षात्कार तत्त्वप्रकाशे न तु प्रकाशक तथाप्युत्तरप्रकाशव्यक्ति प्रति पूर्वप्रकाशव्यक्तिहेतुत्वाच्च दोष इत्याहुः । तत्त्वप्रकाशकत्वे तत्त्वविषयत्वम् । तत्त्वविषयता च कश्चित् प्रतिपत्त्यनुबन्धितया कश्चिद्व्यापारानुबन्धितयेत्यर्थः । विद्याज्ञानमिति तज्जन्यशक्त्येत्यर्थः । अनुबन्धितानुपपत्तेराह आत्मस्वरूपमिति ॥ ॥

अर्थानां प्रविवेचनाय जगता मन्तस्तमःशान्तये
सन्मार्गस्य विलोकनाय गतये लोकस्य यात्रार्थिनः ।
तत्तत्तामसभूतभौतय द्रुमां विद्यावतां प्रीतये
व्यातेने किरणावली मुद्यनः सत्तर्कतेजोमयीम् ॥३॥

शरीरोत्पत्तिस्तडेतुका । विशेषा इतरभ्योऽतिशयरूपाः । समवायो
मेलकः । सदसद्गां सहेत्येतत्सर्वं यतः ईश्वरात् स उपास्यत
इत्यर्थः । यदा प्रचितो नमस्कारो बलवत्तरविघ्नवारणायालमिति
नमस्कार एवोपासना ॥ २ ॥

मेचावग्रहत्त्यङ्गमभिधेयं प्रयोजनश्चाह । अर्थानामिति ।
अर्थाः पृथिव्यादयः पदार्था घटादयश्च तेषां प्रविवेचनाय इतर-
भेदानुमित्यै साक्षात्काराय च । तद् यदर्थं तदाह अन्तरिति ।
अन्तस्तमः आत्मनि मिथ्याज्ञानं गृहान्तर्वर्त्तिध्वान्तश्च । वहि-
स्तमसा मरुणेनैव निरासात् । तथाचात्मभेदप्रतियोगितया
पृथिव्यादयोऽप्यत्र विवेक्तव्या इत्यर्थः । जगतामात्मश्रवणाधि-
कारिणामशेषभुवनानाञ्च । तव्ययोजनमाह । सन्मार्गस्येति ।
मोक्षभूमेरीक्षितायाः सन्मार्गं उपायः प्रमाणं श्रेष्ठं वर्त्म च ।
तत्प्रकटज्ञानार्थं तमःशान्तिरित्यर्थः । तदपि यदर्थं तदाह गतय

साक्षात्काराय चेति । साक्षात्क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साक्षात्कारहेतुर्गृहान-
वर्त्ती आलोक उक्तः । तेन तद् यदर्थमिति स्वरूपेण न विरुद्धमित्याह । आत्म-
भेदेति आत्मनिर्भेदेत्यर्थः । सोचेति । यद्यपि तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानं निवर्त्यते
इति मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्न प्रमाणत्वज्ञानं प्रति प्रयोजकत्वं तथापि व्यक्तिविशेषे

इति । तत्रार्थिनो भोक्तृगमनार्थिनो ग्रामाद् ग्रामान्तरमीयामोय
 गतये प्राप्तये गमनाय च । ननु तदर्थंकाः प्राचीननिबन्धाः सन्ति
 किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह । तत्तदिति । ते ते तामसाः कुतर्का-
 भ्यासजनिततमोगुणप्रधानाः नास्तिकाः नक्तधराय भूतास्तेषां
 भीत्यै । प्राचीननिबन्धाश्च सौगताद्युत्थापितकुहेतुसन्तमसाच्छा-
 दिता स्तुत्यज्ञानाय न पर्याप्ता इति तन्निरासाय । विद्यावतां
 श्रुतिवाक्यजात्मश्रवणवतां . मननार्थिनां श्रुत्यध्ययनशालिनाश्च ।
 अनेन ग्रन्थेनात्ममननविधानात् । सूर्योदये सति वैदिककर्मभानु-
 ष्ठानाश्च । प्रीतये । उदयनः आचार्यः । ऊर्ध्वं अयनं यस्येति
 व्युत्पत्त्या सूर्यश्च । किरणावलीं अन्यम् । किरणपरम्पराश्च ।
 व्यातेने व्यातनोतु । आग्रंसायां भूतवच्चेति आग्रंसायां निडिति
 मतमयुक्तम् । तत्र सूत्रे भूतसामान्यस्यैवातिदेगात् । भूत-
 विशेषे विहितयोर्निर्द्वन्द्वोरनतिनिर्देशात् । तिङन्तप्रतिरूपकोऽयं
 निपातः । चक्रे सुबभूवुः सुजनैकवभुरिति वदिति केचित् । वस्तुतो-
 णलुत्तमोवेति ज्ञापकात् कर्तुरपरोचेऽपि निट् साधुः । अन्य-
 करणरभसवशेन चित्तविशेषोवा । ऋजयसु नायमाचार्यस्य
 श्लोकः किन्त्वन्यस्येति समादधुः ॥ ३ ॥

तथाविशम्भश्च इति भावः । किरणपरम्पराश्चेति । तत्र तेजःपदेन प्रभावाः
 किरणावयवस्य वा विशलमाणात्मनो न तेजःकिरणयोरैक्येनान्वय इति भावः ।
 ननु चालं कथं परोचे निर्दिष्टाग्रद्वया कस्यचित् सभाधानभाशङ्क्य निराकरोति ।
 व्यातनोति । वस्तुत इति । अत्र ज्ञापकमिदं चित्तविशेषादि निट्परत्वे-
 नान्यथाविज्ञमतएव नञ् ऋजयसु किंवाङ्गित्वादी चित्तविशेष एव तथा प्रयोग
 इति चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

अतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं

प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।

उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति

प्रखलजडधियो ये तेऽनुकम्प्यन्त एते ॥ ४ ॥

अतिविरसमिति । एतत् तन्त्रं शास्त्रम् उदधिसममतन्त्रम् असम्यक्शास्त्रं ये वदन्ति । प्रखलाः प्रकर्षेण खलाः दोषैकदृष्टानो जडधियो विशेषादर्शिनस्ते नैतद्वन्त्येनानुकम्प्यन्ते सम्यगवबोध्यन्ते । उदधिसाम्यञ्च सम्यक्ज्ञासम्यक्ज्ञाभ्याम् । तत्रासम्यक्ज्ञापक्षे रसाः शृङ्गारादयस्ते अतिशयेन विगता यस्मात् तदतिविरसम् । अथ-चातिक्रान्ता वयः पक्षिणो यस्मात् तादृशो रसः पानीयं यत्र लवणाकरत्वात् । असारम् । सारः प्रयोजनं तच्छून्यम् । मोक्षस्य तुल्यायव्ययत्वेनापुरुषार्थत्वात् । अथच सारो धनं तद्रहितम् उद्धृतरत्नत्वात् । मानेति । शब्दादिषु मानान्तरेषु सत्सु प्रत्यक्षानुमानयोरेवाङ्गीकारात् मानवार्त्तया शास्त्रान्तरापेक्षया विशेषतो हीनम् । अथच मानमियत्ता तत्संकथयापि हीनमपरिमितमित्यर्थः । प्रविततेति । प्रकर्षेण वितता विस्तीर्णा बहुवेला बहुक्षणा प्रक्रिया पाकजडित्वादुत्पत्तिविनाशप्रकारस्तस्या जालं समूहः सैव वा आनायो दुरधिगमत्वात् । तच्चिन्तयैव पुरुषायुष-पर्यवसानेन फलासम्बन्धात् । तथा प्रवितता बहुवेला अति-

शास्त्रारम्भे सदाचारपरम्परापरिप्राप्ततया काय-
वाङ्मनोभिः कृतं परापरगुरुनमस्कारं शिष्यान्

शयिता । अतिवेलगद्गदवत् बहुवेलगद्गदस्यापि अतिशयितार्थत्वात् ।
एवम्भूता प्रकृष्टा क्रिया कर्म तज्जाल महावराहचुरक्षीभ सुरा
सुरमथन रामशरानलदाहरूप तेन दुःखम् । समीचीनत्वपक्षे
अतिविरम रसविगममतिक्रान्तम् । रसो मोक्षेच्छा । मोक्षे
पुरुषार्थत्वस्योपपाद्यमानत्वात् । मधुरादिपङ्क्तिधरमव्युत्पादनाद्वा ।
अथवा अतिशयिता वय पक्षिणो गरुडादयो यत्र तादृग्रस
पानीय यस्य । न सारमुत्कृष्ट यस्मात् । मोक्षसाधकत्वात् ।
अथच न सार उत्तमो यस्मादित्यसार रत्नाकरत्वात् । यद्वा
अकारो विष्णुवचन । अ सारो यन्नेत्यसारम् । तच्छयनत्वात् ।
मानवार्त्तया अविहीनमिति नव प्रक्षेप । शब्दादीनामनुमान
एवान्तर्भावात् । अथच मानेत्यादिना महाशयत्वमेवोक्तम् । प्रगता
विततबहुवेलप्रक्रियाजालेन दुःखा दुःस्थिति यत्र । अत्र प्रकृति
याया' सम्यगव्युत्पादनात् । तथा प्रवितत यद् बहुवेल अनुवेल
सायात्रिकाणा प्रक्रियाजाल गतागतसमूहस्तेन दुःखम् । अनेन
परोपकारित्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

ननु नमस्कारे प्रवृत्तिर्न युक्ता फलाभावात् । नापि समीहित
निर्विघ्नसिद्धिस्तत्फल मानाभावात् । भावेऽपि वा प्रणामद्वय
व्यर्थम् । एकेनैव तस्मिन्ने । तन्निवन्धनञ्च व्यर्थम् । न हि तन्नि
वन्धनमपि तदङ्गमित्याह । शास्त्रेति । सदाचारानुमितकर्त्तव्यता

शिञ्जयितुमादौ निवध्नाति । प्रणम्येति । कर्त्तव्या-
प्रेक्षया प्रणामस्य पूर्वकालत्वात् त्वानिर्देशः । भक्ति-
श्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः प्रशब्देन द्योत्यते ।

बोधकश्रुतिरेवात्र मानम् । नमस्कारद्वयञ्च बन्धवत्तरविघ्नवार-
णाय । निवन्धयेषितविघ्नशान्तये देवताप्रणाम कर्त्तव्य इति
शिष्यशिष्यार्थमित्यर्थः । सत्त्वञ्च न यद्यपि वेदविहितार्थानुष्ठातृत्व
यावत्तदेकदेशविकल्पाभ्या स्वरूपासिद्धातिव्याप्तीः प्रसङ्गात् ।
वेदनिषिद्धानुष्ठातृत्वे सतीति विशेषणे भवशिष्टादेरप्यतत्त्वापत्तेः ।
नापि (१) क्षीणदोषपुरुषत्वम् । इदानीन्तनानामसत्त्वेन तदा-
चारस्य वेदाननुमापकत्वापत्तेः । नापि (२) ज्ञानवत्त्वे सत्येतत्-

(१) क्षीणेति । दोषपदं रागद्वेषभोहपरम । तथाच लक्षणत्रय बोध्यम् ।
तथाहि समानाधिकरणरागप्रागभावामहृत्तिरागध्वसवत्पुरुषत्व रागपदस्थाने
द्वेषादिपदप्रच्छेदेण बोध्यम् । पुरुषपदञ्च कालेऽतिव्याप्तिवारणाय । एतेन लक्ष्यपदे-
नाभावभावं विवक्षितम् । न तु ध्वस पुरुषपदवैयर्थ्यापत्तेरित्यपास्तम् । अथत्वे-
ऽप्येतत् ।

(२) ज्ञानवत्त्वे सतीति । एतत्कालीनेत्यभावविशेषणम् । एतच्च प्रतियोगि-
समवायिदेहेऽपि समवायावच्छेदेनात्यन्ताभाव इति वादिमते बोध्यम् । घटादा-
वतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । यद्यप्येतदपि वृक्षादावतिव्याप्तिं तथापि प्रकृत
ज्ञानवत्त्वे सतीत्यर्थः । ते चातिमन्दान्तं सञ्जा इति भावः । जन्मान्तरीयतादृश-
मिष्याप्तिज्ञानान्ताभावसादाय बोद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय एतत्कालीनेति । तथाच
यदात्यन्ताभाववत् तदा गिप्तत्वं इति भावः । इदं रजतमित्यादिभ्रमभादाय
अव्याप्तिर्माभूदत उल्लभदृष्टसाधनत्वविषयकेति । यद्यपि गिप्तस्यापि क्वचिददृष्टा
साधनेऽपि साधनत्वभ्रमसम्भावदोषतादवस्थ तथाचदृष्टं तत्साधनञ्च नास्तीति

कालीनादृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानात्त्वन्ताभाववान् अस्मिन्
काले शिष्टः (३) निषिद्धकर्मसक्तस्यादृष्टसाधनतागोचरमिथ्या-
ज्ञानविधुरस्यापि तत्त्वापत्तिः । (४) तथापि वेदप्रामाण्याभ्युप-
गन्तृत्वम् । न चात्रापि कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पः । तत्तत् तात्पर्य-
विषये कार्त्स्न्यैव विवक्षितत्वात् । विशिष्य तत्तत् तात्पर्यम-
विदुषामपि तदर्थमनुतिष्ठतां तात्पर्यविषये वेदः प्रमाणमिति
सामान्यतस्तदभ्युपगमस्य सत्त्वात् । तदाचारे च धर्मशास्त्रा-
निषिद्धत्वरूपमविगीतत्वमलौकिकविषयत्वञ्च विशेषणम् । तेन
निषिद्धतदाचारे भोजनाद्याचारे च न अभिचारः । (५) एवञ्च
प्रयोगः । नमस्कारः वेदबोधितकर्त्तव्यताकः अलौकिकविषया-
विगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शयत् ।

एवंरूपमिथ्याज्ञानाभाववत्त्वं बोध्यम् । ध्वंसवादाय बौद्धातिव्याप्तिवारण्याय
अत्यन्तेति । न च निष्ठाज्ञानस्याव्याप्यवृत्तितया तत्त्वत्ववादेऽपि तदत्यन्ताभाव-
वत्त्वादित्याग्निरिति वाच्यम् । प्रतिबोधिगव्यधिकरञ्चत्वस्यात्त्वन्ताभावविशेषणत्वात् ।

(३) निषिद्धेति । यद्यपि तदा तस्य शिष्टत्वेऽपि न क्षतिः तदाचारे चाप्ये-
विशेषणप्रक्षेपे च वेदादुभये न कोपि दोषः । अन्यथा विद्वान्नेऽप्यगतेः । तथाप्य-
स्मिन् काले इति विशेषणोपादानवत्तेन विशेषणनिरपेक्षवेदादुपापकत्वनाभात् ।
अन्यथा तद्विशेषणप्रक्षेपे कातुपवसिरेतदुक्तम् । तदा तस्य शिष्टत्वव्यवहाराभावात्
अतिव्याप्तिरित्यप्याहुः ।

(४) साधनादेदप्रामाण्येत्यादिकमेव शिष्टत्वसहितं व्यभिचारवारणोपायस्यानु-
पदमेव दर्शयिष्यमाणत्वादित्यभिचरन्त्याहुः । तथापीति । एतद्वचनं प्रत्यक्ष-
प्रकाशे विपश्चितम् ।

(५) ननु शिष्टाचारस्य वेदव्यधिकरञ्चत्वात् कथं तदनुपापकत्वमतोऽनुमान-
प्रकारमाह । एवञ्चेति । त्रौकिकेति । ननु शिष्टतन्निष्कञ्जजलताडनादी

कायेति । ननु कायिकादिषु नमस्कारत्वस्यैकस्याभावात्
भिन्नानामेषां कथं सकृदुच्चरितं प्रणम्येति पदेन निबन्धनम् । अत्र
ज्ञानविशेषपूर्वकत्वमप्रतिसन्धाय कायिकादौ नमस्कारपदा-
प्रयोगात् नागृहीतविशेषणन्यायेन (६) मानस एव नमस्कारो
ऽन्यत्र लक्षणा । न च तस्यापि परकोयचेष्टाशब्दविशेषाभ्यामेवा-

व्यभिचारः । न च न विप्र जायिष्यो मरेदित्यादिना तस्य वेदनिषिद्धत्वेन न
तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः । चैवबन्धनादिव्यभिचार-
वारणस्याविगीतपदादेव भावात् । न च लौकिकत्वादेव तस्य न तत्र व्यभिचार
इति वाच्यम् । लौकिकत्वं ह्यन्यद्व्यतिरेकादिप्रकापि बलवदनिष्टाननुबन्धी-
साधनताकत्वम् । न च तत्र तदस्ति । इष्टावृत्तकलाभावात् । न च शिष्टपदमिष्ट-
साधनताये भ्रमरहितपरमतो न व्यभिचार इति वाच्यम् । तदाचारेति पूर्व-
पक्षविरोधात् । तच्छब्देन पूर्वप्रकृतस्यैव पराभ्यासः । प्रमादाद्धतमधुविष-
संप्लुताभोजने तथापि व्यभिचाराच्चेति चेत् । अत्र वदन्ति । वेदेत्यादिना
शिष्टव्यवहारप्रयोजकं शिष्टत्वमुक्तम् । वेदानुभाषकहेतोर्लूपलक्षणेनैव तत्र ।
तेनेष्टसाधनत्वाये भ्रमरहितत्वस्योपलक्ष्यत्वात् । तथाचात्र शिष्टपदं तत्परमेव ।
तेन निष्कले कर्माणि न व्यभिचारः । न चाविगीतपदेन तद्वारणमिति वाच्यम् ।
विगीतत्वं हि वेदनिषिद्धत्वं तत्र तत्र नास्ति सर्वथा इष्टकलाभावात् ।
प्रसङ्गाभावे वैदिकनिषेधासम्भवात् । निषेधस्य कथञ्चित् प्राप्तविषयत्वात् । लौकिक-
त्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाथबोधितोद्देश्यसाधनताकत्वम् । एतच्च
भोजनादौ व्यभिचारवारणाय । नचैवमविगीतपदवैयर्थ्यं प्रत्यस्यागमनादेर-
लौकिकपदेन वारणादिति वाच्यम् । वेदबोधितकर्तव्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननु-
बन्धीष्टसाधनताकत्वञ्च नानुबन्धनस्येनान्ये व्यभिचारवारणत्वात् । तस्य शब्द-
बोधितेष्टसाधनताकत्वेनालौकिकत्वात् । एतदपि श्येनयागे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं
न यन्दते तत्र बोध्यमिति ॥

(६) मानस एवेति । तथाच जातिविशेष एव तत्पदयक्यतावच्छेदक इति

नुमानमित्यविनिगमः । तावतापि तावत्स्वैकजात्यसिद्धेः । अननु-
गतेरपि व्याप्येस्तदनुमानसम्भवात् । तथाच कायेन वाचा चोप-
नक्षितेन मनसा कृतमिति योजनेत्येके । कायिकादौ नमस्कारत्वं
जातिद्वयमेवेति । तत्र नमस्कारपदं नानार्थमेव । पदावस्थानु-
प्रणम्येति पदात् तन्निबन्धनमित्यन्ये ।

ननु प्रणामस्य पूर्वकालत्वं न संप्रहापेक्षया । मुनिप्रणामेन
व्यवधानात् । अव्यवहितपूर्वकालत्वस्य ज्ञावाच्यत्वात् । नापि
मुनिप्रणामापेक्षया । मुनिप्रणामे तदभावात् । तत्कार्यं ज्ञानिर्हेगः ।
इत्यत आह । कर्त्तव्येति । प्रणामत्वेन द्वयोरपि प्रणामयोः
कर्त्तव्यसंप्रहापेक्षया पूर्वकालत्वात् ज्ञानिर्हेगप्रयोग इत्यर्थः ।

भाव । अविनिगम इति । तथाच कादिकादिकनमस्कारपदवाच्यमिति भावः ।
तावतापीति । जातिषाद्व्याप्तं कायिकावाचिकयोरेवजात्यसिद्धेः । यद्यतावच्छे-
दकाभावात् तदुभयं न नमस्कारपदवाच्यमित्यर्थः । अथ तर्हि ताभ्यां तदनुमान-
मित्यत आह । अननुगतेरिति । अयं ज्ञानविशेषरूपनमस्कारवान् उन्मादाद्य
चेतुःकदम्बप्रत्यतनादिकारित्वात् इत्यादिप्रकारानुमानं बोध्यम् । अत्रैति
मनोव्यापारैरित्यर्थः । तेन मनोभिरिति बहुवचनं नान्वितमिति भावः । ननु
तावत्क्षित्वादिना चेष्टाभावात्प्रतिजात्यानपवादाद्विनिगमकाभावः तदस्य एव ।
अनपदस्य मुख्यार्थत्वसम्भवे व्यापारसंशयाकल्यमभयुक्तं चत्यनुग्रहं हृदि निधाय ।
इत्येक इति । जातित्वमित्युपनक्षत्रम् । बहुवचनेनाधिकस्यापि सम्भवात् ।
अन्तेत्वित्यस्तरसोद्भावनाम् । तद्वोजन्तु तात्पर्यं सकृदुच्चारितादपि नानार्थावसायो
युगपद्वेदित्वावृत्तिकल्यमभयुक्तम् । तात्पर्याभावे चावृत्तिरपि न स्यात् । स्वाप-
कर्षबोधनानुक्ततावच्छेदकजातिमत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवाच्च नानार्थ-
तापि ।

यद्वा नात्र विशेषापेक्षा किन्तु कर्त्तव्यमात्रापेक्षा (७) सा
चोभयोरप्यस्तीत्यर्थः । इति सम्प्रदायविदः । नवीनास्तु ज्ञाप्रत्ययस्य
पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वात् तस्य च व्यवधानेऽपि सम्भवान्नायमाक्षेपः ।
प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितस्य त्यागप्रसङ्गात् न समाधान-
मपीति मत्त्वान्यथा व्याचक्षते ।

ननु नमःपदेनापि नमस्कारसिद्धेः किमर्थं तत्पूर्वकालताबोधनं
इत्यत आह । कर्त्तव्येति । कर्त्तव्यमात्रापेक्षया प्रणामस्य पूर्वकाल-
त्वभावे दर्शिते शिष्या अपि तथा कुर्वन्त्विति शिष्यशिष्यार्थमित्यर्थः ।
ननु समानकर्तृकत्व ज्ञावाच्यं ततो नियमेन तदुपस्थितेः पूर्व-
कालत्वं तथात्वेऽप्यशक्यम् । तस्याक्षेपतोऽपि सत्येः । यद्यप्येकः
कर्त्ता युगपदनेका क्रिया करोत्येव यथा यज्ञोपवीतं वहन्
पत्यानमीक्षमाणोऽधीयानो गच्छतीति तथापि (८) प्रधानक्रिया

(७) हा चेति । कर्त्तव्यमुनिप्रणामापेक्षया ईश्वरप्रणामे कर्त्तव्यमप्यहापेक्षया
मुनिप्रणामे वाव्यवधानमस्त्वित्यर्थः । पूर्वकालत्वमात्रार्थत्वादिति । न चैवं
भोजनानन्तरमासादिना व्यवधानेऽपि भुक्ता व्रजतीति प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् ।
तथा विवक्षाया मिदत्वादिति भावः । अत्रेदमनभिनतबीजमाहुः । प्रतीति-
वहेनाव्यवधानपर्यन्तं शक्यम् । न हि भुक्ता व्रजतोत्यत्र प्रातर्भोजनसायगमनयो-
प्रतीतिरपि तु भोजनमात्रापेक्षया विलम्बितस्नानं सत्येव चलित इति । अतएव
ज्ञानं कारणतामहोऽपि । न च भोजनानन्तरमव्यवहिततापि सत्ये गत्यभावाद्-
सम्भवीदमिति वाच्यम् । क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभावस्याव्यवधानपदार्थत्वात्
तदनुकूलक्रियायास्तदव्यवधायकत्वात् ॥ अन्यथा व्यापारव्यवहितानामिन्द्रियादी-
नामजनकत्वापत्तेरिति । तथात्वेऽपीति नियतोपस्थितिकत्वेऽपीत्यर्थः ॥

(८) प्रधानक्रियामिति । प्रधानत्व क्रियायामवधानकालीनत्वम् । तथाचा-

मनेकामेकः कर्त्तृकदा न करोतीति आक्षेपो युक्तः । (८) अथैवं भुक्ता व्रजतीत्यादौ व्रजनक्रियाया अपि पूर्वकालत्वेनैककर्त्तृकत्वोपपत्तौ नियतक्रियापूर्वभावबोधानुपपत्तिः । एककर्त्तृकक्रिययोः पूर्वोत्तरभावनियमे पूर्वोपस्थितक्रियायामेव पूर्वकालत्वं युज्यत इति चेत् । व्रजति भुङ्क्तेत्यत्र तदभावात् ।

(१०) न चेदं नियामकम् । न हि पूर्वभाविक्रियावाचकं पदं प्राक् प्रयुज्यत इति नियमः । भुक्ता व्रजतीत्यत्र हि भोजनव्रजनक्रिययो रैकः कर्त्तृति नानुभवः । अपि तु व्रजनक्रियया सह भुजिक्तियैककर्त्तृकेति । तथाच भुजिक्तियायाः प्राधान्येनोपस्थितेः तदपेक्षमेव पूर्वकालत्वं कल्प्यते । अपि च सुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र ज्ञान्ताश्च पूर्वकालत्वं प्रतीयते । तत्कथं ज्ञावाच्यत्वं तस्योपपद्यते । भिन्नकर्त्तृकत्वेऽपि ज्ञा दर्शनात् । समानकर्त्तृकत्व-

समानकामीनसमानकर्त्तृकानेकक्रियात्वेन विद्वेनाक्षेपात् पूर्वत्वधीरिति न तत्रापि यत्किरिति । न चासमानकामीनत्वं कृत उपस्थितमिति वाच्यम् । अन्यमध्यतया पूर्वकालत्वस्यावकाशेऽपि तस्य ज्ञापकत्ववशकालाभ्युपगमात् । भिन्नकामीनप्रवक्ष्याम्यस्य क्रियायां प्रधानत्वमित्युक्ते ॥

(९) अथेति । व्रजनक्रियाया व्यधीति । ननु व्रजतीति अद्वैतस्य वर्त्तमानकालत्वेन व्रजने पूर्वकालत्ववाचाक्षेपमिति चेत् । न । व्रजनकालस्य वर्त्तमानत्वेऽपि भिन्ननिर्दिष्टपूर्वकालत्वानिरोधनात् । सङ्गा जगामेत्यादौ तदाप्यप्रतीकाराश्च । भूतेऽपि कट्प्रयोगदर्शनाच्छब्देवमित्यप्याहुः ॥

(१०) ननु ज्ञानस्य पदान् प्रयोग एव । नेत्यत्र आह । न चेति । स्वेच्छाधीनपदप्रयोगस्यानियमादिति वाच्यम् । केचित्तु पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति न चेती-

मपि न नियमेनोपतिष्ठत इति चेत् न । क्रियान्तर मध्याह्नत्य
तत्समाधानस्य साम्यदायिकत्वात् ।

अत्रोच्यते । (११) अनेकक्रियाकर्तृत्वस्य प्रधानक्रियापेक्षोत्तर-
कालत्वेनाप्युपपत्तेः । पूर्वकालत्वस्य न नियमेनाक्षेपः । न वा
समानकर्तृकत्वेन तदाक्षेपं शक्यतेऽपि । तद्वैककृतिसाध्यत्वं
वा एकजातीयकृतिसाध्यत्वं वा कृत्याश्रयैक्यं वा । नाद्यः भुक्षा
व्रजतीत्यादौ कृतिभेदात् । न द्वितीयः नानापुरुषकृतीना मध्येक
जातीयत्वात् । नाद्यः एककृतिसाध्ये युगपदुत्पन्नानाद्यण-

त्याह । नेति । भुक्तेति ज्ञावाप्यसमानकर्तृकत्वस्य प्रत्यक्षैवैवान्वयनियमादतएव
वैपरीत्येनापि नातुभव इति भावः । तदपेक्षं तसिष्ठम् ॥

(११) अनेकक्रियेति । नियतपूर्वक्रियापूर्वत्वाक्षेपकसिद्धाभावादिति भावः ।
न च भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितेः तद्वतमेव पूर्वकालत्वं कल्प्यत इति
वाच्यम् । प्राधान्योपस्थितिर्हि शब्दबोधे आकाङ्क्षाप्रयोजनत्वेन कर्तृत्वसिद्ध्या-
मिका स्यात् प्रकृते ॥ आक्षेपोऽतुमानं तत्र व्याप्तिपक्षवर्धते तन्मभिति तदधी-
नान्यतरपौष्पोपयविधारणेऽपि न प्रधानक्रियापूर्वत्वधीलया सिद्धाभावात् । न
आक्षेपकभ्यस्यापि शब्दबोधविषयत्वमित्याकाङ्क्षावशात् प्राधान्येनोपस्थितक्रियाया-
मेव तदन्वयधीरिति वाच्यम् । शब्दीत्यादि न्यायेनातद्यात्वात् । अतएव भुक्षा
व्रजति भुक्षा जगामेत्यादौ व्रजनादेः कालान्तरसम्बन्धित्वेन उपस्थिततया काला-
न्वयनिराकाङ्क्षतया साकाङ्क्षभुजिक्रियायामेव पूर्वत्वान्वय इति निरस्तम् । तदा
भुक्षा जगामेत्यत्र तत्कालसम्बन्धित्वेनोपस्थिते भोजने पूर्वत्वान्वयप्रसङ्गाच्च । यदि
च भिन्नरूपितपूर्वत्वान्वयेन विरोधस्तदा व्रजनादावपि तुल्यम् । न वेति । नचा
समानकालीनसमानकर्तृकानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपे न दोष इति वाच्यम् । परेष्व
समानकर्तृकत्वमात्रस्यैव ज्ञावाप्यत्वाभ्युपगमेन तेन रूपेणानुपस्थिते । व्याप्यताव-
च्छेदकरूपेणोपस्थितेरेवाक्षेपाङ्गत्वात् । तस्य तदाप्यत्वाभ्युपगमे वा समानकर्तृकत्व-
भागस्य व्यर्थत्वापत्तेः । यद्यप्येवमपि असमानकालीनानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपः सम्भ-

च्छिदादी व्यभिचारात् । (१२)तस्मादनन्यनभ्यतया पूर्वकालता
ज्ञाः शक्या । तर्ह्यभयमपि शक्यमसु नियतं तदुपस्थितेरिति चेन्न ।
भुक्ता व्रजतीत्यत्र भोजनव्रजनकर्तोरभेदस्य विशेषणविशेषभाव-
सहिन्ना वा कार्यत्वेनाशक्यत्वात् । भोक्तुं व्रजति पश्यन् व्रजती-
त्यत्रेव । न हि नद् तुसनोरपि समानकर्तृकत्वं वाच्यम् । सुखं
व्यादाय' स्वपितृत्वव व्याटानोत्तरमपि स्वापाशुवृत्त्या तदभि-
प्रायेण ज्ञा प्रत्ययः । सुखा व्यादत्त इति व्यत्ययात् प्रयोग इति
प्रेत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिमित्राः । एवं भूत्वा घटस्तिष्ठतीत्य-
त्रापि स्थितिपूर्वकालविद्यमानत्वविवक्षया प्रयोगः । अस्महुर-
वसु पूर्वकालतापि न शक्या । किंत्वानन्तर्यम् । भुक्ता व्रजती-

यत्नेव तथापि न नियतक्रियापूर्वत्वमी स्यात् । अथमानकासीनत्वस्य शक्यत्वाभ्युप-
गमे किमपराङ् पूर्वकासीनत्वेन । तस्य शक्यं, किन्तु आद्येव इति दूषणं बोध्यम् ।

(१२) तस्मादिति । न चैव ज्ञात पूर्वकासीनोपस्थितावपि कृत प्रधानक्रियाया
तदन्वयनियम इति वाच्यम् । प्रत्ययस्य सकृद्वर्णान्वित स्वार्थबोधकत्वात् । उभय-
निति पूर्वकासीन समानकर्तृकत्वस्येव । कर्तोरिति । अन्धभेदात् तदुपस्थित-
धर्म्मविवक्षया द्विवचनम् । ननु क कर्त्तरि आह्नविरहात् भोजनकर्तुरनुपस्थितौ
कथमभेदान्वयभोरिति चेन्न । अभिन्नकर्तृकत्वे अभेदावस्थान्त्वसम्भवेनास्याशक्य-
त्वेपि कर्मस्य शक्यत्वाभ्युपगमात् । यद्वा कृतिभावस्य शक्यत्वाभ्युपगमाद्भोजन-
गमनकृत्योरेकाधिककरणस्य वाक्यान्तत्वेन भावम् । तथाच व्रजनकृतिमान् व्रजन
पूर्वकासी न भोजनकृतिमानित्वन्य । न चैव चैवो व्रजति चैवो भुनक्तीति वत्
चैवो भुक्ता चैवो नश्चतीति भिन्नकर्तृकत्वेपि ज्ञापयोग स्यादिति वाच्यम् । तत्
तस्याशङ्कत्वात् । समानकर्तृकक्रियावामेव तथात्वादिति । सुखमिति । तथापि
प्रधानक्रियावामेव पूर्वकासीनोपस्थितावप्युपगमात् अनन्यगत्या तदाभ्युपगमनव्यभिचि-
त्ताय । अनुभव इति । एतेनानुभव एवात्र विनिगमक इति सूचितम् ।

त्यतो हि भोजनानन्तरं व्रजतीत्यनुभवो व्रजनविशेषकः पूर्व-
कालस्य तु शक्यत्वे व्रजनपूर्वकाले भोजनमिति भोजनविशे-
षकोऽनुभवः स्यात् । (१३) तस्मात् प्रधानक्रियानन्तर्यं शक्यम् ।
पूर्वकालत्वत्त्वानन्तर्यनिरूपकत्वेन जघन्यप्रतीकमित्याहुः ।

ननु नत्वेत्यनेनैव नमस्कारनिबन्धात् प्रशब्दो व्यर्थ इत्यत-
श्चाह । भक्तियज्ञेति । (१४) आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः । आराधना
च गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया । वेदादिबोधितफलावश्यभावनिययः
अज्ञा । यदा भक्तियज्ञे ज्ञानत्वाख्यापरजातिविशेषी ।

ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयत इत्यादावतिशयस्याभ्या-

(१३) तस्मात् प्रधानेति । न च प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाभावाद्भुत्त्वत्तिविरोधः ।
प्रकृत्यर्थान्वयमात्रव्युत्पत्तेः । प्रकृते चानन्तर्यनिरूपकत्वेन भोजनरूपप्रकृत्यर्था-
न्वयोऽप्येवेति भावः । सुप रिभक्तानेव तथा नियमात् अज्ञातथाभावेऽपि अदीप्त
इत्याद्याह । एवं भोजनकृतिषाम् भोजनानन्तरव्रजनकृतिषाम् इत्यन्वयः । न च
भोजनस्योभयान्वयदोषः घटेनेत्यादौ घटादेरेकस्य कृतोद्योपस्थापकत्वात्
भ्यामन्वयदर्शनादित्याह ॥

(१४) आराध्यत्वेनेति । आराधनाविषयत्वेनेत्यर्थः । वेदादीति । फलाव-
श्यभावनिययः अज्ञा तस्य निश्चयत्वमप्राभाण्यवद्भानास्त्वनन्दितत्वम् । तस्य च
वेदबोधितत्वं प्रयोजकमिति कृत्वा वेदादीत्युक्तम् । न लक्षणाभेदतः । तेन
भाननुगम इत्याह । भक्तियज्ञे इति भावप्रधानो निर्देशः । जातिविशेषो
नमस्कारहेतुज्ञाननिष्ठाजातिविशेषी । अनेकज्ञाननिष्ठत्वे तुल्यव्यक्तिकत्वापत्ति-
भिन्नज्ञाननिष्ठत्वे यत्नैकसमूहालम्बनेन नमस्कार कृतस्याव्याप्तिः । कश्चिदेक-
निष्ठत्वे कश्चिद्विभिन्ननिष्ठत्वे जातिसङ्ख्यापत्तेरिति चेत् । भिन्ननिष्ठत्वेऽपि समूहा-
लम्बनकृतनमस्कारस्य न फलदाहत्वमिति वदन्ति । केचित्तु नमस्कारनिष्ठादुक्त-
जातिविशेषावित्याह ॥

गच्छतीत्यादावाभिमुख्यसामीप्ययोः प्रतीतावुपसर्गान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्र तेषां शक्तिः । न चैव प्रतिष्ठत इत्यत्र स्थितिप्रकर्षधीप्रसङ्गः । तत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थविरुद्धार्थत्वात् । तच्च गमनमेव । धातोरिव तस्याप्यनेकार्थत्वात् । न च धातोः सार्यकत्वकल्पनात् तत्रैवानेकार्थत्वं कल्प्यम् । धातूनां बहुत्वात् प्रशब्दस्यैकत्वेन तत्रैव प्रकर्षवाचकत्वकल्पनात् । धातोरनेकार्थत्वं स्वीकृतं तदभियुक्तौ नोपसर्गस्येति चेत् । न । तथा सत्यर्थविशिषे धातोस्तदनुविधानानुपपत्तेः । अच्चादिपदे तथा दर्शनात् । उपसर्गाणां धात्वनुविधानं साधुत्वार्यं तेन विना तेषामप्रयोगात् । न च सामान्यवाचकस्य धातोरर्थविशिषे तात्पर्यमात्रपाहकत्वं उपसर्गाणामिति वाच्यम् । प्रकर्षादेर्विशेषस्यागम्यत्वेन तत्र लक्षणाया युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । उपसर्गाणां वाचकत्वमिति केचित् । तन्निरासायाह श्रुत्यत इति । इदमत्राभिसहितम् । प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वे तत्राख्यातार्थभावनान्वयो न स्यात् । प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थान्वयबोधकत्वात् प्रत्ययानाम् । औदनं पचतीत्यत्र औदनविषयकपाकान्वयवत् प्रकर्षादिविशिष्टधात्वर्थेन तदन्वयः स्यादिति चेत् । (१५) तथापि साधवादुपसर्गाणां शक्त्यवच्छेदकत्वं न शक्यत्वम् । प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टे जये शक्तेः । एवं हि

(१५) तथापि साधवादिति । उपसर्गाणां शक्त्येव शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः । नन्वेवमपि शक्त्यन्तरकल्पनमेवेत्यत आह । एवं हीति । तत्रैव नानामपि यत्न परस्परव्यभिचारि नानामपवृत्तिनिमित्तमिति भावः । यद्यपि हि पूर्वमेव शक्तौ शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमेव वाचकं तथापि साधवेन महति

कृतविशेष्यशक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रं कल्प्यते । अन्यथा तु शक्त्य-
न्तरमेवेत्योपसन्दानिकीशक्तिरेव द्योतनम् । न च निपूर्वप्रत्वेन
शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । प्रतिष्ठित इत्यत्रोपसर्गस्य शक्ततावच्छेद-
कत्वकल्पनात् । (१६) यदा प्रतिष्ठित इत्यत्र विरोधिलक्षणा
धातोर्गमनोपस्थितौ तात्पर्यग्राहकः प्रशब्दः । अनन्यलभ्यस्य
शब्दार्थत्वात् प्रजयतीत्यत्र विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे लक्षणेन

निमित्तभेदमात्रस्यैव शक्तिभेदप्रयोजकतया प्रोत्तरमित्येनापि प्रकटजयत्वावच्छेदेन
शक्तौ शक्त्यन्तरमेवेति तत्रापरितुष्यन् समाधानान्तरमाह । प्रतिष्ठत इति ।
प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थान्वयासम्भवात् प्रशब्दार्थगमनस्याख्यातार्थान्वयात्तुपपत्त्या
प्रशब्दधातुभ्या गमनतदभावयोरुपस्थितौ परस्परविरोधेनान्वयबोधाभावप्रसङ्गेन
च प्रोत्तरस्यात्वेनानन्यगतिकतया गमने शक्तिरूपमादिति भावः ।

नन्वत्र प्रशब्दस्याभावमात्रवाचकतास्तु । तथाच धात्वर्थगतिनिवृत्त्यभावत्वमात्र-
यात् परस्परया प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थान्वयोऽपीति न शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमिति
चेत् । भवदेव यदि गतिनिवृत्त्यभावत्वप्रकारिका धी कृतो भवेत् । न चैवम् । गमनत्व-
प्रकारकान्वयात्तुभवात् । केचित्तु प्रशब्दस्याभावमात्रपरत्वेऽपि धात्वर्थस्य गत्यभावस्य
पक्षकत्वेनातुपस्थित्या गत्यभावत्वेनापि धी दुर्बलमेत्याह ।

ननु यद्यपसर्गस्य न धात्वर्थकत्वं सुगतिर्ग्राह्यत्वं इत्यादौ सुशब्देन कथं वक्तव्यमिति
समास इति चेत् । न । द्योतकत्वेऽपि तस्य तत्र साधुत्वादित्याह । नव्यास्तु
उपसर्गाणां वाचकत्वे लक्षणेऽदित्यादिनैव प्रातिपदिकसंज्ञाया विज्ञायां निपातस्या-
नर्थकस्येत्यादेरनुशासनात्तरस्य विभक्तिविधायकस्यानर्थक्यप्रसङ्गः । तथाच तदनु-
पपत्तिरित्यनर्थकस्य चेत्प्रामिसम्बन्धं तेषां द्योतकत्वे बीजमित्याह ।

(१६) ननु गमनप्रकटजयादौ शक्तिमेव न । कुतो धातुपसर्गशक्तिविनिगमक-
गवेक्षणा । लक्षणेयैरोपपत्तेः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादित्याह । यदेति ।
विरोधीति । विरोधित्वसम्बन्धेनैव लक्षणेऽवेत्यर्थः । प्रजयतीति । विशेष्य-
वाचकस्य विशिष्टे प्रकटजये लक्षणेऽवेत्यर्थः । ननु शब्दे जयाच्चे न लक्षणा सन्धिन्

तथाभूता हि परमेश्वरनति मङ्गल मावहति । कृत-
मङ्गलेन चारब्धं कर्म निर्व्विघ्नं परिसमाप्यते प्रचीयते
च । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषाय ।
तस्य कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात् ।

विशेषाविशिष्टस्यान्यत्वात् प्रादेशु तात्पर्य्यपादकत्वम् । अनन्य-
लभ्यस्यैव जयवत्त्वात् । व्यतिष इत्यत्र धातुरेव सुतोऽर्थप्रत्यायकः ।
धातुलोपमजानत स्तुभार्थप्रतीत्यनुदयादिति ।

ननु प्रकर्षद्योतनं किमर्थमित्यत आह । तथाभूतेति । उक्त-

सम्बन्धव्याभावात् । न च प्रकटविशेष्यस्य जयवत्त्वात् भक्त्योपस्थितारभेदा-
न्वयेन प्रकटविशेष्यस्थितिरिति वाच्यम् । नृपपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । अतएव
गङ्गाया घोष इत्यत्रापि न गङ्गातीरत्वेनोपस्थितिरपि न वस्तुगत्या तस्यातीरत्वे
नेति सिद्धान्त इति चेत् । अत्र वदन्ति । विशेषवाचकस्य जयवाचकस्य विशिष्टे
प्रकर्षविशिष्टे लक्षणेनेत्यर्थः । तथाच विनामविचारमते हतिद्वयापत्तेरिदृतया
गङ्गायैव जयवत्त्वोपस्थितारभेदान्मयाहिशिष्टोपस्थितिः । न चैकपदोपस्थाप्यदो-
रन्यदो न इदमत्र इति वाच्यम् । इत्याकाङ्क्षादौ अर्थान्मयाहिसादोषत्वात् ।
आख्यातार्थज्ञताविद्यबाधनतायाः सङ्कर्षवर्त्तमानत्वादेवान्यदर्शनात् । एषो गङ्गाती-
रपादौ लोपस्याप्यलक्ष्यतस्तत्त्वज्ञानवचोपकृत्यदर्शनात् । अतुभावरूपे च गङ्गाय-
प्रयोजकतः । न तु काश्चित्कत्वाभावा इति यातीरभेदान्वयधीः ।

नन्वेव गङ्गातीरत्वे नाप्रत्यक्षित्यापत्तिरिति चेत् । तत्र शक्तिस्त्वन्त्याम्नां पुरती-
रोपस्थितापि नाभेदेनान्वयोऽवबोध्यत्वात् । न सम्बन्धित्वेन त्वानुपस्थिते । न
च सम्बन्धोऽन्यत्रतया भावत इति वाच्यम् । अतएव पदार्थद्वयोपस्थिताभेदाभ्यस्यै
वाकाङ्क्षाकमेव व्युत्पत्तिश्चिह्नत्वात् । अतएव पदोपमासादौ विभक्त्यर्थे लक्षणा ।
न च भूतत्वे घटो नेति अत्र घटस्याभावा इतिपदत्वोऽस्त्विति वाच्यम् । नञ् पदे

रूपप्रकर्षवतीत्यर्थः । ननु मङ्गलस्य (१७) विशिष्टशिष्टाचारत्वे नेष्ट-
साधकत्वज्ञानेऽपि दृष्टविशेषाज्ञानात् कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह ।
कृतेति । नमस्कारस्याशुविनाशित्वात् समीहितसिद्धेय काला-
न्तरभावित्वात् न तत्र साक्षात्साधनत्वमिति हारापेक्षायामाह ।
निर्विघ्नमिति । विघ्नध्वंसस्तुहारं । स च समीहितक्रियास्वरूप-

व्युत्पत्तिभेदात् । अतएव घट समवाय इत्यत्र घटस्य समवाय इति नान्वयधी ।
न वा घटोऽभाव इत्यत्र तथाधीरिति । एतन्मते गङ्गातीरत्वेन धीरिष्टैवेत्याहुः ।
नन्वभेदे शक्यसम्बन्धाभावात् न लक्षणेत्यत आह । विशेष्यादिति । यद्यपि
विशिष्टस्याधीनरत्वेऽप्यसिद्धान्तः । अनर्थान्तरत्वे सम्बन्धात्तुपपत्तिः । तथापि
प्रकृते जयस्याभेदरूपसम्बन्धात्तुल्योपपत्तिः । न चैव जयाशेऽपि लक्षणाया न
दोष इति वाच्यम् । सम्बन्धतावच्छेदकभेदे विना अभेदसम्बन्धस्य पक्षीत
मयक्यत्वात् । न हि घटो घट इत्यभेदधीः । प्रकृते च प्रकृतत्वेन जयत्वेन
चोपस्थिते, भेदपक्षसम्भवात् । न चैव प्रकृतजयत्वेनोपस्थिते विशिष्टे जयत्वात्
श्रद्धाभेदसम्भवादभेदलक्षणेवास्त्विति वाच्यम् । भोजघटो घट इत्यत्रेव तथाप्य-
भेदसम्बन्धापङ्गात् । अस्तु वा तथा तथापि प्रकृते सङ्गतिरिति । प्रादेरिति ।
तथाच तदर्थं तात्पर्यं पादकत्वमेव द्योतकत्वमिति भावः । क्षुप्त इति । न चैव
पक्षीवभासेऽपि पक्षार्थलक्षणा न स्यात् क्षुप्तस्ततपक्षीत क्षुद्रपक्षितेरिति वाच्यम् ।
प्रकृति विना प्रचयस्य निराकाङ्क्षतया धातुज्ञान विना शाब्दबोधसम्भवेनात्र
तथात्वात् । तद्दिदमाहुः धातुलोपमिति । राजपुरुषादिस्त्वत्र च पक्षीभार्ग
विनापि लक्षण्याकाङ्क्षाभिर्वाहे अन्ययबोधसम्भवेन तथात्वात् । यत्र देशात्
घटीस्मरणं तत्र का गतिरिति चेत् । एकत्र तथा कल्पनेऽन्यत्वापि तथा कल्पनात्
तत्र न लक्षणेत्यप्याहुः ॥

(१७) विशिष्टेति । अमाचारजन्यत्वेनेत्यर्थः । समीहितक्रियेति । क्रियापदं
क्रियमाधपरम् । दृष्टप्रतिबन्धकदुरितेऽतिव्याप्तिवारणावेत्याहुः । अविच्छेद
इति । यद्यपि प्रत्यये विच्छेदादसम्भवः तथापि बहुकासमविच्छेदो बोध्यः ।

प्रतिबन्धकं दुरितम् । प्रचयय गुरुणा श्रियाध्ययनदानस्वा-
विच्छेदः ।

ननु मङ्गलस्य समीहितनिर्विघ्नसिद्धौ नान्वयव्यतिरेकाभ्यां
हेतुत्वग्रहः । मङ्गलं विनापि नास्तिकानां तत्सिद्धेः । कृतनम-
स्कारस्यापि तदसिद्धेयं । न च मङ्गलं सफलं (१८) श्रिष्टाचार-
विषयत्वात् दर्शयदिति फलसिद्धौ प्रारिप्सितसिद्धेयं तदानीम-
पेक्षितत्वेनोपस्थितत्वात् । फलान्तरस्यातथाभावादनुमानात्तद-
ग्रहः । व्यभिचारेण प्राज्ञस्य कारणत्वस्याभावादित्यत आह ।
आगमेति । दीपाय यो व्यभिचारो व्याप्यव्यभिचारो विनापि
मङ्गलं निर्विघ्नसमीहितसिद्धिं दित्येवंरूपः । स इह नास्ति ।
कृतः । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य कार्यकारणभावस्य । तथाचा-
गमात् कार्यकारणभावे एव हृते यत्रापाततो नमस्कारादर्शनेऽपि
निर्विघ्नं समाप्तिं दृश्यते । तत्रापि तथैव निम्नेन जन्मान्तरीयो
नमस्कारोऽनुमीयते इत्यर्थः । (१८) नन्वेवमन्योन्याययः । जन्मा-
न्तरीयं तदनुमाने व्यभिचाराग्रहात् । कारणत्वस्य सतः श्रुत्या
बोधनम् । कारणत्वग्रहे च तदनुमानमिति । तथाच नियत-

(१८) श्रियेति । श्रित्वं श्रयान्वयस्य । अनुमानादिति । परिशेषानु-
मानादित्यर्थः ।

(१९) योग्यतानिबन्धनेन शब्दबोधहेतुत्वमिति अन्गान् ग्रहते । अन्ये
मिति ।

ननु कारणत्वग्रहो व्यभिचारग्रहेऽपि दृष्ट इत्यत आह । तत्त्वव्यतिरेका-
वच्छेदेनेति शेषः । सामानाधिकरण्यात् कारणत्वस्य इत्यादि अग्रहात् । न च

पूर्वसत्त्वस्य ग्राह्यस्य बाधात् श्रुत्याप्ययोग्यतया कारणत्वं न बोध्यते । तृणारणिमणिस्यलेऽप्यकार्यकारणव्यावृत्तं रूपं वङ्गि-
निष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणादौ, तृण-
निष्ठकारणताप्रतियोगिक-कार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वङ्गौ वा
परिच्छिद्यते । न तु कार्यकारणभावः । मैवं (२०) योग्यानुप-
लब्धेनैहिकस्य मङ्गलविशेषस्याभावग्रहेऽपि ऐहिकामुष्मिकसाधा-
रणमङ्गलमात्राभावस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । जन्मान्तरीयस्य तस्या-
योग्यत्वात् । तथाच विशेषव्यभिचारेऽपि श्रुत्या सामान्यतः
कारणत्वबोधनं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम् । तथापि व्यभि-
चारसन्देहोऽस्त्येवेति चेत् । न । प्रमाणप्रवृत्तौ बोध्यसन्देहस्या
प्रतिबन्धकत्वादन्यथा प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः । प्रत्युतानुकूलत्वं
सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इत्यभ्युपगमात् ॥

ननु सत्यपि मङ्गले कथं समास्यभावः । साङ्गाहैदिककर्मणः
फलावश्यभावनियमादित्यत्राह । तस्येति । यथा कारीर्यां सत्या-
मपि वृष्टेरभाव इत्यर्थः ॥

तद्वद्देशात्पि कारणग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । अरन्ध्रस्यभाववति कोमविशिष्टे
तृणान्वयव्यतिरेकवदत्र तदुपाहकस्याभावात् । न च श्रुतिरेव तदुपाहिका
व्यभिचारेण साङ्गकारणत्वस्य बाधात् । यदाप्येवमपि तृणवत्त्वानाधिकरण्ये
श्रुत्या हेतुत्वग्रहः सम्भवत्येव तथापि समाप्तित्वमङ्गलतावच्छेदेन कार्यकारण-
भावग्रहोऽशक्य इति भावः । केचित्तु पर्वते वङ्गिव्याप्यवत्तापहेऽपि यथा न
तत्र वङ्गिग्रहः तथा कारणतावच्छेदकरूपवत्तापहेऽपि तृणादौ न कारणत्वग्रह
इत्याहुः ।

(२०) मङ्गलत्वाच्छिद्यव्यभिचारनिश्चयाभावात् तत्सन्देहस्य चाप्रतिबन्धक-

साद्रुष्येऽपि विघ्नहेतूनां वलीयस्त्वात् । न चैवं
किमनेनेति वाच्यम् । प्रचितस्यास्यैव वलवत्तरविघ्न-
वारणेऽपि कारणत्वात् ।

ननु साद्रुष्येऽपि तत्र कुतः समाख्यभाव इत्यत आह । साद्रुष्ये-
ऽपीति । ननु विघ्नत्वेनैव नमस्कारनाशत्वावगमात् एकेनैव तेन
वह्वो न नाशेरन् एकोऽपि वा न नाश्येताविशेषादित्याशङ्क्य
निराकरोति । न चेति । प्रचयश्च साहित्यम् । यद्यप्याशुविना-
शिनां तेषां एककालत्वाभावादसम्भवी तथाप्येकैकनमस्कारादेकैक
विघ्ननाश एवात्र प्रचयो द्रष्टव्यः ।

ननु न प्रचितं तथा अप्रचितादपि फलमिहेः । क्वचित्
प्रचितं क्वचिदप्रचितं इत्यन्वाननुगमेन श्रुत्या बोधयितुमशक्य-
त्वात् । (२१) किञ्चैवं दुरितस्य भूयस्त्वान्तीयस्त्वानध्यवसायान्मङ्गले

त्वात् तद्वच्छेदेन हेतुत्वमङ्गो भवत्येव इत्याह । बोध्येति । संशयसाधारण-
योग्यतादानत्वेनैव हेतुतेति भावः । यद्यपि मानवमस्काराभावो न योग्यानु-
पलम्बिनिश्चय स्यादपि प्रकारान्तरेण तस्मिन्नेव इति भावः । विधेयेति । ऐहिक
मङ्गलत्वाच्छेदेनेत्यर्थः । सामान्यतो मङ्गलत्वाच्छेदेनेत्यर्थः । दधेति । तथा
न तत्र मङ्गलमेव साङ्गमिति भावः । प्रचयश्च ब्रह्मपक्षभावोक्तमर्थः । आशु
विनाशिनमिति । क्लृप्तिकाश्याभितियेयः ।

(२१) ननु विघ्नवमर्षस्त्वमङ्गलत्वेन हेतुताया भातुमत्र इत्युच्येताह ।
किञ्चेति । ननु विघ्नवच्छेदवर्ता शिष्टानामाधारश्रुत्या तथैव बोधनात् दधयेऽपि
महत्तिारत्यक्षरसादाह । न चेति । अन्ययेति । यद्यपि विघ्नवमर्षस्त्वमङ्गलस्य
हेतुत्वान्यव्यभिचार समाप्तिविधेयहेतुत्वाच्च व्यभिचार अन्यथा प्रायश्चित्त-

न हि घनविसुक्त-मुदक-मेक-स्तृणस्तम्बो वारयितुं
न समर्थ इति तदर्थं नोपादीयते । सजातीयप्रचय-
सम्बलितस्य तस्य शक्तत्वात् ।

प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न वा जन्मान्तरीयग्रन्थाद्युद्दिश्य मङ्गलाचरणं
येनाय्यभिचारः स्यात् । न च यत्र पुत्रेष्टावैहिकपुत्रबाधे जन्मा-
न्तरीयं फलं तथा मङ्गलेऽपीति वाच्यम् । तत्रैहिकानुष्मिकपुत्र-
भावस्य फलत्वेन व्यवसात् । इह स्वाचाराद्देदानुमानम् । स
चैहिकमात्रविषय इति । तेन श्रुतिरपि तथैव कल्प्या ।

अत्रोच्यते । मङ्गलं न समाप्तौ हेतुः । अन्वयव्यतिरेक-
व्यभिचारात् । किन्तु विघ्नध्वंसं स्वतःफलं प्रायश्चित्तवत् । प्रारिप्सिते
मे विघ्नो भाभूदिति कामनया तदाचारेण तथैव श्रुतेरुच्यनात् ।
निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचारेऽपि (२२) सविशेषणे
हीति न्यायेन विघ्नाभाव एव काम्यः । समाप्तिश्च स्वकारणादेव ।
यथा कारीरीतः प्रत्यग्रावग्रहनिवृत्तिमात्रं दृष्टिस्तु स्वकारणादेव ।
समाप्तौ च विघ्नससर्गाभावो हेतुः । तथैव प्रतिबन्धकाभावस्य
हेतुत्वात् । तथाच यत्र मङ्गलं विनापि समाप्तिः तत्र जन्मान्तरा-

जन्मे विघ्नध्वंसे व्यभिचारात् सोऽपि न फलं स्यात् तद्यापि प्रत्यक्षप्रकाशोक्तमनु-
सन्धेयम् ॥

(२२) सविशेषणेत्यिति । अहं सर्वोऽयं स्यामित्यत्र च गौरवादिना विशेष्ये
बाधादिति भावः । विघ्नान्वन्ताभाव इत्युपलक्षणम् । अस्तुत्यादध्वसावपि दृष्टव्यौ ।
वस्तुतोऽत्यन्ताभावश्च तत्परमेव । आत्मनि तदत्यन्ताभावाभावादिति वदन्ति ।
लोकेति । यद्यप्येवमपि शास्त्राद् वैदिककर्मण्यं फलावश्यम्भावनियमो भवति ।

न च विघ्नहेतुसङ्गावनिययाभावात् तद्वारणे कारण-
मनुपादेयम् । यतः तत्सन्देहेऽपि तदुपादानस्य
न्याय्यत्वात् । अन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः मार्घिवैः
हिरदयूयपतयो नाद्रियेरन्निति ।

दनुवर्त्तमानविघ्नान्तराभाव एव हेतुः । यत्र च मङ्गले सत्यपि
समाप्त्यभावः तत्र फलं प्रत्येकं विघ्नध्वंसो भवत्येव । साङ्गाहैदिक-
कर्मणः फलावश्यभावनियमात् । समाप्त्यभावश्च विघ्नान्तरात् ।
मङ्गलान्तरोत्पन्नविघ्नाद्वा । न चानध्यवसायः । यावद्विघ्नशब्दं
तदाचारात् । गुर्वारम्भे च नियमतो बहुमङ्गलाचरणं बहुविघ्न
शब्दया । न च यत्र विघ्नान्तराभावः तत्र साङ्गादपि तस्मात्
विघ्नध्वसाभावात् तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम् । लोकावगतकारणेऽपि
विघ्ने सति ध्वंसहेतुत्वस्य वेदेन बोधनात् । न च कारणान्तरा-
भावेन कार्याभावात् कारणावबोधकस्याप्रामाण्यम् । अति-
प्रसङ्गात् ।

ननु (२१) विघ्नध्वंसार्थिप्रवृत्तौ तन्निययो हेतुः प्रायश्चित्तस्यले
कृत इति कथं विघ्नसंगये तद्व्याशये प्रवृत्तिरित्यत आह । नवेति ।

एव । न च विघ्नस्यापि मङ्गलाद्वत्त्वम् । फलवत्त्वविधिश्रूयमाणस्यैवाङ्गत्वात् ।
तथापि विघ्ने सत्येव साङ्गादपि तस्मात् फलं तत्रैव विधिवोधनात् । तदिदमाह
विघ्ने सतीति । यत्तु प्रायश्चित्तविघ्नवत्त्वाधिकारात् तदभावेऽनधिकारान्तरात्
न साङ्गमिति । तच्च । तदिह विघ्नसन्देहे तद्वदेव न प्रवर्त्तेत । वैदिकेऽधिकार
निरवस्थैव प्रवर्त्तयत्वात् ।

(२१) विघ्नध्वंसार्थीति । प्रायश्चित्तार्थीत्यर्थः । अन्यथापि शङ्कितानिष्ट-

तत्र पापसंशये प्रायश्चित्तानुपदेशात् तथैव । इह तु विघ्न-
विषयकसन्देहवतां शिष्टानामाचारानुमितवेदेन तथैव बोधनात् ।
शङ्कितानिष्टवारणार्थमपि बहुवित्तव्ययायासमाध्ये प्रवृत्तिदर्शनाच्च
विघ्नसन्देहेऽपि तदाचरणं न विरुद्धमित्यर्थः । तथापि दुरित-
ध्वसादिप्रवृत्तौ दुरितवत्त्वमधिकारिविशेषणमिति कथं प्रवृत्तिः ।
वैदिके कर्मण्यधिकारनिययादेव प्रवृत्तेः । सैवम् । तत्सन्देहे-
ऽप्यधिकारिविशेषेण समाप्तिकामनाया मनसा निययात् । अत-
एवान्यत्र निश्चिताधिकारिककर्तृकत्वेऽपि मङ्गलं सन्दिग्धाधिकारि-
कर्तृकमेव ।

यद्वा दुरितज्ञानवत्त्वं संशयनिश्चयसाधारणं अधिकारि-
विशेषणमिति मतमपास्तम् । (२४) दुरितवत्त्वेनाधिकाराभावात् ।
विरोधात् । ननु स्मृत्यस्य भक्ताश्लेषनिमित्तकेष्व्याया मिष्टित्वे-
नातिदेशागतपूर्व्यदिनकर्त्तव्यस्य देवतावाहनस्य स्मृताश्लेषद्वार-

वारणार्थं प्रवृत्तिरित्येवेत्याह । शङ्कतेति । मनसैति । तथाच दुरितवत्त्व
नाधिकार इति भावः । यथा कामनाज्ञानमपि प्रयोजकं तथोक्तं प्रत्यक्षप्रकाशे ।
अधिकारीति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । तथाचोभयत्र दुरितवत्त्वमेवाधिकारः ।
प्रथमेऽधिकारसन्देहत्वेन प्रयोजकतायेऽधिकारज्ञानत्वेनेति ॥

(२४) अतएवेत्यादेश्यन्ताह । दुरितवत्त्वेनेति । अन्येतेदेव कथमित्याह ।
विरोधादिति । अधिकारस्य फलजनकविशेष्यतया एकत्र जनकत्वप्रतिबन्धक-
विरोधादित्यर्थः । एतच्च मूलोक्तसमाप्तिफलाभिप्रायेण । अतश्चोक्तं समाप्तिकाम
नवेति । विघ्नध्वंसफलकमेव तत्कामनाया एवाधिकारत्वात् । विघ्नध्वंसफलाभि-
प्रायेण तु दोषः । प्रायश्चित्तवद्विघ्नस्यापि तद्वसजनकत्वात् । एवञ्च वैदिके
अधिकारनिश्चयस्यैव प्रवर्त्तकत्वमिति दूषणसुभयत्र तन्मते बोद्धव्यम् ॥

संग्रयेऽननुष्ठानमुक्तं मतः कथमत्र विघ्नसंग्रयेन तदुभयसंग्रयात् प्रवृत्तिः । मैवम् । (२५) नैमित्तिके हि निमित्तनिश्चयवानधि कारी । यथा भिक्षे जुहोतीत्यत्र पात्रभेदननिश्चयवानिव । मङ्गलस्तु न विघ्ननिमित्तकम् । चकरणे प्रत्यवायान्मुक्तः । अपि-
वेज्याकर्त्तव्यतानियये तदङ्गानुष्ठानम् ।

न च स्फुराद्येपसंग्रयात् तन्निश्चयः पूर्वदिने स्फुराद्येपणे सति इज्याकर्त्तव्यतानिययेऽपि न तदङ्गानुष्ठानम् । पूर्वदिनरूपस्याङ्ग-
स्याभावादितौज्याया मावाहनबाधो युक्तः । (२६) मङ्गलत्वस्य प्रति-
पत्त्यर्थकान्यस्य सतः प्रारिप्सितप्रतिपत्त्यर्थकनिवृत्त्यसाधारणकारण-

(२२) कलसन्देहपर्यवस्यतया द्वारसन्देहे प्रवृत्तिः कल्पवत्त्वेन न तु निमित्त-
सन्देहे । इष्टान्ते च न द्वारसन्देहः किन्तु निमित्तसन्देह इत्याह । नैमित्तिके
हीति ।

न निष्ठाया नैमित्तिकत्वेऽपि तदङ्गस्यातयात्वात् तदनुशीलनमिदं त आह ।
अपि चेति ।

(२६) मङ्गलत्वहेति । प्रतिबोधिनिमित्तव्याप्तिवारणायान्यस्य सत इति ।
तदन्त्ये सतीत्यर्थः । क्वचित्तु विघ्नध्वंसप्रतिपत्त्यदुरवस्थाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय
सत इति । स चाभाव इति नोक्तदोषावकाश इत्याह ।

यत्तु निवृत्तिप्रागभाव इतिव्याप्तिवारणाय ततः । न च स प्रतिबोध्येवेति प्रथम-
पदेनैव तद्विरास इति बाध्यम् । प्रतिबोधिपूर्व्ये तत्प्रागभावात्त्वापत्तेः । तथातु
प्रतियोग्यस्य एव स इति । तच्च । अपधिद्वान्नात् । प्रतिबोधिपूर्व्ये प्रतिबोधि
प्रागभाव एव तत्प्रागभावव्यवहारहेतुः । एवञ्च प्रतिबोधि तत्प्रागभावस्य निवृत्ति-
प्रागभावव्यवहारहेतुः । तत्र च प्रथमस्याद्यविशेषणेनैव निरासश्चरमस्य तद्विशेष्य
अनकलादेवति । कारीर्यामतिव्याप्तिवारणाय प्रारिप्सितेति । कालादावति
व्याप्तेराह । असाधारणेति । तादृशनिवृत्तिमालनिवृत्त्यर्थतानिष्पितकारणता-

ईश्वरमित्यनेनैव जगद्देतुत्वे लब्धे हेतुमिति पुन-
विशेषणोपादानं प्रमाणसूचनाय । कार्यं हि हेतुना
विनात्मान मनापुवद्देतुमत्तया कर्त्तारमाक्षिपति ।
ईश्वरपदसन्निधिप्रयुक्तो वा हेतुशब्दो विशिष्ट एव

त्वम् । न चानुगतं रूप मनादाय कथं तद्ब्रह्म इति वाच्यम् । तेन
तेन रूपेण विशिष्यैव तद्ब्रह्मात् । धात्वादिवत् । (२७) पारिभाषिक-
मेव वा मङ्गलत्वम् । अभियुक्तानां नदीवद्व्यादिवन्वितप्रयोग-
दर्शनात् । मङ्गलमाचरेदिति न विधिः । किन्तु नमस्कारादिक-
माचरेदिति प्रत्येकमेव विधिकल्पनम् । तदुपजीव्य विघ्नध्वंस-
कामनया वेदविहितत्वेनोपाधिनानुगतो मङ्गलव्यवहार इत्यस्मद्-
श्रवः ।

नन्वीश्वरपदं यदि कार्यमात्रकर्त्तरि शक्तं तदा कर्त्तुं हेतु-
विशेषत्वाद्देतुपदं शब्दपुनरुक्तम् । यदि च नित्यज्ञानवत्येष शक्त
तदाग्निरुष्णः इति वदर्थपुनरुक्तमित्यत आह । ईश्वरमिति ।
हेतुपदं स्वसम्बन्धितया कार्यमुपस्थापयति । तेन चैतरहेतुवत्
कर्त्तारमाक्षिप्यते । कर्त्तुरपि कारणत्वादित्यर्थः । ईश्वरपदेति ।

अयत्नमित्यर्थः । न चैवं प्रतियोगिन्याप्रसङ्गादाद्यपदं व्यर्थम् । तत तत् ध्वंसं प्रति
तेन तेन रूपेण जनकत्वाभ्युपगमेनास्योक्तत्वात् । यदि प्रारिक्षितप्रतिबन्धक-
दुरितस्यापि भायश्चित्तनाशकता तदा तदन्त्यत्वेनापि विरोध्यम् । प्रारिक्षितप्रति-
बन्धकविघ्नध्वंसमात्रकामनाकृतसुखार्थदानस्य संयाह्यागमेवान्यत्राप्रसङ्ग एवेत्याहुः ॥

(२७) धात्वादिवदिति । यथा धातुत्वं नैकं क्रियावाचितावच्छेदकं किन्तु
भूत्वादिकं तथा मङ्गलत्वमपि नैकमित्यर्थः ॥

श्रेयःसमधिगमनिमित्ते प्रवर्त्तते । प्रस्तुतशास्त्रहेतु-
त्वाद्वा हेतुमित्याह । स्मर्यते हि । कणादो मुनिः
महेश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवान् ।
तेन तं हेतुं प्रणम्य मया संग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यर्थः । अत
ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादनामानं मुनिं प्रणम्ये-
त्यनुपज्यते ।

यद्यपि गुरुतम-गुरुतर-गुरुक्रमेण प्रणामः क्रियत
इति शिष्टाचारादेव लभ्यते तथापि शिष्यशिष्यायै क्रमो

(२८) पदान्तरसन्निधे हेतुसामान्यशक्तं तद्विशेषपरमित्यर्थः । नियोग-
स्वमेवं कुर्वित्याशा । प्रसादः शास्त्रकर्तृत्वनिर्वाहकवरप्रदानम् ।
प्रवक्ष्यत इत्यत्र कर्त्तृपेक्षायां तमध्याहरति । मयेति । यद्यपि
प्रवक्ष्यत इत्यस्य संग्रहविषयकशब्दप्रयोगः क्रियत इत्यर्थो न युक्तः
संग्रहस्य शब्दात्मकतया तस्यैव करणात् । तथापि संग्रहोच्चारणा-
मुक्तो यत्नः क्रियत इत्यर्थः । अत इत्यनेनेश्वरपरामर्शभ्रमं
निवारयति । ईश्वरैति ।

यद्यपीति । (२९) अथ नमस्कारः फलदायीति पदमध्या-
हरन्ति तेन रूपान्तरेणापि कचिन्नमस्कारे ॥ व्यभिचारः ।

(२८) पदान्तरेति । गोबलीवहेत्याद्यादिति भावः ।

(२९) अथेति । नमस्कार इति पदान्तरं फलदायीति पदमध्याहरन्तो
त्यर्थः । तथाचोक्तक्रमेण क्रियत इति वाक्ये उद्देश्यफलदायित्वे इति क्रमक्रिय-

निवद्धोऽन्विति । तथाच मुनिप्रणतेः पश्चाद्भावे दर्शिते
सन्निधिसिद्धमवधित्वं ईश्वरप्रणामस्येत्यत इति मन्द-
प्रयोजनमित्यपि न वाच्यम् । श्रुतिप्राप्तिर्ऽर्थे प्रकरणा-
दीनामनवकाशात् । अथवा यतः शुश्रूषवः श्रेयो-
ऽर्थिनः श्रवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसेदु-
रतो वक्ष्यत इत्यनेन सम्बध्यते । अन्यथारण्यरुदितं
स्यादिद्यपि शिष्यशिष्यायै । एवं हि शिञ्जिते शिष्या
अपि तथा कुर्युः । तथाचानवच्छिन्नसम्प्रदायं वीर्य-

सन्निधीति । अत्र प्रकरणोपस्थिते योग्यसाक्षाद्दे तैर्नैवान्वयस्य
व्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । श्रुतिप्राप्त इति । प्रकरणात् तदुपस्थितिरन्य
समभिव्याहारपरामर्गाधीना विलम्बिता स्यात् । शब्दात्तु सा
शीघ्रम् । तन्नेरेषेत्यादित्यर्थः ।

ननु श्रुतिरप्यतः पद सर्व्वनामरूप तस्यावश्य प्रकरणोप
जीवकत्वं अन्यथा सर्व्वनामपदेन तद्विशेषालाभापत्तेः । अतः
प्रकरणस्यैवोपजीव्यत्वात् तदेवास्तु किं श्रुत्या । न च प्रकरणादस्तु
गत्यावधिरूपस्थितो नावधित्वेनेति तदवगमार्थं श्रुतिरादरणीयेति

माणगुरुतमादिनमस्कारत्वं हेतुः । निर्विघ्नगपाठपक्षे नमस्कारजन्योद्देश्यफल-
दायीत्यर्थः । अध्याहरन्त्याख्यसरससूचनम् । तद्वीजन्तु शिष्टाचारादित्यनेन
शिष्टक्रियमाणगुरुतमादिनमस्कारत्वं हेतुः । शिष्टत्वश्चाभ्यान्तत्तमः । व्युत्क्रम
नमस्कारस्य निष्कलत्वेन भ्रमनिवन्धनत्वमित्येव व्यभिचारवारणेऽध्याहारो व्यर्थः
इति । रूपान्तरेणेति । व्युत्क्रमेणेत्यर्थः ।

वत्तरञ्च शास्त्रं स्यादिति । येन विद्येवाह । “असूय-
कायानृजवे जड़ाय न मां ब्रूया अवीर्य्यवती तथा
स्यामिति” । एतेन सौत्रमप्यतः पदं व्याख्यातं स्यात् ।

वाच्यम् । अमोरवधिव्याप्योपस्थापकत्वेन तत्परामर्शादवधित्वस्य
लाभात् ।

किञ्च । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यं अर्थविप्रकर्षादिति जैमिनीयसूत्रस्य नायं विषयः ।
तथा हि त्रीहीनवहन्तीत्यादौ श्रुतेर्द्वितीयायाः साध्यत्वस्य प्रकरणात्
यज्ञकरणगतोपकारकत्वस्य च युगपदुपस्थितौ साध्यत्वस्य श्रूयमाण-
त्वात् तथैवान्वयो नान्यथेत्यादिस्तस्य विषयः । इह त्वतःपदाधि-
क्षेपदशायां न युगपदुपस्थिति र्नवा द्वितीयान्तोपस्थितस्य प्रक-
रणात् प्रकारान्तरेणोपस्थितिः । न । अनवबोधात् । तथाहि
शब्दो ह्यन्वयः सर्व्वत्र शब्दोपस्थितेनैवार्थेन न प्रकारान्तरेणोप-

श्रुतिरिति । शब्दोऽपीत्यर्थः । अनोरिति । अतुल्यत्वस्यैव । नाविति ।
तथाचात्र श्रुत्यपेक्षया परस्य प्रकरणस्य न दौर्बल्यं किन्तु नववत्त्वमेवेति भावः ।
तथा होति । भिन्नाकारेण युगपदुपस्थितौ शब्दोपस्थितप्रकारान्वयाभ्यार्हित
इत्यादि तत्तात्पर्यमिति भावः । अत्रात्रातः पद व्यर्थमिति पूर्व्वपक्षदशायां न
युगपदुपस्थितिर्न वा भिन्नप्रकारेणेति नायं विषय इत्याह । इहति । अन्वये
अन्वयबोधे । अन्वयाजनकत्वात् अन्वयबोधाजनकत्वात् ।

ननु तथापि शब्दतोऽत पदमनुपादेवमनाद्यध्याहारे तथैव व्युत्पत्ते । शब्द-
भोप पदम्यादौ तत्तादर्थ्यनादित्याशयेनाह । पूर्व्वेति । शीमाशास्त्रस्यत्वध्वनं
पारयति । अत्रात इति ॥

‘ पदार्थधर्मसंग्रह इति । पदार्था द्रव्यादय स्तेषां धर्मास्त एव परस्परं विशेषणीभूतास्ते अनेन संगृह्यन्ते शास्त्रे नानास्थानेषु वितता एकाच सङ्कलय्य कथ्यन्त इति संग्रहः । स प्रकृतो वक्ष्यते । प्रकरणशुद्धः संग्रह-

स्थितेन । शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव परिपूर्यत इति न्यायात् । तथाच श्रुतिप्राप्ते शब्दकार्योऽन्वये प्रकरणादीनामुपस्थापकानाम-
नवकाशादन्वयज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः । पूर्व्यापरितोषेणायवेत्या-
दिक योज्यम् । सूत्रमिति “अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” इति
कथादसूत्रस्यम् ।

ननु द्रव्यादीनां धर्मो यदि तदभिवास्तर्हि (१०) न धर्मधर्मि-
भावः । भिन्नाद्येत् सप्तमपदार्थापत्तिरित्यत आह । तएवेति ।
तदुपपादयति परस्परमिति । द्रव्यमक्षणं गुण स्तम्भक्षणं गुणत्वं
जातिरित्यादिक्रमेणान्योन्यं विशेषणविशेष्यभाव इति नोक्तदोष
इत्यर्थः ।

। (१०) तर्हीति । भेदत्वादन्यधर्मो धर्मधर्मिभावस्य भेदगर्भत्वनियमादिति
भावः । भिन्नाद्येदिति । अमी भावरूपा धर्मो यदि द्रव्यादिभिन्नाः स्युरभारा स्यु-
रित्यापादनम् । एकस्य सप्तमपदार्थापत्तिरित्यस्य सप्तमपदार्थत्वापत्तिरित्यर्थो बोध्यः ।
एतेन यथाश्रुतेनापत्तिः । अभावमादायसप्तमपदार्थत्वाभ्युपगमात् । अथ सप्तम-
भावापत्तिरित्यर्थं तदार्थविद्विरित्यादि निरस्तम् । परस्परमिति । यद्व्यप्ये
कस्यापि किञ्चिद्विशेषणमित्यर्थो नावन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावः । तद्व्यप्य-
त्वमित्यपि मध्यविरोधात् । केचित्तु गुणत्वमित्यस्य द्रव्यघटितगुणलक्षणान्तरे
तात्पर्यमित्यन्योन्यमेव विशेषणविशेष्यभाव इत्याहुः ।

पदेन दर्शितत्वात् । वैशद्यं लघुता कृतस्रता च प्रकर्षः
प्रशब्देन द्योत्यते । सूत्रे वैशद्याभावात् भाष्यस्याति-
विस्तरत्वाद्यकरणादीनाञ्चैकदेशत्वात् । एतेनाभिधेयं
दर्शितं भवति । न च तत्पतीतावपि प्रेक्षावान्

ननु पक्षीसमासे धर्मोपसर्जनत्वात् पदार्थेन संग्रहान्वयानुप-
पत्तिरिति विशेषणसमास एव न्याय्यः । मैवं मिथी व्यभिचारा-
भावेन विशेषणसमासानुपपत्तेः । (११) धर्मपदस्य नित्यसापेक्षत्वात्
पदार्थमादायैव संग्रहान्वयात् संग्रहस्य विस्तारापेक्षत्वात्तमाह मास्य
इति । प्रशब्दद्योत्यमाह प्रकष्ट इति । प्रकरण व्याख्येयग्रन्थः ।
शुद्धि रितरग्रन्थापेक्षया उत्कर्षः । एकदेशो द्रव्यादिपदार्थमात्रम् ।

मिथो व्यभिचाराभावेनेति । यद्यपि चूतदण्ड इत्यादिदर्शनाच्चैवं तथापि प्रयोग-
दर्शनात्तत्र तथा । प्रकृते तु न तथेत्याहुः ।

(११) धर्मपदस्येति । न चाभेदे धर्मोपपत्तिभेदे वृत्तमपदार्थापत्तेर्दीप इति
वाच्यम् । तत्तत्पदार्थविशेषभेदेन पदार्थमात्राभावेभोभयवत्त्वमिति भावः ।
प्रशब्दद्योत्यमाहेति । यद्यपि धात्वर्थगतातिशयवद्योतकत्वमेवोपहर्ग्या प्रकृते च न
संग्रहो धात्वर्थक्यापि उच्चारणकरणातिशयस्य धात्वर्थगतस्य द्योतनात् ।
कार्येऽपि सत्यहे उत्कर्षमाप्तिरिति ज्ञात्वा तथोक्तम् ।

ननु संग्रहस्यप्रकरणस्य नात्र प्रकाश इत्यत आह । प्रकरणमिति ।
व्याख्येयग्रन्थ इति । यद्यपि भाष्यस्य न व्याख्येयत्वमस्ति तथापि वैशेषिकसूत्रं
तथेति केचित् । यस्तुतस्तु व्याख्येयो भाष्यरूपग्रन्थ एव प्रकरणमिति । इतरेति ।
एकलोपनिबन्ध इत्यर्थः । एकदेशोऽवयवः । प्रकृते असंग्रहोऽवयव आह । द्रव्या-
दिति । सत्यहेति । शोधसंग्रहभोरभेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । तथेति । सङ्गो-
दयहेतुत्वमित्यर्थः ।

प्रयोजनं विना प्रवर्तत इति तमाह महोदय इति ।
महानुदय उद्बोध सत्त्वज्ञानमिति यावत् । सोऽस्मा-
ह्वतीति महोदयः संग्रहः ।

ततः किं न द्वयं पुरुषार्थः । के ते पदार्थाः के च
तेषां धर्मा इत्यत आह द्रव्येति । के पदार्था इत्य-
एतेनेति । ग्रन्थप्रतिपाद्याज्ञाने तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
न चेति । संग्रहस्य गीणमुख्यप्रयोजनत्वाभावादित्यर्थः । केन-
चिन्महोदयपदेन मोक्ष उक्तः । तत्र च संग्रहस्य सामानाधि-
करण्यानुपपत्तेर्भहोदयहेतुत्वान्महोदयः संग्रहो वाच्यः । तत्र
साक्षाद्वा परम्परया वा । नादौ मानाभावात् । नात्यः (३२)
साक्षात्साध्यस्यैव प्रयोजनस्य लाभात् नक्षणापत्तेर्येत्यन्यथा व्याचष्टे ।
महानिति । सर्वं गत्वर्थाः ज्ञानार्था इत्युदयपदस्य ज्ञानाभिधातृ-
त्वात् । तस्य चोक्तृत्वं तत्त्वविषयत्वमित्यर्थः । संग्रहसामानाधि-
करण्यानुरोधात् पञ्चमीबहुव्रीहिमाह । सोऽस्मादिति ।

उत्तरग्रन्थोपयोगार्थमाह तत इति । तत्त्वज्ञानस्य निरु-
पधीच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः । ग्रन्थानुरोधादिभक्त्य योज-

(३२) साक्षात्साध्यस्येति । तत्त्वज्ञानरूपस्येत्यर्थः । यद्यपि तदपि न संग्रहस्य
साक्षात्साध्यं तथापि बोधोपेक्षया तत्वात्वं बोध्यम् । नक्षणापत्तेरिति । यद्यपि
बहुव्रीहियुक्तेऽपि नक्षणैव इत्यविशेषस्तथापि समासलक्षणाया निरुदयेन यत्किं-
तुल्यकत्वादिति भावः । केचित्तु समासलक्षणाजनकनक्षणयो हृत्यन्तेऽपि महो-
दयपदस्य मोक्षलक्षणापत्तेर्येत्यर्थ इत्याहुः । अत्यन्ते तथा लक्षणा नास्तीति
दर्शयन्माह । इत्थं इति ॥

पेक्षयां पदार्थां द्रव्यादयः । के धर्मा इत्यपेक्षायां
साधर्म्यरूपा वैधर्म्यरूपा अनुवृत्तव्यावृत्तरूपा इत्यर्थः ।
तेषामुद्बोधः कथं पुरुषार्थ इत्यत्र तत्त्वज्ञानं निःश्रेयस
हेतुरिति । तत्त्वमनारोपितं रूपं तच्च साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यामेव विविच्यते । साक्षादपि हि दृश्यमाना अत्यन्ता-
सङ्कीर्णाः स्थावरादयो वक्रकोटरादिभिः पुरुषादिभ्यो

यति । अत्रेति । ननु तस्य भावः स्यात्स्वमुच्यते न चात्र प्रकृतं
तच्छब्दार्थः किञ्चिदित्यत आह । तत्त्वमिति । अथयद्यर्थं
मनपेक्षेयं तत्त्वपदमनारोपितं रूपं कृत् मित्यर्थः । (११) नन्वा-
रोपविषयत्वमप्रसिद्धं सर्व्वस्यैवारोपविषयत्वात् । नचाभावाद्दो
केवनसर्व्विकल्पकवेद्ये विशेषदर्शनानियमान्नारोपविषयत्वम् । नील-
न्तम इत्यत्राभावेऽपि नीलारोपात् । नचाभावत्वेनानुपस्थिति
दशाया स इति वाच्यम् । नीलारोपकाले हि तमो यद्यभावत्वेन

(११) नन्वारोपितं रूपं आरोपाविषयत्वमेव तस्य पदार्थानां धातून्
तत्राप्रतिद्वन्द्वित्वात् । नन्वारोपेति । यद्यप्येवमपि अभावत्वेनानुपस्थितिदशायां
आरोपाविषयत्वमेव । तथाप्यभावत्वेनोपस्थितिदशायामारोपविषयत्वम् नास्तीति
यद्वाभावं दूषयति । नीलारापेति । तत्र अतः तदारोपानुपपत्तिरित्यर्थः ।
कथं नीलं तम इति । तथा शब्दे नीलारोपसद्विषयत्वादन्यादभावेनोपस्थिति
दशायामपि नीलारोपोऽभ्युपेयः । एवञ्च तदापि तदारोपविषयत्वमेवत्यर्थः ।
कृत् नीलमिति । न चेदपत्तिः । नीलं तम इति सर्व्वानुभवादिभिर्भावं ।
तद्विषयत्वमिति । यद्यप्येव प्रभाविषयत्वम् तत्त्वमिति पर्य्यवहितं तथाच घटत्वादे
नान्यत्वं न ह्यतः । न चेदपत्तिः । यद् यस्मात्कीत्यादिना तस्य तत्त्वताभ्युप

विविच्यन्ते नत्वन्यथा किं पुनरतीन्द्रिया मिथो विमि-
श्रीभूताः कालाकाशादयः शरीरात्मादयोवेति । एतेन
पदार्था एव प्रधानतयोद्दिष्टा वेदितव्याः ॥

भावेत तदारोपानुपपत्तिः विशेषदर्शनात् । न चेत् कथं नील-
तम इति धीः । आलोकाभावस्य तमस्त्वात् । इदंत्वेन चाभाव-
भानि इदं नीलमिति बुद्ध्यापत्तेः । अत्राहुः । नञः पर्युदास-
वृत्तगानारोपः प्रमा । तद्विषयत्वं तत्त्वं । तत्त्वातस्त्वविभागय
यद्यत्रास्ति तत्र तत् तत्त्वं । यद् यत्र नास्ति तत्र तदतत्त्वमिति
विशिष्यैव निर्वक्तव्यः । सामान्यत तत्त्वं नास्त्येव । (३४) यद्वा
स्वाययप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वं

गमात् । तथापि तत्त्वपदेन चर्माभिधानप्रमाविषयधर्मौ घटत्वादेरेव तत्त्वमिति
भावः । नन्वेवं घटत्वस्य प्रमाविषयधर्मत्वात् घटतत्त्वं नापि स्यादित्यत आह ।
तत्त्वातत्वेति । यद्वच्छेदेन यत् यदस्ति तद्वच्छेदेन तत् तत्त्वम् । यद्वच्छेदेन
यत् यदस्ति तद्वच्छेदेन तत् तदतत्त्वमित्यर्थः ।

(३४) अनूक्तवचनं प्रमेयत्वादावतिव्याप्तिम् । न च तद्वच्छेदेति वाच्यम् ।
साधर्म्यवैधर्म्यग्राभ्यामेव विविच्यत इति ध्वन्यस्तरसेन साधर्म्यवैधर्म्यमात्र
विवेचनीयस्य इतरभेदोपविक्तस्य द्रव्यत्वादेरेव तत्त्वत्वात् लक्ष्यत्वादित्यस्तरसादाह
यहेति । स्वाययप्रतियोगिकत्वं साधर्म्यप्रतियोगिकत्वमतो नाभ्याप्तिः ।
अन्योन्याभावान्योन्याभावाव्यवहारविषय इति नाभावादितत्त्वाभ्याप्तिरिति ।
तद्विन्दम् । तद्वच्छेदस्य विशेषदर्शनार्थोपयत इत्यर्थतयातुपदं ध्वन्यतैव व्याख्या-
तत्वात् । विशेषदर्शनस्य च प्रमेयत्वादावपि शब्देन लक्ष्यत्वाविरोधात् । केचित्तु
प्रमेयत्वादेरपि लक्ष्यत्वमेव । स्वाययस्य च यावत् न विवक्षितम् । येन तत्ता-
भ्याप्तिः स्यात् । किन्तु यत्किञ्चित्त्वमेव ।

अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथक् नोद्दिष्टः प्रतियोगि-
निरूपणाधीननिरूपणत्वात् । नतु तुच्छत्वात् । उत्-

निर्वाणं । तत्त्वज्ञानमाधर्म्यगटेरुपयोगार्थमाह । तथेति । यथ
यत् तत्त्वं तत्तद्विगेषदर्शनाविधीयते इत्यर्थः । अत्र लौकिक-
निदर्शनेनैतच्छास्त्रमाध्यगरीरात्मविवेकेऽपि साधर्म्यगटेरुपयोगं
दर्शयति । साक्षादपीति । अतीन्द्रिया इति कामाकाशादय
इत्यस्यैव विगीषणं । मिथो मिथीभूता इति भिन्नत्वेन साक्षात्कारा-
विषया इत्यर्थः । अभिदेनेव भासमानाः शरीरात्मादय इति वार्थः ।
तयो भेदज्ञानायेनैतच्छास्त्रप्रवृत्तेः । ननु द्रव्यादीनां तत्त्वविगीषण
त्वात् तद्विगेषक तदितरभेदानुमानममङ्गतमित्यत आह । एते-
नेति । आत्मादिधर्मिणस्तत्त्वज्ञानस्य मीचहेतुत्वेन श्रुत्या बोधनात्
द्रव्यादय एव तत्त्वतो ज्ञेया इत्यर्थः ॥

ननु निःश्रेयसोपयोग्यभावः किमिति नोद्दिष्ट इत्यत आह ।
अभावस्त्विति । ननु प्रतियोगिनिरूप्यस्थानभिधाने संयोगादेः

नन्वेवं वक्तुं शिष्टस्यान्यद्वान्योन्याभावात् सभाभाधिकरणत्वं तदा प्रमेयत्वादावव्याप्ति-
रेवेति चेत् । न । व्यवहाराभाधिकरणत्वं हि तदधिकरणव्याधिकरणत्वमत्र विव-
क्षितम् । तच्च तत्राप्यस्ति । घटान्योन्याभावानधिकरण्ये घटे तच्च वृत्ते* । न चैवं
प्रमेयत्वादिकं घटस्यापि तत्त्व स्यादिति वाच्यम् । इत्याशङ्ते* । एवं च यस्यान्यया-
न्योन्याभावाभाधिकरणव्याधिकरणत्वं यत्नं यत्नं तत्त्वमिति धर्म्यं विवक्षितम् । यद्यपि
यदधिकरणत्वं यत्नं यत्नं तत्नं तत्त्वमित्येवास्तु । तथाच पृथो भेदोऽपि ।
तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन वैयर्थ्यसुपाविभेदाच्च भेद इत्याहुः* । सभा-
भाधिकरणपदेन , विनिवृतसभाभाधिकरणत्वविवक्षया व्याप्यत्वं विवक्षितम् ।

पत्तिविनाशचिन्तायां प्रागभावध्वंसाभावयो वैधर्म्यं
चेतरेतराभावात्यन्ताभावयोस्तत्र तत्र निदर्शिष्यमाण-
त्वात् । तेन द्रव्यादीनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वं
प्रतिपादयन् संग्रहो निःश्रेयसं साधयति यतोऽतः
प्रेक्षावतामुपादेय इति तात्पर्यम् ॥

कथमुद्देशः । अथ प्रतियोगौ विरोधी । संयोगादिसु स्वसम्बन्धि-
निरूप्यः तथापि यदेवं तत्र प्रदर्श्यत इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा
द्रव्यत्वमेवानुद्देशे हेतुरित्यपि सुषुप्तम् । न च प्रतियोगिनिरूप्यत्वं
दर्शयितुं पृथक् नोद्दिष्ट इति युक्तम् । अनुद्देशस्य तत्रासामर्थ्यात् ।
अथ द्रव्यादिपट्कोद्देशेनैवाभावोऽप्युद्दिष्टः (३५) द्रव्यं हि
गुणान्योन्याभाव इति चेत् । न । न हि द्रव्यादिनिष्ठः स इति
तत्कथनेनैवाभावकथनम् । गुणानामप्यनुद्देशप्रसङ्गात् । अत्राहुः
अभावः किमिति नोद्दिष्ट इति प्रश्ने पदार्थपदेनेवोद्दिष्ट इत्युत्तरिते

तथाचाक्षानानाधिकरण्येन व्याप्यत्वसङ्गतम् । एवञ्च यात्किञ्चित्साध्ययान्योन्याभाव-
व्याप्यधर्मैकत्वमित्यपि प्राञ्जः ।

(३५) द्रव्यं हीति । गुणादिकं गुणसंसर्गभाववत्त्वपि बोध्यम् । तेन संसर्ग-
भावस्यापि साभात् अन्योन्याभावस्याभाववदितत्वात् सोऽपि प्राप्त इत्यप्याहुः ।
प्रमित इति । यद्यपि प्रतियोगिप्रभाषीनप्रभाषिवयत्वादित्यत्र प्रभाषिवयत्त-
वात्तस्य तत्कालेऽधिकं व्यर्थम् । प्रमितत्वे साध्ये साध्यावैधित्यस्य । तथापि
प्रभाषिकत्वे साध्ये प्रभाषिवयत्तत्वं हेतुः । यदा वैधित्यदेनं भागं तदा ज्ञान-
विषयत्वमेव हेतुः । प्रतियोगीत्यादिकन्तु तत्कालेऽवयवोक्तम् । न ह हेतुर्नर्गत
इति । आर्थ इति । भावाभावयोर्निर्माणं विना भावानामभावात्तदविभागात्-

सौगतमलीकत्वाग्नोद्दिष्ट इति प्रत्यवस्थितं प्रत्याह । स्वरूपवान्
प्रामाणिकः । अत्र हेतुः प्रतियोगीति । प्रतियोगिनिरूपणं
तद्यमा । तदधीनं निरूपणं प्रमा यस्य तत्त्वाग्रमित इति सौगते
निरस्ते विगिन्यानुद्देशे हेतुमाह । उत्पत्तीति । अभ्युपगम-
सिद्धान्तसिद्धत्वादित्यर्थः । निःशेषसोपयोगिपदार्थे प्रभुते अभाव-
स्यापि तत्त्वात् । सामान्यतो द्विविधः पदार्थो भावोऽभावश्चेत्यर्थः ।
पदार्थविभागः शब्दस्य भावविभाग इति भावः ।

यद्वा प्रतियोगितन्त्रं न्यायशास्त्रं तन्निरूपणाधीननिरूपण-
त्वात् । दृष्टय प्रतितन्त्रोपदिष्टस्यानुद्देशो यथा न्यायशास्त्रे मनस
इन्द्रियत्वस्य । (१६) यद्वा पृथङ् नोद्दिष्टः । द्रव्यादिपदेनैव
तद्वशादतिरूपवैशिष्ट्याभिधायिनोद्दिष्टत्वादित्यर्थः । द्रव्यादितत्त्व-
ज्ञानस्य गौणप्रयोजनत्वमाह । तमेति । तत्त्वप्रतिपादनमथ
नात्मादीनामितरमेदानुमितिजनकत्वम् । शब्दात्मकस्य संप्र-
स्थानुमितिजनकत्वे मानाभावात् । जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च ।
किन्त्वात्मविवेके प्रमाणोपदर्शनमेव । एवञ्च परमपुरुषार्थसाधन-
साधनताज्ञानादेव शास्त्रे प्रवृत्तिरिति विपश्चितं न्यायप्रथमाध्याय
प्रकाशेऽस्माभिः ॥

परमपुरुषात् भावः । यद्यपि निःशेषसोपयोगिताविशेषाङ्गावभावावभावाविभागे-
ऽपि शब्द एव युज्यते तथापि स्वतन्त्रत्वेन नियोगादनुपपत्तेरिति भावः ।

(१६) नन्वेवं नोद्दिष्ट इत्येवोच्येत न तु प्रवृत्तिरिति विधेयवेदित्याशयादाह ।
यद्वा प्रवृत्तिरिति । स्वतन्त्रादतिरूपवैशिष्ट्याभिधायिनोद्दिष्टत्वात्तदनुपपत्तेरिति भावः ।
यद्यप्येव-
मपि प्रागभावादीनामप्राप्तिरेव । तथापि पृथक्ते तात्पर्यम् । जातिसङ्करेति ।
यद्यपि वैशेषिककृते शब्दस्य न जातिः तथापि न्यायनवप्रभुपेक्षोक्तम् ।

निःश्रेयसं पुन दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी । अत्र च
वादिना भविवाद एव । न ह्यपवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत
दूति कश्चिदभ्युपैति । केवलमात्मापि दुःखहेतुत्वान्नि-
वर्त्तयितव्यः शरीरादिवदिति ये वदन्ति तेषां यद्यसौ

तथापि नाविविक्तस्य निःश्रेयसस्य पुरुषार्थत्वमिति तद्विवि-
नक्ति । निःश्रेयसमिति । दुःखनिवृत्तिमात्रं संसारितावस्थाया-
मप्यस्तीति अत उक्तमात्यन्तिकीति ।

(३७) ननु किमात्यन्तिकत्वं न तावदुःखासमानकालीनत्वम् ।
इदानीममुक्तत्वापत्तेः । नापि सामानाधिकरण्यविशेषितमिद-
मेव सुषुप्तस्यापि मुक्तत्वापत्तेः । नापि द्वेपाजनकदुःखप्रतियोगि-

विपश्चितमिति । कारणतत्कारणसाधारणस्यैव प्रवर्त्तकस्य तत्र नियुक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(३७) मत्प्रात्यनिकस्य निवृत्तिविशेषत्वमित्यन्वाभावः फलति । स च न उक्ति-
रसाध्यत्वादित्याद्येन पृच्छति । नन्विति । सुषुप्तस्यापीति । इ उःखासमानकालीनत्वं
इ उःखासमानकालीनात्यन्ताभाववत्त्वं यदि तदा सुषुप्तिरान्तावच्छेदेन तदत्यन्ताभाव
सत्त्वादिति व्याप्तिर्बोध्यः । अन्यथाप्येव सामानाधिकरण्यदुःखसमानकालीनत्वादिति
व्याख्यसम्भव इति । द्वेपाजनकेति । न चैवं भूते इ उःखपदं व्यर्थम् । ननु उःख-
भावे तात्पर्येण द्वेपाजनकत्वं यदि तदनुपपन्नं तदातिव्याप्तिरस्य तदयोग्यत्वं
तदासिद्धिरित्यस्मादादिमाधारणद्वेपाजनकत्वं वाच्यमेवं सत्याह । योगिना-
मपीति । अन्यथा रागद्वेषानुत्पत्ताविहागिद्वेषाधनताज्ञानाभावे प्रवृत्त्यादानुप-
पत्तेः । किम्वत्तदादिवसोक्तद्वेषादिवत्त्वेषासक्तोऽद्वि-यं भुङ्क्ते इत्यव्याप्य इति
योजयति ॥

नास्ति किं निवर्त्तयितव्यम् । अत्यन्तासतो नित्य-
निवृत्तत्वात् । अथास्ति तथापि किं निवर्त्तनीयं नित्य-
त्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वात् ।

कत्व योगिनोऽप्येव भावात् । परममुक्तेयात् नश्यमाणत्वात्
यद्वक्ष्यति । नष्टपवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इतीति ।

न च (१८) समानाधिकरणविशेषगुणसमानकालीनात्म
विशेषगुणध्वसो मुक्तिः । भोगतत्त्वाधनेतरत्वेन तस्यादृष्टाजन्मत्वा-
दितिवाच्यम् । ज्ञानस्यापि दुःखतया वर्त्तमानाप्यधिरमनुभूयत
इति प्रत्यविरोधात् । नापि संस्काराजनकभोगध्वंसः चरमभोगस-
संस्काराजनकत्वे मानाभावात् । तस्य संस्कारात् कालाद्वा विनाश
इति वार्त्तिकविरोधाच्च । नापि ज्ञानाजनकसंस्कारध्वंसः रोगादि
नापि तन्नाशमश्वत्वात् ।

(१८) समानाधिकरणेति । इहानीजनसुखदुःखाग्निरारब्धाश्च समानाधि-
करणपदम् । आत्मैक्यादिकथादावासमन्वयारब्धायादिविशेषपदम् । षट्कृपावि-
ध्वंशानिव्याप्तिरारब्धायात्मपदम् । चरमविशेषपदञ्च सुज्ञातमनस्यदोगध्वसे-
इतिव्याप्तिरारब्धाच्च । न च कोऽपि ध्वसो मुक्तिरेवेति वाच्यम् । जनसो सुज्ञात-
पक्षेरेति भावः । ज्ञानस्यापीति । यदापि ज्ञानस्यापि दुःखतयेति न वार्त्तिक-
ध्वन्वान्तर्गतमनः तदनन्तर्भावेनैव ध्वन्विरोधसम्भवात् तद्वर्त्य तथापि विशेषगुणोक्ता-
दिना दुःखरूपविशेषगुणसमानकालीनत्वविवक्षितमिति यदि कश्चिद् भूयात्
तदापि चरमज्ञानध्वंसकविशतिप्रभेदमिच्छद् आन्तर्गततया दोषतादवस्थमेवे-
मदर्शनात् तदुक्तमिति ध्येयम् । यदापि सुखदुःखासमानकालीनत्वविवक्षया नो-
दोषतायावि तादृशविशेषगुणध्वन्वत्वेन अतः पुरुषार्थत्वमिति दूषणं द्रष्टव्यम् ।

ननु संस्कारे कुतः प्रत्याप्य तदभावात् संस्काराभावोऽनुमेय इत्यत आह

अथ दु खेनात्यन्त विमुक्तश्चरतीति श्रुते स्वदत्यन्तविमोक्षो
ऽपवर्गे इति सूत्राच्च दु खात्यन्ताभावो मोक्षः । यद्यपि पर
दु खात्यन्ताभाव स्वतः सिद्ध एव न्वदु खात्यन्ताभाव स्वात्मन्य
सम्भवी घटादावतिप्रसक्त असाध्यश्च । तथापि दु खसाधनध्वंस
एव स्ववृत्तिदु खात्यन्ताभावसम्बन्धः । न चैवमावश्यकत्वात् स
एव मोक्षः । तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् दु खाभावमुद्दिश्य तत्र
प्रवृत्तेरिति । तत्र । सत्यत्यन्ताभावे न सम्बन्धो नानागतस्य स्व
वृत्तिदु खस्य । मुक्तस्यानागतदु खाभावात् अत्यन्ताभावसम्बन्ध
विरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्य तस्य । तद्वृत्तेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् ।
अतीतदु खात्यन्ताभावस्यानुद्दिश्यत्वात् । नापि परकीय दु खस्या
त्यन्ताभावेन सम्बन्धः तस्य स्वतः सिद्धत्वात् । (३६) तस्मात् समान

तस्येति । तथा च चरनभोगस्यावश्यं चस्कारजनकत्वमभ्युपेयमिति भावः । वस्तुतः
चस्कारजनकत्वं यदि तदनुपपन्नं तदातिव्याप्तिरप्य तदयोग्यत्वं तदासम्भवी
ऽनेन च रूपस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं मिति भावः । ज्ञानाजनकत्वं यदि तदयोग्यत्वं
तदासम्भवं इति तदनुपपन्नमेव बाध्यमिति तदुपपत्तिः । शेष इति । दु ख
बाधनेति । न च सकारितादस्यासौ वृत्तिश्चिदुद्वेगसाधनध्वंससम्भवादतिव्याप्ति
रिति बाध्यं समानाधिकरणदु खसाधनाग्रामभावाच्चिदुद्वेगसाधनध्वंससम्भवा
वृत्तिरदु खात्यन्ताभावस्य बोधत्वात् । घटादौ च प्रत्यासत्त्यभावाच्चातिप्रसक्तिः ।

(३६) तस्मात् समानेति । तथा च स्वसमानकालीन स्वसमानाधिकरणस्य दु ख
प्रागभावात्समानदेवो दु खध्वंसोऽस्मादोना प्रसिद्धस्तद्विषयस्य ध्वंसो मोक्ष इति
पर्यवस्यति तेन नाप्रति द्व ।

ननु समानकालीनपदव्याप्त्यासम्भवात्कारकत्वे सार्वकाल्येऽपि समानाधिकरणपद
व्यर्थमिति चेत् । देवपदस्याधिकरणसामान्यपरतया इदानीन्तनसत्त्वव्याप्ति

कालीन समानाधिकरण दुःस्वप्नागभावासमानदेगत्वमेव दुःस्वप्न
स्यात्यन्तिकत्वम् । आद्यविशेषणद्वयनिवेगात् नैदानीन्तनमुक्त्यति
व्याप्त्यवश्यम् । अथ चेति । यद्यप्यात्यन्तिकदुःस्वप्निवृत्तिर्मुक्तित्वे
विवाद एव तथापि मुक्तिदगाया ईदृगदुःस्वप्निवृत्तिरस्मीत्यत्र न
विवाद इत्यर्थः । एतदेव स्मृत्यति । नहीति । गरीरादीनामुच्ये
द्यत्वे दुःस्वप्नेतुत्यमेव तन्त्र तद्यात्मन्यपीति तस्याप्युच्येदो मोक्ष इति

शरकत्वात् । शुकादिदुःस्वप्नस्य समानकालीन दुःस्वप्नागभावेन समानकालोधि
करणे समानाधिकरणत्वात् न च समानाधिकरणवददानेऽप्येव दोषः । आग्न
रूपाधिकरणस्यात्र विवक्षितत्वात् ।

न च देशपदमेव तत्परमसु तथा च व्यर्थविशेषणत्वमेवेति वाच्यम् । स्वतन्त्रे
आद्या नियोगाद्यनुपपत्तेः यथाज्ञानाख्याने व्यर्थत्वाद्यभावात् । न चैवमप्याग्नि
वारकत्वे आद्यविशेषणेऽप्यनप्यन्वविरोध इति वाच्यम् । आग्निमतिक्रान्ति
व्याप्तिरित्यदेनाप्यात्यभिधाने तात्पर्यात् । अद्यैव लक्षणातिव्याप्तेर्दण्डत्वात् ।
अप्याग्निरित्येव पाठः । अतिव्याग्निपाठसु क्वचिन्मूलं प्राणादिक इत्यपि वदन्ति ।
नवीयान्मदुःस्वप्नमेतिव्याग्निः । आद्यादुःस्वप्नद्वैकप्रभेददुःस्वप्नपरतया चरम
भोगरूपदुःस्वप्नागभावासमानदेगत्वात् अतएव प्रागभासपदमप्यर्थवत् । भोग
रूपसमानदेगत्वा चरमदुःस्वप्नस्यावश्यवधारकत्वात् ।

प्रयत्नः । लक्षणद्वये तात्पर्यम् । एकत्र देशपदं कासरूपाधिकरणपरं अथ
रक्षात्वरूपाधिकरणपरम् । तथा च समानाधिकरणदुःस्वप्नागभावासमानकालो
दुःस्वप्नइत्येकम् । समानकालीन दुःस्वप्नागभावासमानाधिकरणो दुःस्वप्न
इत्यपरम् । अत्र चरममुक्तौ सन्धवेनासन्धशाभावादिदानीन्तनमुक्त्याग्निवारणाय
प्रयत्नमनुच्ये समानाधिकरणवदम् । व्यवस्थाशरणाव द्वितीयमनुच्ये समान
कालीनवदम् । तदिदं मुक्तं माद्यविशेषणेति । नत्वेकत्रैव लक्षणे विशेषणद्वये
नोभयदोषवार्णमिति तदर्थं इति ब्रम् ।

अचिन्तु समानकालीन समानाधिकरणस्य तौ तथा । तथाभूतो यौ

सौगतमतं मुत्याप्य निराकरोति । केवलमिति । यद्यसाविति ।
शरीरादिभिन्ने यद्यात्मत्वं न वर्त्तत इत्यर्थः । अथास्तीति । शरीरा-
दिभिन्ने यद्यात्मत्वं वर्त्तत इत्यर्थः । नित्यत्वेनेति । वीतरागजन्मा-
दर्गदादिति न्यायेनानादित्वमिद्वौ अनादिभावस्य नित्यत्वं धर्मि-
याहकमानसिद्धमित्यर्थः ।

दुःखप्रागभासौ ताभ्यामसमानदेयत्वमव्ययं । तेन तदुभयसमानदेयत्वाभावस्य
विशिष्टाभासतया न व्यर्थविशेषणत्वम् । यथा घटवत्त्वपि घटघटोभयाभास इति ।
अन्यत्र नाप्रसिद्धिरपि प्रत्येकं प्रसिद्धेः । यथा व्याख्यातेनोपपत्तेश्च माय्योन्वा-
भासगर्भत्वमादाय प्रसिद्धत्वादानम् । व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादर-
व्यावश्यकत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अरमसुखौ समानकालीनदुःखं प्राग-
भासाप्रसिद्ध्या प्रत्येकमपि प्रसिद्धसम्भवात् । अदिच तदुभयसमानदेयो दुःखध्वंसो
अस्मदादीना प्रसिद्धास्तिस्रस्तदुःखध्वंसो भवेत् इत्यभिमतं तदा किं इत्यादिना
कृष्टदिव्याप्यानेन । न च व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादर व्यावश्यक
इति वाच्यम् । कर्मधारयानुसरण्येऽप्यन्योन्वाभासगर्भतया प्रसिद्धेर्विशिष्टाभास-
तया व्यर्थविशेषणताभासाच्च तस्यावश्यकत्वम् ।

ननु सुखानुसुखाव्याप्तिः । ते नराः सुखसुखश्च इति श्रुते र्भरणस्य दुःखा-
व्याप्तत्वमग्रगण्यम् । न च तत्सुखदुःखकालीनदुःखध्वंस एव सुखिः । तत्प्राप्त-
कत्वव्याप्तेः । तासुखज्ञानव्यापि दुःखतया तत्प्रागभाससमानदेयत्वात् सुखस्य
सुखोत्पत्त्यसम्भवाच्चेति चेत् । ते नरा इत्यादि श्रुतेरन्यायेनया अरण्येऽत्यदुःख-
भाजं इत्यत्र तात्पर्यात् । न चानुपपत्तिं विना न सुखार्थत्वम् इति वाच्यम् ।
दुःखविशेषहेत्ययमदिपौद्वयसत्त्वेन दुःखोत्पादव्यावश्यकत्वात् ।

ननु अरण्ये दुःखं भिन्नाभूदिति कामनया प्रयागच्छातो यः सत्यं वा गतिरिति
चेत् । तत्र कामनैव बाधिता । अस्याया सत्यं व्यर्थं यम दुःखं भवत्विति कामनया
ज्ञातं सत्यं वा गतिः । न च दुःखे कामनैव चेति वाच्यम् । इदमाधनताज्ञानेन
तदग्रगण्यम् । न च यत्र योगिनां वचनदुःखसुरभुज्यं सुखं भुज्यं तदुत्क्राव्याप्ति-

अथ ज्ञानस्वभाव एवासौ निवर्त्तनीय इति मतं
 अनुमतमेतत् । दग्धेन्वनानलवदुपशमो मोक्ष इति
 वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादतिरिक्ते आत्मनि प्रमाणं
 वक्तव्यमित्यवशिष्यते । तद्वक्ष्यामः । सांख्यानामपि
 दुःखनिवृत्तिरपवर्ग इत्यत्र न विप्रतिपत्तिः । प्रकृत्या-
 श्रयं दुःखं न पुरुषाश्रयमिति विवादः । तन्मतमग्रे
 निराकरिष्यामः । यत्वनुपपन्नां चित्तसन्तति मनस्ताप-

ननु प्रवृत्तिविज्ञानसक्तानाम्ना पातिकादाचिक्लोऽहप्रत्यय एवात्मा
 स चोच्छेद्य एवेत्याह । अथेति । यदि भावस्योच्छेदो मोक्ष
 इत्युच्यते (४०) तदेष्टापत्तिरस्माभिरपि तत्त्वज्ञान मिथ्याज्ञानं
 विनाशय नश्यतीत्यभ्युपगमादित्याह । दग्धेति ।

नन्वत्र ज्ञानरूपस्यात्मनो मोक्षे नाश इत्यस्मत्प्रसङ्गोद्दिष्ट
 मित्यत्र आह । तस्मादिति । प्रकृत्याश्रयमिति । यद्यपि भावा
 एकसम्यक्वतया सहत एव दुःखमुपेयते सास्ये स्तथापि तन्मते
 कार्यकारणयोरभेदात् प्रकृत्याश्रय दुःखमुक्तम् । एतस्य विवादस्य

रिति वाच्यम् । तत्रापि शरीरव्यागसम्बन्धेऽनर्थ उच्यते । न च भोजकादह
 विना कस्य दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्तरस्य भागेन चोत्पत्तिरित्यत्रो
 त्पत्त्यभावात्तदु चभोजकादहस्य सत्त्वात् । न चैवमीदृश्यापि शरीरव्यागकाठे
 दुःखापत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणवाच्येन वाचादिति द्विकम् ॥

४०) व्याघातादिभवादाह । शरीरादिति । तदेष्टापत्तिरिति । अग्रेषु
 विशेषयुक्तोच्छिस्तर्मुक्तिरिति गतेनेदम् ॥

वर्गमाहुः तैऽप्युपप्लवस्य दुःखमयत्वात् तन्निवृत्तिमेवे-
च्छन्ति । न च चित्तसन्ततेरनन्तत्वं प्रामाणिकं निमि-
न्नस्य शरीरादेरपाये नैमित्तिकस्य चित्तस्योत्पादयितु-
मशक्यत्वात् । उपप्लवावस्थायां तन्निमित्तमिति चेन्न ।
अनुपप्लवस्यापि तत्साध्यत्वात् ।

न हि शरीरनिरपेक्षा तत्सिद्धिः सम्भवति । योगा-
भ्याससाध्यत्वात् तस्य । अन्यथान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

मोक्षाविषयत्वेऽपि यस्य दुःखनिवृत्तिस्तस्य मोक्ष इति प्रकृतेरेव
मोक्षो नात्मन इति मोक्षविषयत्वमस्यास्येवेति भावः । प्रवृत्ति-
विज्ञानोपादानमालयविज्ञानसन्तानः पूर्वपूर्वतज्जातीयज्ञानोपा-
देयः स एवैको मोक्षेऽनुवर्तत इति मतमुत्थाप्य निराकरोति ।
ये त्विति । उपप्लवः ससारः । उपप्लवेति । अनुपप्लवावस्थायाच्च
शरीरं विनापि पूर्वपूर्वनयविज्ञानेनैव उत्तरं तदुत्पाद्यत इत्यर्थः ।
अनुपप्लवस्यापीति । उपप्लवध्वंसो वानुपप्लवः । अविद्यमान
उपप्लवो यवेति चित्तविशेषो बोधयत्रापि शरीरं कारणमित्यर्थः ।

योगेति । योगस्य शरीरजन्यव्यवस्थादिमाध्य इत्यर्थः । अन्य-
थेति । न चोपप्लवावस्थावर्त्तिशरीरमनुपप्लवं साधयतीति नान्यो-
न्यायय इति याच्यम् । चित्तोत्पादं प्रति (४१) मामान्यत

(४१) सामान्यत इति । साधनेन अन्यज्ञानत्वावच्छिद्ये शरीरं हेतु न च
संसारकायोभजनज्ञानत्वावच्छिद्ये शरीरवाहिति भावः ।

शरीरादिनिवृत्तावनुपपन्नवृत्तस्य । अनुपपन्ने च तस्मिन्
शरीरादिनिवृत्तिरिति । अथ शरीरादिकमपि चित्त-
विलसितमात्रं न तु वास्तवमित्यभिप्रायः तत्र वजाते ।
वेदान्तिनामप्यविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैवापवर्गे

एव शरीरस्य हेतुत्वेनानुपपन्नवावस्थायामपि तदभावे चित्तसन्तति-
रेवानुत्पादात् । अथेति । विज्ञानमेव पारमार्थिकं आद्यांश-
स्यासौकत्वमिति पक्षे ज्ञानमिदं शरीरं वस्तु नास्त्येव कस्य च
तत्कारणतेत्यर्थः । वेदान्तिनामिति । वस्तुतो ब्रह्माद्वैतसाक्षात्-
कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मपवर्गे वर्तते
इत्येकदण्डिमतमयुक्तम् । स्वप्नकायसुखात्मकस्य ब्रह्मणो नित्य-
तया सुक्तसंसारिणोरविज्ञेयापातात् । पुरुषप्रवर्त्तं विनापि तत्-
सत्त्वेन तस्यापुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिमात्रस्य प्रयत्नमाध्य-
त्वेऽपि अपुरुषार्थत्वात् । न पुत्र इति । एषा श्रुतिः पुत्र-
स्यात्मसम्बन्धेन प्रियत्वं बोधयत्यात्मनः स्वाभाविकं प्रियत्वं बोध-
यति । यदन्वये यत्प्रतीयते यद्विरहे तु न प्रतीयते तत्तस्य स्वाभा-
विकमिति लोकाभिद्वयवृत्तेः । आनन्द ब्रह्मणो रूपमित्येक-
वाक्यत्वात्तन्मात्रः प्रियात्मकानन्दरूपत्वप्रतीत्यर्थः । न चात्मन इति
तादर्थ्यवस्तुर्थमुपपत्तिः । यूपाय दार्ढ्यित्यथ दारुस्वरूपयूपार्थत्व-

न च दारुयूपयोरभेदादमुं तथा । आत्मपक्षयोस्तु भेद इति कथमेवमिति
वाच्यम् । अद्वैतवादिना परेण तत्तात्पर्यमुपपन्नम् । १ १, दारुयूपयोरप्यवयवा-

वर्त्तते इति मते न नो विवादः । न पुनः पुत्राय प्रियो भवति आत्मने वै पुनः प्रियो भवति इत्यादि श्रौतोपपत्तिवलात् सर्वस्यात्मौपाधिकं प्रियत्वं स्वभावतश्चात्मैव प्रिय इति पुनरवशिष्यते तत्र वक्ष्यते ।

तौतातिता स्वकार्यमपीश्वरज्ञानं शरीरमन्तरेणा-

वदुपपत्तेरित्यर्थः । त्रिदण्डिन स्वानन्दमयपरमात्मनि जीवात्म-
लयो मुक्तिः । लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीरश्चैकाद-
शेन्द्रियाणि महाभूतानि पञ्च त्र सूक्ष्मावस्था सम्भूयावस्थिताति
जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः । तत्र । शरीरध्वंसस्य
स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । 'न चोपाधिशरीरनाशि औपाधिकजीवनाशो
लयः । स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् । ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्य
नाशानुपपत्तेय । भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात् ।

दुःखसाधनशरीरनाशि (४२) नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति
भाट्टमतं निराकरोति । तौतातितास्त्विति । ईश्वरे शरीरं
विना नित्यमपि न ज्ञानमित्यङ्गीकृत्य मुक्तस्य भोगायतनं विना
भोग इत्यभ्युपगमाच्च त्रपा । कारणं विना कार्यमिति विरोधः ।

(४२) निश्चेति । नित्यं यत् सुखं तस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । ज्ञानमात्रे जन्म-
ज्ञानमात्रे ।

मनु नित्यं सुखाभिव्यक्तेः प्राप्ताधिक्ये वाधादेव न सामान्यतः शरीरहेतुता किन्तु
तदर्थं शरीरमागमावाहकत्वमिति शरीरध्वसादिः हेतुः कल्पयत इत्यत आह । नवा
तत्वेति । नवा निश्चे सुखे ज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि भट्टमते ज्ञानं न प्राप्यतं तथापि

निष्कन्तः कार्यमेव सुखज्ञान मपवर्गेऽस्तीति वदन्त
स्वपा विरोधो भयमिति त्रयमपि त्यक्तवन्तश्च । एतेन
पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्याच्च मुक्तिरित्यप्यपास्तम् । न
हि पारतन्त्र्यं स्वरूपतो हेय मपितु दुःखहेतुतया

शरीरं विनापि ज्ञानसत्त्वेनामभिमतेश्वरसिद्धिप्रसक्त्या भयमित्यर्थः ।
वस्तुतोऽभिप्यक्ति नं नित्या । मुक्तमंसारिणोरविशेषापातात् ।
नोत्पाद्या तदेतुशरीराद्यभावात् । सामान्यत एव ज्ञानमात्रे
तस्य कारणत्वात् । न वा तत्र मानम् । न च नित्यं विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्मेति श्रुति मीर्नम् । उत्पत्तिविनाशवतो ज्ञानसुखयो र्हं
जाने अहं सुखीति स्वभिन्नत्वेनावभूयमानयो र्ब्रह्माभिदसाधने
प्रत्यक्षबाधात् । आनन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या मत्वर्थीयात् प्रत्ययात्
तत्त्वेनानन्दवत्त्वं ब्रह्मणो बोध्यते । नामिदः । अन्यथाऽजहसिद्वा-
नन्दशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः । न च लिङ्गव्यत्ययो
ययोक्तेनैवोपपत्तौ मानाभावादितिभावः । ऐश्वर्यमिति । अणि-
माद्यष्टसिद्धिरित्यर्थः । प्राभाकरा स्वात्मन्तिकदुःखप्रागभावो

समतावच्छेदेनेदमुक्तम् । तर्हि श्रुते का गतिरित्यत आह । आनन्दमिति ।
आत्मनिकेति । आत्मनिकत्वमविनाशित्वमिच्छा । तद्विन्द्यम् । तादृशदुःख
प्रागभावस्य सकारितादशावामपि सत्त्वेनातिज्याग्रप्रापत्ते । तस्मात् समानाधि-
करणयावदुदुःखस्यसमानकालीनत्वं ज्ञानयावदुदुःखसाधनध्वंससमानकालीन-
तश्चात्मनिकत्वमिच्छा । यद्यपि परैरतिरिक्तभावो नाभ्युपेयते तथापि तदे-
वदेशिभतेनेदम् । उत्तरावधीति । अनाद्यत्तरावधिनिधुरसंसर्गभावत्वेनेत्यर्थः ।

स्वातन्त्र्यमपि । यदि दुःख-तत्साधननिवृत्तिस्तदो मित्यु-
च्यते । ऐश्वर्यं चेत्यर्थतया तदपि साधनपरतन्त्रं
क्षयि चेति दुःखाकरत्वाद्देयमेवेति । तस्मादनिष्टनिवृत्ति-
रात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति ।

नन्वपुरुषार्थोऽयं सुखस्यापि हानेरिति चेत् ।
न । बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्देय-
मोक्षः । न च तस्यागादित्वादपुरुषार्थत्वम् । कृत्यधीनतत्त्व-
ज्ञानादधर्मनागे सत्यधिमकाले दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति ।
तद्विरहे सत्यधर्मोऽयं दुःखजननात् तत्स्वरूपमिति घटवत्कृति-
साध्यत्वादित्याहुः । तन्न । प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वेन
सुखस्यापि दुःखोत्पादापत्तेः । अधर्मादिमहकार्यभावात् तथेति
चेत् । तर्ह्युत्तराधिविधुरत्वेन तस्यात्यन्ताभावत्वापत्तिः । किम्वा
सुक्तेः प्रागभावस्य प्रतियोगी न तावत्समानाधिकरणं भाविदुःखं
तस्याभावात् । नापि व्यधिकरणं तत् । अन्यहृत्तिदुःखस्या-
न्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् । तस्य प्रतियोगिसमान-
देशत्वनियमात् । नापि दुःखमात्रम् । स्वपराहृत्ते दुःखमात्र-
स्याप्रामाणिकत्वात् । तस्यात्यन्तासतो मित्यनिवृत्तत्वेन तद्वि-
वृत्तये प्रेक्षावत्प्रहस्वनुपपत्तेः ।

सुखस्यापीति । तुल्यायव्ययत्वादुःखाभावोऽपि न पुरुषार्थ-
इत्यर्थः । बहुतरिति । ननु तयाप्यावश्यकत्वेन दुःखमैव हेयत्वं
सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात् । अन्यथा दुःखानुविद्धतया तस्य

त्वात् । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनजन्यसुखवत् । तथापि
दुःखोच्छित्तिरपुरुषार्थः । अनागतस्य निवर्त्तयितु

काम्यत्वे स्वतः पुरुषार्थत्वविरोधः । मैवम् । सुखमनुद्दिश्यापि
दुःखभीरुणा दुःखहान्यर्थं प्रवृत्तिदर्शनेन दुःखाभावस्यैव स्वतः
पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य
दुःखाभावाय प्रवर्त्तते वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वेन सुखस्याप्यपुरुष-
ार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं
न दुःखाभावार्थिनं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । दुःखभीरुणा सुख-
लिप्सूना मोक्षेऽधिकारादिति भावः । तथापीति । अपुरुषार्थत्व-
कृत्यसाध्यत्वम् । हेतुच्छेद इति ।

ननु तथापि दुःखध्वसस्यापुरुषार्थत्वमिव । (४३) हेतुरपि
किमुत्पादितदुःखोऽद्योत्पाद्यमानदुःखो यद्योत्पत्त्यमानदुःखः ।
आद्ययोर्निष्कलं प्रयासः । अन्ये तु यदि तत्र भानमस्ति
तर्ह्यगम्यत्वम् । अथ तत्रास्ति स दीपस्तदवस्थ एव । न च
जीवन्मुक्तिकालीनानेकशरीरोपभोग्यसुखार्थं प्रयत्नस्तस्य पुरुष-
प्रयत्नं विनानुत्पत्तेरिति वाच्यम् । दुःखानुपक्षितया सुखमपि
हेयपक्षे निश्चितो मोक्षेऽधिकारात् । मैवम् । दुःखान्तरध्वस-
स्यायत्नसिद्धत्वेऽपि चरमदुःखध्वसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरु-

(४३) तर्हि हेतुच्छेद एव प्रवृत्तार्थोऽस्ति चेन्न वाच्यः । हेतुरपीति । यदि
तत्रेति । यदि तत्सोत्पत्त्यमानदुःखत्वे प्रयासमस्ति तदा तेनावश्यं दुःखमुत्पाद-
नीयमिति तद्विरर्त्तनमवश्यमिति । न दोष इति । निष्कलं प्रयास इत्यर्थः ।

मशक्यत्वात् । वर्त्तमानस्य च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव विरोधिगुणान्तरोपनिपातनिवर्त्तनीयत्वात् । अतीत-
स्यातीतत्वादेवेति चेन्न । हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात्
प्रायश्चित्तवत् ।

पार्थत्वात् । न च चरमदुःखे उत्पन्ने तदुध्वंसः तज्ज्ञानादेव
स्यात् । तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिवत् तत्त्वज्ञानस्यापि तदेतुत्वात् । तेन विना तदनु-
त्पत्तेः । अतएव यस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तस्य स ध्वंसः उत्पन्नो
नास्मदादीनाम् । अथ तदुःखं नोत्पन्नमस्ति स्वकारणाभावात्
तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत् । न । तस्यान्वयव्यति-
रेकानुविधायिनः तत्त्वज्ञानाद् भिन्नस्याभावात् । यद्यप्येवं दुःख-
ध्वंसार्थं तदुःखमुपादेयं स्यात् तदनुत्पाद्य तद्वसस्यानुत्पादनात् ।
तथापि पुरुषार्थहेतुत्वेन दुःखतत्ताधनयोरप्युपादानदर्शनाद-
विरोधः । तस्य च दुःखध्वंसस्यायत्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवदुःख-
ध्वंसत्वेनापुरुषार्थत्वेऽपि उक्तरूपदुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यत्वात् । तस्य च
ययोत्पत्तिस्तदाह । हेतूच्छेद इति ।

केचित्तु यथाश्रुतग्रन्थानुरोधात् दुःखप्रागभावासङ्गतिदुःख-
साधनध्वंसो मोक्षः । तथाच यथा दुःखसाधनस्य विद्यमानस्य

दुःखादनुत्पादकत्वेन तद्विच्छेदरतुद्देश्यत्वादिति भावः । उक्तमर्थेति । समानाधि-
करणदुःखप्रागभावसङ्गतिदुःखध्वंसत्वेनेत्यर्थः । अन्ये च मूलस्य वा गतिरित्यत
आह । तस्य च सचेति । यथाश्रुतेति । हेतूच्छेद इति श्रुतेरित्यर्थः ।

दुरितस्योच्छेदाय प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः एवं दुःखमन्ततिनिदानस्य
विद्यमानस्य मिथ्याज्ञानस्योच्छेदविशेषायापवर्गायाम् । तद्विरोधि-
तत्त्वज्ञाननिदाने व्यवसादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रायश्चित्तनाश्रयाप
जन्यदुःखानुत्पत्त्या तद्विनाशश्च वात् ।

न च (४४) सुखदुःखनिवृत्तिभ्यामिव प्रवर्तत इति वार्त्तिक-
विरोधः । दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इत्यत्र दुःखत्वनिरूपित प्रति-
योगिको ध्वंसः साध्य इत्यर्थात् । एतच्च दुःखध्वंसे तदेतुध्यसे च
साधारणमिति दुःखहेतुता दुरितादे रननुमन्नाय दुःखसाधनो-
च्छेदके प्रायश्चित्तादावप्रवृत्ते । तथाच दुःखपापभावासहृत्ति
दुःखसाधनध्वंसो मोक्षः । नोक्ते हि कण्टकनाशस्य वेदे प्रायश्चित्तेन
पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वा-
दित्याहुः । तत्र । दुःख मे माभूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्ते
दुःखानुत्पादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रायभावस्यासाध्यत्वम् ।

(४४) सुख दुःख निवृत्तिरिति । तथाच सुखदुःखाभावयोरेव स्मृत पुरुषार्थ-
त्वम् । नतु दुःखसाधनध्वंसस्यैव भावः । दुःखनिवृत्तिरिति । यद्यपि दुःखनिवृत्तौ
दुःखस्यैव प्रतियोगि नतु तन्निरूपित प्रतियोगी तथापि दुःखत्वनिरूपितत्वम् ।
अतएव क्वचित् तस्यैव पाठ इति । दुःखसाधनध्वंसत्वेनैव पुरुषार्थत्वमिति भावः ।
दुःख प्रागभावेति । समानाधिकरण्येति बोध्यम् ।

एतन्मते चरमदुःखस्यैव साधनेऽपि सुखस्यैव न दोषः । दुःख मे माभूदिति । तथा
दुःखानुत्पाद एव अतः पुरुषार्थः नतु दुःखसाधनध्वंसः । अन्यथा तस्यैव सुखत
उद्देश्यता स्यादिति भावः । किन्तु ध्यायान्तरमिति ।

नन्वेव कृतप्रायश्चित्तस्य कार्यामृतस्य चय इति । नच तत्रापि पुनः ध्यायान्तरो
त्यत्तिरिति शङ्क्यम् । कार्यामरुषेनोत्पन्नत्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेर

दुःखकारणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । कृत्यधीना
ग्रिमकालसम्बन्धस्यैव तत्त्वात् । प्रायश्चित्तवदिति । ननु प्राय-
श्चित्तनाश्यापापजन्यदुःखप्रागभावो यदास्ति तदा दुःखमावश्य-
कम् । तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । नास्ति चेत् तद्
भावादेव दुःखानुत्पादादुभयथापि प्रायश्चित्तमफलम् । तस्मा
दुःखसाधनध्वंसमुखेन दुःखप्रागभावस्यापि प्रायश्चित्तसाध्यतति
तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो

सम्भवादित् चत । अथ वदन्ति । तत्र दुःखप्रागभावो नास्तीति । नहि तत्त्वधा
यस्यभावे भानमस्ति किन्तु यत् तत्त्वत् तत् तत्त्वाभावेन प्रायश्चित्तहेतुत्वम् ।
तथाच तत्त्वज्ञावसन्देहादेव प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्तौ यत् प्रागभावाभावः तत् प्राय-
श्चित्तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि न कापि क्षतिः । न च निष्कलत्वे तद्बोधकवदप्रामाण्य-
मिति वाच्यम् । सति दुःखप्रागभावः तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात् ।

सति दोषे निषिद्धकर्माणां पापजनकत्ववत् सति विघ्ने भङ्गलस्य विघ्नध्वंस-
जनकत्ववत् । नच दुःखप्रागभावसमये कथं प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । फल-
समयस्याप्रतिबन्धकत्वादिति । तस्मिन्त्यम् । पापादिजनने दोषादे सहकारित्व-
मिति तदभावे निषिद्धकर्मादेः साङ्गत्वाभावात् । निष्कलत्वेऽपि न तद्बोधकवदा-
प्रामाण्यम् । इहैव साङ्गस्य प्रायश्चित्तस्य निष्कलत्वे तद्बोधकवदप्रामाण्यं स्यादेव ।
नहि दुःखप्रागभावरूपे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन प्रायश्चित्तस्य
साङ्गत्वं न स्यादिति । वयन्तु ब्रूम । अत्र दुःखप्रागभावो नास्तीति । काशीभरण-
स्यैव तत् भानत्वात् । प्रवृत्तिश्च तदुद्भवात् सन्देहाद्वा । नचैव तद्बोधकवदा-
प्रामाण्यमिति वाच्यम् । यत्कामकर्तव्यतया हि वदन् यद्बोध्यते साङ्गस्य तस्या
यस्य तत्फलजनकत्वमिति नियमः । तादृह पापध्वंसकामकर्तव्यतया प्राय-
श्चित्तस्य वेदेन बोधनात् तदनुत्पादे परं तद्बोधकवदप्रामाण्यम् । नचात्र तदस्ति
तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात् । नहि दुःखप्रागभावो भवेत् प्रायश्चित्तेन
तद्बोधो जन्यते । यत् तदभावे तस्य तत्जनकत्वं न स्यात् । अतएव प्रायश्चित्ते पाप

नतु दुःखानुत्पादार्थितया । अत्राहुः । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्यैव
तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । सच पापनाशद्वारा
प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि तत्र निष्फलम् । तेन
प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् । सत्यम् । किन्तु पापा-
न्तरमासाद्य । नचैव प्रायश्चित्तमफलम् । दुःखानुत्पादेन तस्य
समफलत्वात् । अनेकपापेन दुःखं मे माभूदिति विद्यमानपाप-
नाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्ते ।

अवस्थाननैवाधिकारः । नतु दुःखानुत्पादकानना तस्यास्तत्फलत्वात् । नचैव दुःखा-
नुत्पादस्यैव प्रयोजनादिस्थाप्यमप्यन्वहिरोधः । प्रायश्चित्तादिस्थिते दुःखसाधन
अथ एव सतः पुरुषार्थ इति च एव बोध्य इति पूर्वपक्षे तत्र दुःखानुत्पाद एव
सतः पुरुषार्थः तद्याच तस्याधनतया पापध्वंस इत्यत्र नौचमेव प्रयोजनं भवति सतः
प्रयोजनमिति च न बोध्य इति हि तदर्थः । तद्विदुः । तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन
पुरुषार्थत्वादिति । तद्याच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलम् । तत्फलस्य सतः
पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । न च धरन्पुरुषार्थानिव्यक्तौ भेदबोधितफलं जनवतोऽपि
निष्कृत्य तद्यापि विप्रध्वंसः समाप्तिः वा जनितवतोऽपि अङ्गस्य तस्याध्यक्षतः पुरु-
षार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्कृतत्वापत्तेः । तस्यात् प्रागभावसत्त्वेऽपि तद्विप्रध्वंसमिति
न तद्विप्रध्वंसोपायस्यमिति । यत्र दुःखप्रागभावोऽस्यैव तद्याच तस्य न निष्कृत-
फलम् । प्रागभावस्य आनन्दमत्त्वा नियतदेशत्वकत्वादात्मनरे बाधान्तरमासाद्य
तेन दुःखानुत्पादनम् । न चैव दुःखप्रागभावसत्त्वे कायोन्मत्तस्य कथं सुक्तिरिति
वाच्यम् । ससमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव सुक्तिविरोधित्वादिति । तत्र । प्राग-
भावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्व प्रायश्चित्तमहत्पुण्यन्वयानुपपत्त्या कल्पनीयम् ।

मानान्तराद्याः । वाद्यः । अङ्गगत्या तदन्वयोपपत्तेः । जान्यः । तद्विदुः ।
अतएव प्रागभावध्वंसो प्रतियोगिसमानदेशत्वमिति सिद्धान्त इति । अफलमिति
सतः पुरुषार्थं प्रयोजकमित्यर्थः ।

तथाहि मिथ्याज्ञानं सवासन मिह संसारमूल-
कारणम् । तच्च तत्त्वज्ञानेन विरोधिना निवर्त्यते तन्नि-
वृत्तौ रागाद्यपाये प्रवृत्तेरपायात् जन्माद्यपायः । तथाच
दुःखसन्तानोच्छेदः । तच्च तत्त्वज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्य-
मिति । किं पुनरत्र प्रमाणम् ।

सवासनमिति । वासना तज्जन्यसंस्कारः । तच्चेति । सवासनं
मिथ्याज्ञानम् । यद्यपि ज्ञानस्य स्वजन्यस्यैव (४५) संस्कार-
नाशकत्वाद्वाचना तत्त्वज्ञानेन नाश्या तथापि तत्त्वज्ञाने सति
भ्रमरूपायाः स्मृतेरभावात् तदेव भ्रमजन्यसंस्कारनाशकमित्युपे-
यम् । नच दुःखमिमिथ्याज्ञानेऽप्यनागतादिविकल्पः । आत्मतत्त्व-
साक्षात्कारपूर्वकालीनवासनाया एव निवर्त्यत्वात् । तन्निवृत्तौ
मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पत्तिक्रमेण मोक्ष इत्यर्थः ।

(४५) संस्कारनाशकत्वादिति । जनजन्यकाज्ञानरभादिफनासुखदुःखापार-
नाशकत्वादित्यर्थो नतु भावनानाशकत्वादिति विवक्षितम् । भावनाया अस्मृति-
नाशकत्वात् । अन्यथा स्मृतेर्भावनानाशकत्वे अत्यन्तरानुत्पत्त्यापत्तेः । भावना-
जनकत्वे बाध्यासेन स्मृतिदायास्तुपपत्तेरिति वदन्ति । स्मृतेरभावादिति । कश्चि-
दभावादिति पाठो नास्ति । तत्र स्मृतेः प्रसङ्गादिति शेषः । यद्वा तत्त्वज्ञाने वतीत्य-
कारमस्येव इति । वासनाया एवेति ।

नतु वासनापि मिथ्याज्ञानसत्त्वाद्य मवृत्तिद्वारा सतिविरोधिनी न सतः ।
तथाच मिथ्याज्ञानप्राप्तमात्राभावे तदसम्भवात् तद्वच्छेदोऽपि न सतिरिति तद्विह-
त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । नच तद्वच्छेदोऽप्येवविशेषयुक्तोच्छेदसत्त्वो न शेष इति
वाच्यम् । परमसम्भारवत्तस्या अपि आवाहिनायसम्भवादिशेषेत् । भैरम् ।

दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् । प्रदीप-
सन्ततिवदित्याचार्याः । पार्थिवपरमाणुगतरूपादि-
सन्तानेनानैकान्तिकमिदमिति चेन्न । सर्व्यात्मगत-
दुःखसन्ततिपक्षीकरणे फलतस्तस्यापि पक्षेऽन्तर्भावात् ।

दुःखसन्ततिरिति । ननु का सन्ततिः । न तावत् पृथ्वीपरी-
भावापन्ना कार्यपरम्परा नैव सजातीयत्वविशेषिता वा । (४६)
इदानीमपि दुःखधारादर्शनात् । नाप्यनेकमेकजातीयं यन्तु ।
कया हि जात्यैकजात्यम् । सत्तया वा गुणत्वेन वा । आद्ये
मनसोऽप्येव भावापत्तिः । अन्तयोः साधनविक्रान्तो दृष्टान्तः । अयं
दुःखस्य सन्ततिर्यत्र स आत्मा । तेनायमात्मा एतद्दुःखप्रागभाव-
समानकालीनैतद्दुःखान्यदुःखध्वंसवान् दुःखसन्ततित्वात् । बहु-

अन्यदप्यतिरेकाभ्यां चरन्तु च तद्दुःखं प्रति तत्तज्ज्ञानस्य हेतुत्वमित्याकर एव
प्रागुक्तत्वात् । तत्तज्ज्ञानं विना काश्चिद्दुःखाद्यनुत्पत्ता यन्मन्त्रमूर्धन्याद्यनुपपत्तेः ।
तत्तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वे पूर्वोक्तसमिध्याज्ञानशक्त्यापि तेनैव निवर्त्यते । तत्तज्ज्ञाने
वृत्तीत्यादिनातुष्टं तदोर्विरोधस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः ।

(४६) इदानीमपीति । नन्वस्यामपि पक्षसमत्वाद्देव प्रकृतानुमाने हि
दूषयामिति चेत् । न । उच्छिद्यत इति वक्ष्यमाणत्वाभिप्रायेण बाधे तात्पर्यादि-
श्लेष्टे । अन्ये तु दुःखप्रागभावसङ्घट्टितदुःखध्वंसप्रतियोगित्वस्य साध्यार्थः ।
तथाचेदानीन्तनदुःखधारास्य व्यभिचार इत्याहुः । इदानीमपि दुःखधारादर्शनाद-
त्यन्तमुच्छिद्यत इति बाधितम् । इत्यत्रा कावेन दतो नाभूदित्यपि वदन्ति ।
तेनायमात्मेति । वदन्त्येव सर्व्वमुक्तिं नोवाति तथाप्येवमेव प्रत्येक साध्यमिति
तद्विद्विरिति भावः । अधिकरन्तु सप्रागभावकालीनत्वादेव दुःखस्य बाध इत्युक्तं

ब्रह्मसमासेनानित्यज्ञानाश्रयत्वात् । प्रदीपसन्ततिवत् । प्रदीपो
ज्ञानं तस्य सन्ततिर्यत्र स एतदन्य आत्मा तद्वदित्यर्थः । तत्र ।
अन्यात्मत्वस्योपाधित्वात् व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः । सन्ततित्वा-
दित्यत्र लक्षणापत्तेय । साध्यमप्यात्यन्तिकत्वमुच्छेदस्य किम-
कादाचित्कत्वम् यद्वा ध्वसाप्रतियोगित्वम् । आद्ये बाधः ।

प्रथमतत्त्वम् । एतदीदृशयोगादिप्रागभावकालीनत्वाद्वाध इत्यत उक्तं आद्या-
दुःखपदम् । एतद्दुःखस्यैतद्दुःखकालीनान्यत्वाभावाद्वाध इत्यत उक्तं प्रागभावेति ।

ननु इष्टान्तासिद्धिरन्यात्तद्दुःखस्यैतद्दुःखप्रागभावसमानकालीनत्वादित्यत उक्तं
द्वितीयैतत्त्वम् । एतद्दुःखमेतत्त्वमन्विदुःखम् । तत्र दुःखपदं सप्तमम् । तृतीय
दुःखपद दुःखध्वसस्यैव उक्तित्वमिति तादृशसिद्धये । प्रागभावकालानैतद्दुःखान्यत्वं
दुःखविशेषणं बोध्यम् । यद्यपि दुःखपदमाकरे नास्ति तथापि बहुव्रीह्यनुरोधेन
दुःखपदमध्याहृत्य हेतुमाह । दुःखसन्ततित्वादिति । बहुव्रीहीति । यद्यपि
दुःखसन्ततिर्यत्रेति बहुव्रीहिरपि दुःखसन्तत्याश्रयत्वादिति हेतुर्धर्म प्रत्यक्सति
मत्पनित्यज्ञानाश्रयत्वादिति अनित्यज्ञानवाचकपदाभावात् । तथाप्यनयो सम्-
नियमादस्यापि प्रकृतसाध्यहेतुत्वादेव उक्ते । अन्यात्मत्वस्येति । सम्बन्धोपाधि-
पक्षे षट्पादौ अभिचारादात्मत्व विशेषणम् । अतएव न पक्षेतरत्वमिति भावः ।
इष्टरामभ्युपगमनृमतेनेहम् ।

ननु पक्षेतरत्वमेतदित्यनुशयादाह । व्यधिकरत्येति । पक्षोपन्यासे इति
शेषः । हेतुपन्यासे तु यदि दुःखपदाध्याहारस्तदा स एव दोषो यदि च यथाशु-
तस्यैव तत्र तात्पर्यं तत्राह । सन्ततित्वादिति । यदि च व्यधिकरणबहुव्रीहि-
रपीष्यत एव तथापि तत्राध्याहारापत्तिरेव दोष इति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते-
ऽपि सम्बन्धोपाधिरेव तत्राध्यापातत इदमुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रत्येकमेव साध्यते
इष्टपाशुपर्यन्तानाम् सर्वसुखसिद्धिः । सिद्धान्तेति कदेव सर्वसुखसिद्धिरिति
श्रुत्यम् । बाध इति । साध्यासिद्धिरिति भावः । आद्येति । आद्यादि-
विशेषप्रतियोगिहस्तिनेनान्नरवाचकबोधधुरणावाहयन्त पक्षविशेषणम् ।

अन्त्ये मंभारिदु खध्वसेन निहमाधनम् । अथाहुः । आत्मकानान्य-
वृत्तिध्वसप्रतियोग्यवृत्तिदु खत्व दु स्वप्रागभावानधिकरणाधिकरण-
ध्वसप्रतियोगिवृत्ति । कार्यमात्रवृत्तिध्वसत्वात् । प्रदीपत्ववदिति ।
प्रदीपत्व हि दु स्वप्रागभावानधिकरणेषु प्रदीपावयवेषु वर्तते यो
ध्वसस्तत्प्रतियोगिनि प्रदीपे वर्तते । एव सर्व्वसुक्तिमिदो चैत्रादि-
दु खत्वादिक पक्षीकृत्य तत्समुक्तिमाधनम् ।

आत्मैक्यपक्षायम् । शरीरतदवयववादोऽपि बोद्धव्या । काशेक्षुपक्षायम् ।
तदुपाधि दिक तदुपाधयो बोद्धव्या । तेन दिगादिवृत्तितया ध्वस्य न पक्ष
विशेष्यासिद्धिः । इ स्वप्रागभावानधिकरणत्वञ्च इ स्वप्रागभावाधिकरणत्वमिच्छ-
त्वम् । शुकाद्यात्मनस्तथात्मात्मैक्यवृत्त्या नार्थान्तरम् । तथाच प्रत्यक्षसंज्ञा-
वत्तात् इ स्वप्रागभावाधिकरणत्वमिच्छकावृत्तिध्वसप्रतियोगिदु स्वभावातीति इ स्व-
प्रागभावानधिकरणत्वात्तदु स्वध्वसत्वा सर्व्वसुक्ति विद्यति । न च काशस्यैकत्वे
स्य तद्विवृत्यमिति वाध्यम् । तदुपाधेरुपात्तात् । इ स्वपद आग्निपदार्थम् ।
अन्यथा इदानीञ्च वाध्यवैकल्यापत्तिः । तादृश काशमनादाय तादृशो दिगोऽन्य-
सिद्धे न तयार्थान्तरम् । कार्येति । आत्मपदमनन्तत्वे अभिचारवारण्यात् ।
न चैव ध्वसत्वे अभिचारः । भाववृत्तिते सतीति हेतुविशेषणत्वात् । न च
काशादिनिवृत्तिवृत्तित्वात् कार्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धम् । असाधारणवृत्ते विवक्षित-
त्वात् । अन्ये तु न तावद् यथाश्रुत वाच्ये विवाधविवितसुक्तिमिदं । समा-
नाधिकरणदु स्वप्रागभावानधिकरणवृत्तिदु स्वध्वसत्वाया कक्षा उज्जातुपागादसिद्धे ।
न हि सुक्तिपदार्थरूप विनाशदिङ्मातुमिच्छितम् । तथाच स्वमानाधिकरणदु स्व-
प्रागभावानधिकरणवृत्तिध्वसप्रतियोगिवृत्तित्व वाध्यम् । न च तावदपि वाध्य प्रत्येक
वृत्त्याधानराशक्त्या सर्व्वसुक्तिमिद्व्यापत्ते । किन्तु तादृशध्वसप्रतियोगिमात्र
वृत्तित्वम् । तथाच द्रव्यत्वमेवत्वादावनेकान्वारण्यात् आत्मपदम् । एतन्मते च
कार्यपद ध्वसार्थध्वसत्तायोगिपरम् । तेन ध्वसत्वे न अभिचार इत्याहुः ।
तद्विन्ययः । उक्तगत्वा प्रत्यक्षसंज्ञावत्त्वेन यथाश्रुत एव सर्व्वसुक्तिमिद्व्यापदार्थ

यहा (४०) चैत्रकालान्याहृत्तिश्चैत्रदुःखध्वंसश्चैत्रदुःखप्राग-
भावानधिकरणाधिकरणं ध्वसत्वात् घटध्वसवादिति पक्षधर्मता
बलाच्चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणकालसिद्धिः । न चानात्मवृत्ति-
त्वमुपाधिः । आत्मान्तरदुःखध्वंसे साध्याव्यापकत्वात् । नापि
चैत्रावृत्तित्वमुपाधिः । चैत्रवृत्तिसंयोगादिध्वंसे साध्याव्यापकत्वात् ।
नापि चैत्रमात्रवृत्त्यन्यत्वं पक्षेतरत्वात् । एवं सुखत्वादावपि
साध्यम् । तेन सकलोच्छेदो मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम् ।
कार्योच्छेदे कारणीच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च संसार-
कारणस्य मिथ्याज्ञानस्य श्रवणादिक्रमोत्पद्यतत्त्वज्ञानादिवृत्तेः
सम्भवात् । उक्तानुमानमनुद्धातिपति । पार्थिवेति । उक्तरीत्या
सर्व्वमुक्ते न व्यभिचार इति समाधत्ते । सर्व्वमेति ।

कल्पनातुपपत्तेः । उक्तगत्यैव ज्ञानपदसार्थकत्वाच्च । न च वृत्तिपदार्थस्वरूप
ज्ञातं विद्वत्तीति वाच्यम् । दुःखप्रागभावसमानकालोऽनुःखध्वसस्य सर्व्व-
वृत्तित्वे बाधकाभावादिति । यत्तु ध्वसप्रतियोगिताच्छेदकत्वं साध्यम् ।
तथाच द्रव्यत्वादायैकानिककारणत्वं हेतोः ज्ञानपदमिति । तच्च । ध्वसस्य
सामान्याभावत्वानङ्गीकारान् । तद्वद्वोकारे तु तावदेव सर्व्ववृत्तिविद्विगन्धवे
ध्वसपूर्व्वविषयपक्षेयव्यापत्तेरिति ।

(४०) चैत्रेति । चैत्रदुःखत्वं चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरणध्वस
प्रतियोगिवृत्ति कार्य्यमात्रवृत्तधर्मत्वादिति भावः । चैत्रकालान्येति पक्षविषे-
यस्यार्थं प्रयोजनञ्च पूर्व्ववत् । ध्वसत्वादिति । ज्ञानाभावत्वादित्यर्थः । चैत्र-
वृत्तादिति । यदापि वृत्तौगोपि साध्याव्यापिभजत्वेन तदापि ध्वसत्वरूपसामान्या-
वृत्तिसाध्यव्यापकत्वाभिधाने तदुद्धारं सादित्वायद्वयं ध्वसपर्य्यन्तवृत्तम् । न च
दुःखध्वसत्वरूपधर्मभाववृत्तिसाध्यव्यापकत्वाददोष इति वाच्यम् । वृत्तभाषा-
गमरूपविषयबाधत्वेन हेतोः साध्यव्यापकतया तदव्यापकत्वेनोपाधे साध्यव्याप

न हि सर्व्वमुक्तिपक्षे सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्ट्या-
भावात् तदुत्पत्तौ बीजमस्ति । न च सर्व्वभोक्तृणामप-
हृत्तौ तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति । न हि बीजप्रयो-
जनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । सर्व्वमुक्तिरित्येव
नेष्यत इति चेत् तर्हि यएव नापहृज्यते तस्यैव दुःख-
सन्तानेऽनैकान्तिकमिदं किमुदाहरणान्तरगवेषणया ।
एवमस्तु न चोदाहरणमादरणीयमिति चेन्नासिद्धेः ।

तदेव स्फुटयति । न हीति । बीज निमित्त तच्चेष्टादृष्टम् ।
प्रयोजनं भोग । यद्यपि भोगश्च (४८) प्रयोजनं विनाप्युत्पत्ति
स्तथाप्यदृष्टं विना नोत्पद्यते इत्येवपरमेतत् । सुक्तेष्टादृष्टजन्यत्व
वक्ष्यति । सर्व्वमुक्तिरेवेति । सर्व्वमुक्तिपक्षेऽनादौ सप्तारि सर्व्वेषां

कल्पादिति भावः । पक्षेतरत्वादिति । पक्षेतरत्वस्यादित्यर्थः । पक्षान्तराना-
देरपि व्यावर्त्तनात् । वस्तुतो वक्ष्यमाणविशेषवाचक्येन हेतोः साध्यव्याप्यत्वादृष्ट-
साधित्वमिति भावः । कालादिदृष्टितया साधनव्यापकत्वमपीत्याहुः ।

नन्वेवमप्येवमुक्तोच्छिन्निरूपा सुक्तिर्नायातीत्यत आह । एवमिति । तेनेति ।
चरनानभिज्ञत्वन उक्तं विषयेष्वपीयमित्याहुः ।

भोगश्चेति (४८) । न च भव एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । यदुद्देशेन
पुरुषं प्रवृत्तते तत्प्रयोजनत्वात् ।

ननु केवलमप्यदृष्टजन्यत्वं सुक्तौ व्यभिचारोत्पत्तौ आह । सुक्तेनेति । यद्यपि
सुक्तिरदृष्टजन्येति वाच्यं वक्ष्यति तथापि प्रतियोगित्वेन तदुक्तत्वाच्च सुक्तौ जनकत्व
मित्यर्थात् तदभिधानमिति भावः । क्वचिददृष्टजन्यत्वं वक्ष्यतीति पाठः तत्र
भोगतत्त्वाय एव भोजकादृष्टजन्यत्वविषय इति सुक्तेरदृष्टजन्यत्वं भोजकादृष्ट-
जन्यत्वं वक्ष्यतीत्यर्थः ।

सिद्धौ वा संसार्यैकस्वभावा एव केचिदात्मान
इति स्थिते अहमेव यदि तथा स्यां तदा मम विपरीत-
प्रयोजनं पारिव्राजकमिति शङ्कया न कश्चित् तदर्थं
ब्रह्मचर्यादिदुःख मनुभवेत् ।

तथात्वसम्भवे संसारोच्छेदापत्तिः । न ह्येतावन्तं कालं तत्त्वज्ञान-
सामग्रीविघटनमेवेति भावः । असिद्धेरिति । प्रागुक्तमानेन
सर्व्वात्मगतदुःखोच्छेदासिद्धेरित्यर्थः ।

तत्र विपक्षे बाधकमाह सिद्धौ चेति । न च शमदम-
भोगानभिष्वङ्गादिना सुसुप्तचिह्नेन श्रुत्युदितेन शङ्कानिवृत्तिः
स्यादिति वाच्यम् । संसारित्वेनेव मोक्षं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात् ।
न तु तद्विशेषशमादिमत्त्वेन । सामान्यबाधके सत्येव योग्यताया
विशेषनिष्ठत्वात् । शमादेरपि कार्यत्वात् तत्रापि संसारित्वेनैव
स्वरूपयोग्यत्वाच्च । सामान्ये बाधकाभावात् । शमादेः श्रुती

सिद्धौ चेतीति । सर्वसङ्ख्या एव सिद्धौ वेत्यर्थः । संसारित्वेनेति । श्रद्धादि-
शरीरावच्छेदइत्यादीं स्वरूपयोग्यतासत्त्वेऽपि न शङ्किः । अवस्थादिसहकार्य-
भावादिति भावः । शमादिमत्त्वेन शक्तिस्वरूपयोग्यतानभ्युपेत्याह । शमादे-
रपेति । शोषान्तरमाह । शमादेरिति । न च विषयगतोद्भूतरूपवदुभय-
रूपत्वाविरोध इति वाच्यम् । तत्र प्रकारभेदेन तत्तात्वादत्वं न तदभावात् ।

अप्येतदस्वरूपेनाह । आत्मावेति । वस्तुतस्तु प्रागभाषस्य प्रतियोगि-
जनकत्वनिवर्तनानन्ताभावात्, तत्तद्वाक्यनिष्ठवाचदुःखप्राप्तभावैः प्रतियोगिजनने
सर्वसङ्केतावयवस्य प्रागभाषात्पत्तेर्योग्यशक्तिः तद्वृत्तत्वे विरेखेति विषेय इति भावः ।
कासत्वमिति । कालोपाधित्वमित्यर्थः ।

नतददृश्यातिरिक्तदृश्यत्वं तत्रात्ये व्याप्यमित्यत्र दैशिकव्याप्तिविषयायां सिद्ध-

अथ यदि सर्वदुःखसन्ततिनिवृत्तिर्भविष्यति
तर्हीयता कालेन किं नाम नाभूत् । एकैकस्मिन् कल्पे
यद्येकोऽप्यपहज्येत तदाप्युच्छेदः संसारस्य स्यात् ।
कल्पानामनन्तरत्वात् । सत्यं । अनन्ता ह्यपहृता न तु
सर्वे संसारस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नन्वेतदेव न स्यादि-
त्युच्यते इति चेन्न । कालनियमे प्रमाणाभावात् ।

सङ्कारित्वेन बोधनात् तस्य योग्यतानवच्छेदकत्वात् । आत्मा
वारी द्रष्टव्य इति श्रुतं; सामान्यत एव मोक्षार्थिमात्रपरत्वे
सङ्कीर्णानुपपत्तेयः । तदर्थितायाश्च सर्वसाधारणत्वात् । शमादि-
सम्पत्तेरधिकारमिदं स्तुतं तदर्थं प्रवृत्तौ शमादिसम्पत्तिरि-
त्यन्योन्याययाश्च । आक्षेपवीजमुद्घाटयति । अथेति । नन्विद-
मुत्पद्यमानघटेऽनेकान्तिकम् । न चाभूतजातीयं कार्यं नोत्पद्यते
सर्वमुत्तेरभावरूपत्वात् तज्जातीयस्य च भूतपूर्वत्वात् । मैथम् ।

साधनम् । कालिकत्वाप्रतिबन्धाया धर्म्यत्वादित्यस्यैव कार्यकत्वेऽधिकव्यर्थतापत्ते-
रिति । नेचित्तु कालत्वधित्वेन कालमात्रमिति धर्म्यं उक्तं कालवदद्वयं कालोपाधि-
साधारणं बोध्यमेव तु दैशिकव्याप्रापि न सिद्धसाधनमित्याहुः । कालत्वस्य
भाधिकरण्येति । ननु कालेऽपि कालत्वात्यन्ताभावरूपत्वात्, साधनव्यापकत्वमिति
चेत् । न । इदानीं कालत्वात्यन्ताभाव इति प्रतीतावपि काले कालत्व नेति न
प्रतीतिः तथाचावश्यं भेदद्विभेदं व्याख्यातम् । एवञ्च प्रतियोगित्वविशेष-
विरोधित्वा कालत्वाधिकरण्ये वर्त्तते योऽत्यन्ताभावस्त्यतिरिक्तत्वमुपाधि-
रित्यर्थादित्याहुः ।

न च सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तादृष्टानुत्पत्तौ सर्वमुक्ते-
रनुत्पत्तिः । अपवर्गस्य भोगतत्साधनेतरत्वात् । न हि
अदृष्टनिवृत्तिरदृष्टसाध्या एकस्याप्यनपवर्गप्रसङ्गात् ।

कालत्वमदृष्टवत्त्वव्याप्यं कालमात्रवृत्तिधर्मत्वात् । पूर्वकालत्व-
वदिति विवक्षितत्वात् । अत्र कालत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वमुपाधिभिमिप्रेत्याह । कालेति । सोचे यथा चैत्रा-
दृष्टवत्त्वं कालधर्मी व्यभिचरति तद्वददृष्टवत्त्वमपि व्यभिचरेत् ।
विपक्षे बाधकाभावादिति भावः ।

न चेति तन्निमित्तादृष्टसत्त्वे वा न सर्वमुक्तिरित्यर्थः । न च
(४८) सुन्दोपसुन्दन्यायेनैकदैव तदुत्पादकादृष्टनाशसर्वमुक्त्योरुत्-
पत्तिः । तस्यापि सर्वमुक्त्यन्तर्भावात् । मानाभावाच्च । अपवर्ग-
स्येति । न च अक्षणादिजन्यादृष्टसाध्यत्वान्मुक्तेः प्रतियोगितयावश्यं
तदपेक्षणाच्च कथमेतदिति वाच्यम् । भोगजनकादृष्टजन्य सुत्पत्ति-
मदिति मतनिराकरणार्थत्वात् । अदृष्टसाध्येति । प्रतियोगी-
तरादृष्टसाध्येत्यर्थः । आदिमतीति । तथाच तद्व्यतिरेकमादाय

(४८) न चेति । अरमदुःखेनादृष्टं अरमदुःखव्याहरेण नाशत इत्यन्यो-
नाशकत्वाभिप्रायेण सुन्दोपसुन्दन्याय इत्यर्थः । तस्यापीति । अदृष्टनाशस्यापी-
त्यर्थः । ननु तस्य तदनर्भूतत्वेऽपि प्रतियोगितया तत्र तज्जन्यत्वमविरुद्धमेवेत्य-
क्षेपाह । मानेति । अदृष्टस्य फलनाशतयादृष्टनाशस्य न सर्वमुक्तिरूपफलेन
योगपदम् । न वा दुःखस्यादृष्टनाशकत्वम् । मानाभावादित्यर्थः । भोगेति ।
यद्यपि प्रतियोगितया भोगजनकादृष्टमेव जनकमित्यव्यभिचारतादयस्यं तथापि
तदभ्येन रूपेणादृष्टजन्यसुत्पत्तिमन्यात्वमिति मतनिराकरणे तात्पर्यम् । कोऽचेति ।

स्यादेतदादिमती प्रदीपसन्तति निर्वर्त्तते दुःखसन्तति-
स्त्विय मनादि रनुवर्त्तिष्यत इति चेन्न मूलोच्छेदानु-

केवलव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वमादिमत्त्व चोपाधिरित्यर्थः ।
अनादिरिति । अनादित्वं हि स्वाययध्वसव्याप्यप्रागभावप्रति-

नतु दुःखसन्ततिरत्यन्तातुच्छिष्टानादित्वादित्यन्तात्प्रागभावोक्तवान्यव्यतिरेकित्व
सम्भवे किं केवलव्यतिरेकपुण्यासनेति चेत् । अत्र यदनि । अत्यन्तातुच्छेदपदेन
समानजातीयप्रागभावसमानकावध्वसप्रतियोगित्व विवक्षितम् । तस्यैव समा-
तीयप्रागभावसमानकावध्वसप्रतियोगित्वरूपात्यन्तोच्छेदसाध्यविधित्वात् । तस्य
आकाशादौ निर्योऽसम्भवमान्यत्वं साध्यस्यासप्रतिपक्षत्वेनान्यव्यतिरेकित्वाभावे
इति वक्ष्यमाद्यानादित्येन सममन्वयाप्यत्वात् तथोक्तमित्यग्रे । आदिमत्त्वमेति ।
एतत्प्रदीपसन्तानेत्यतोऽन्योच्छेद आदिमत्त्वमेति साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

नन्वनादित्वप्रागभावप्रतियोगित्व पक्षेऽविद्वन्मिथ्यत आह । अनादित्य हीति ।
येन रूपेणानादिता तत्त्वपदेन विवक्षितम् । तदान्वयध्वसव्याप्यो यः प्रागभाव
तत्प्रतियोगित्वात्सत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

नतु व्याप्तिर्देयिकी कानिकी वा । नाह । यत्र घट स्ववर्गिकारणनायास्य
तत्र घटप्रागभावस्य घटध्वसव्याप्यतया घटसन्तानेऽप्यग्रे । भान्त्य । भावे
त्यादिनिरर्थकत्वापत्तेः । अतएव कुसुमाञ्जली तथैवानादित्वसत्तमिति चेत् । अत्र
यदनि ।

यदा प्रागभाव सदा तत्त्वतोऽध्वस इत्येव रूपं कालमर्थैव व्याप्तिरभिप्रेता ।
व्याप्यपदस्य समानकालोत्पत्त्यभावात्परं न तु नियमपर्यन्तपरम् । तद्व्यावर्त्तनोय
स्यापि समकालपदादेव व्याहृतेः । न च तदेवाकिञ्चित्करमिति वाच्यम् । अत्यन्तातु
च्छेदात्प्रकाशध्वस्य पूर्वविवक्षितव्यापारोऽभावेन द्रव्यसमादायोक्तानादित्यस्य तत्र
सत्त्वादनेकानुक्रतापत्तेः । ध्वसप्रागभाववो स्थाने स्ववर्गभावमात्रकरणे त

देवदत्तप्रभवत्वादित्यतिमति तद्व्याप्यभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिभावात्तद्विजाति-
मति यद्वादावतिव्याप्तिः । न चैवमपि जातिपक्षेणमनर्थकमिति वाच्यम् । सर्व-
सक्तिमात्रे विवादेन प्रत्येकसत्त्वभ्युपगमात्, शुक्लं च स्यात्पीडयत्येव समानजातीय-
प्रागभावसमानकालध्वसप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावेन व्यभिचारितया तद्वारक-
त्वात् । न हि तन्मात्रवृत्तिजातिरिति । निमित्तप्रयोज्याया दुःखत्वावान्तर-
जातेराप्रविशेन्नियतं दुःखमात्रवृत्तित्वावगमात्, तस्यैवति नानात्मनि तादृशं दुःख-
सम्भवात् । न च शुक्लं चेऽपि साध्यमस्त्विति वाच्यम् । समानकालीनत्वनियत-
ध्वसगर्भत्वात्तस्य । यत्तु तदगर्भत्वेऽपि चरमशुक्लं चे न व्यभिचार इति किं तदु-
गर्भतवेति । तन्न । तावन्माने अनादित्वभावेन हेतुभावात् । यावत्तुक्तामादित्व-
विश्रामस्तावति प्रकृतसाध्यमिति विवक्षितत्वात् । अन्यथा दुःखत्वादाय शुक्लं चे
व्यभिचारात् । न ह्यत्रैव कुतुभाञ्जलिप्रकाशेऽपि उक्तावच्छेदस्यानादित्वनिर्वचन-
सहेयं येनात्रैव तत्साधेतद्विषयप्रलेपः । किन्तु अनादित्वमात्रवृत्त्यमेव ।
अतएव प्रमेयद्वयसामान्यस्यापि तत्र लक्ष्यत्वमेवेति । शेषितु अदृष्टप्रयोज्य-
जातिमादाय शुक्लं चे व्यभिचाराभावेऽपि शुक्लात्वरूपकारणप्रयोज्यजातिमादाय
शुक्लं चक्षानादौ व्यभिचारतादवश्यमेव । न च तज्जाती मायाभावः । शुक्लात्-
काले तत्र जगतावच्छेदकभौत्ये तस्य बाधकाभावेन साधनेन च जातित्वात् ।
अन्यथान्यथापि कारणप्रयोज्यजातिविश्रयापत्तिः । आवश्यकोपाधेरेव तदव-
च्छेदकत्वसम्भवात् । सामान्यसामयोक्त तद्वन्मन्त्रेऽपि विषयेषु हेतुत्वात् यद्व्याप्त्ये
अवसानान्तरमिति न्यायात् । तज्जातिवृत्तेऽपि चिन्दिग्वानैकानिकस्य दुर्गारिचर-
त्वात् । नचादृष्टप्रयोज्यजात्या भङ्गत्वात् न तज्जातित्वमिति वाच्यम् । अदृष्ट-
प्रयोज्यजाते नानात्वेनाभ्युपगमे । अन्यथा गोत्वादित्यतिविश्रयापत्तेः । यदि
चातुगतमत्वादिना गोत्वादित्यतिविश्रौ तारत्वादेरनन्यगत्या नानात्वं तदा जगता-
वच्छेदकतया तज्जातिविश्रौ तद्व्याप्त्यमिति तस्यम् । तज्जातेन रूपेणानादित्वं
तज्जाभाय धर्मगर्भत्वं भेदचोक्ताकाराव्यभिचारवारणाय नात्यपदम् । जातिपदं
धर्मभावापरमेव । प्रत्येकसत्त्वोरप्यभ्युपगमदद्यादां विषयादर्शनदद्यादां वा अत्यति-
यस इति शुक्लं चादौ न व्यभिचारो दोषाव द्वाकाः ।

स्यादेतत् तत्त्वज्ञानं हि विरोधितया समूलं
मिथ्याज्ञानमुन्मूलयन्निःश्रेयसहेतुः । नचोपपत्त्या शब्देन
वा जनित मिदं परोक्षमपरोक्षं मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयितुं
मुत्सहते दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः । ततोऽपरोक्षम-

समानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वस्य
सुखदुःखोभयसाधारणैकरूपसत्त्वान्न वाक्यभेदः । किञ्च मिमित-
निषेधो नैकैकसत्त्वात् बोध्यः । अगरीरस्य सुखाद्युत्पत्तेरयोग्य-
त्वान्नित्ये च सुखे मानामावात् । अतः उभयासत्त्वप्रयुक्त एव
न्यायः । यदा दुःखेनात्यन्तं विमुक्तं भरतीति श्रुत्यन्तरसंवादा-
दध्यवसायः ।

एवञ्च यद्यपि ज्ञानसामान्यमर्थस्येति न दोष एवापि साक्षात्कारत्वं जाति-
रिति न व्यर्थविशेषणत्वम् । एतच्छान्त्यादिष्वर्थसादावातिव्याप्तिरित्यत उक्तं
जातीति ।

ननु प्रियाप्रियपदादुक्तसाधारणैकरूपेण व्यवस्थितौ लक्षणपत्तिः । नचैव-
वाक्यतारक्षार्थं तरल्योकारः । हितवशैवाहुमतस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन शब्द-
भेदाभावात् । अन्यथा इत्यन्तरे लक्षणपत्तेः । तत्रापि नित्य साहित्यवादिभि-
रित्यदपेक्षा । किं चेति । अगरीरस्येति । एतन्नोपपन्नं नैकसत्त्वे निमित्त-
निषेधानभ्युपगमस्येत्यपि बोध्यम् ।

ननु यानेति लक्ष्योपपत्तेः । तत्रापि वाच्यत्वमिति यच्च कीदृशसिद्धमेवं च
लक्षणालागरीरतया अण्डप्रलयकालीनागरीरतया वा ईश्वरप्रतिपादनपरतया
वा अन्यथासिद्धिरेवेति नगणितज्ञानन्यथासिद्धश्रुत्यन्तरसंवादेनास्या सक्तिभित्ताय
कत्वमिवाहुः । यदेति । अतः श्रुत्यन्तस्य व्यववाचितया नैश्वरप्रतिपादन-
तयान्यथासिद्धिरिति वदन्ति ।

व्युत्थायि बलवत्तरं तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्तनसमर्थम् । तच्च
कुतो भवतीत्यत आह । तच्चेति । ईश्वरस्य चोदना
उपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात् प्रति-
पादितात् धर्मादेवेत्यर्थः, अयमर्थः । शास्त्रेण पदार्थान्
विविच्य श्रुतिस्मृतीहासपुराणोपदिष्टयोगविधिना दीर्घ-
कालादरनैरन्तर्यसेवितान्निवृत्तिलक्षणात् धर्मादेव

अभिधेयप्रयोजनयोरुपदर्शितत्वादयिमयन्योपयोगार्थमाह ।
तत्त्वज्ञानमिति । मूलं संस्कारः (५१) । दिङ्मोहेति । सूर्योदयेन
प्राचीमनुमायापि सुहृतीत्यर्थः । अभ्युत्थायीति । व्युत्थातुं भ्रमितुं
शीलमस्येति व्युत्पत्त्या व्युत्थायि भ्रान्तम् । न तथेत्यर्थः । बलवत्तरं
बहुतरं संस्काराधायकं वा । शरीरादावात्मधीः प्रत्यक्षा न
परोक्षेण शब्दानुमानजनितेन निवर्त्तयितुं शक्यमिति तन्निवर्त्तन-
क्षमा शरीरभिन्नात्मधीः प्रत्यक्षा स्यात् । सा च न शास्त्रादित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञानमिति । शरीरादिभिन्नात्मभावनातः साक्षात्काररूप-
मित्यर्थः । तर्हि प्रथमत एव तथा ज्ञानमुत्पद्यतां किमनेनेत्यत
आह । न हीति । शरीरादिभिन्नज्ञानाद्यान्यात्मज्ञानेऽपि

(५१) मूलपदस्यात्मादिपरत्वभ्रमं निवारयति । संस्कार इति । सुहृ-
तीति । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति भावः ।
न तथेति । यद्यपि भ्रमरूपविशेषदर्शनमपि ज्ञानविरोधि भ्रमत्वेनेत्युत्थायीति
व्यर्थं तथापि प्रकृते प्रमादूपमेव तदिति स्वरूपाध्यानपरमिति ज्ञेयम् । ज्ञेयित्तु
भ्रमोत्तरममं प्रति तथैव ज्ञेयतेति तथोक्तम् । विशेषेणापि ज्ञेयज्ञेयमद्वया-

तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । यतोऽपहृज्यते न ह्युपपत्त्या विना
विवेको न च विवेकादिना उपदेशमात्रेणाश्रद्वामल-
क्षाननं न हि तेन विना शब्दाशुक्ल्यागो न च तम-
रेण निवर्त्तको धर्मी न च तेन विना दृढभूमिविभ्रम-
समुन्मूलनसमर्थस्तत्त्वसाक्षात्कार इति ।

एतेन सत्त्वशुद्धिद्वारेणारादुपकारकं कर्म सन्नि-
पत्योपकारकञ्च तत्त्वज्ञानमिति मन्तव्यम् । न तु

तद्विरुद्धनिरञ्जनात्मश्रुतिदर्शनात् । कुत्रार्थे श्रुतितात्पर्यमित्य-
निययात् चणिकत्वोपपादककुतर्काच्च मननेन च तात्पर्यं
निश्चित्यानन्तरं महायाससाध्यनिदिध्यासनादौ प्रवृत्तिस्ततः तत्-
साक्षात्कार इत्यर्थः ।

ननु तत्त्वज्ञानवत् कर्मापि श्रुत्या कारणं बोधितमिति तत्
कुतो नोद्दिष्टमित्यत आह । एतेनेति । सत्त्व आत्मा तस्य
शुद्धिसत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिः । तद्वारा पर-
म्परया कर्म मोक्षे कारणं तत्त्वज्ञानन्तु सन्निपत्य (५२)

दित्याहुः । ब्रह्मना योगपदाभावात् न निवृत्तकमित्यन्यथैवाह । सत्कारेति ।
ब्रह्मेति । यद्यप्येतच्छ्रुते शब्द न ज्ञान तथापि व्यायनवन्धुपेक्षेदुक्तम् ।

(५२) ननु तत्त्वज्ञानमपि न सन्निपत्योपकारकं कायव्यूहादिना व्यवधाना
दित्यत आह । कर्मोपेक्षयेति । तथाच तत्त्वज्ञकारित्वकल्पने गौरवमिति भावः ।
नापीति । यद्यपि परम्परयाह्वयेऽपि न श्रुतिसुल्लेखकतया सत्त्वशुद्धौ निषेध
त्वात् । तथाव्यवधानं यद्यो न सम्भवतीदृशस्यत इत्याहुः । सन्निपत्योपकारकम्

तुल्यकक्षतया तत्समुच्चयः । नापि ज्ञानेन धर्मो जन्यते
विहितत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । दृष्टद्वारेणैवो-

कर्मापेक्षया सन्निधायोपकारकं कर्मानन्तरं तदुत्पत्तिरिति ।
नत्विति । तत्त्वज्ञानानुत्पादकतया साक्षादित्यर्थः । ज्ञानकर्माणी-
नं समप्राधान्येन समुच्चयः । कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन
श्रुतत्वान्मोक्षार्थत्वकल्पनाविरोधात् । तत्त्वज्ञानस्य नैरपेक्ष्येण मुक्ति-
साधनत्वप्रतीतिश्च । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । स हि सन्निपत्योपकारक-
तया वा अवघातादिवत् आरादुपकारकतया वा प्रयाजादिवत् ।
नायः । तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । नान्यः । कर्मणां स्ववा-
क्यत एव प्रयोजनभावे फलवत्सन्निधायफलत्वाभावादिति भावः ।

ननु तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वेन विधिना बोध्यते तच्चाशुविनाशि
न कालान्तरीयमोक्षाय कल्पत इति स्वानन्तरोत्पत्तिकं धर्ममपेक्षत
इति स एव सन्निपत्योपकारकः । स च मुक्त्यैव फलेन नाश्रयत
इत्यत आह । नापीति । दृष्टद्वारेति । मिथ्याज्ञाननिवृत्त्येत्यर्थः ।
अन्यथेति । तथाच विहितत्वं तत्र व्यभिचारीत्यर्थः । ननु मोक्ष-

यदि तत्त्वज्ञानसङ्कारितया साक्षादुत्पत्तिजनकत्वं तदा नाङ्गाङ्गिभावः । किन्तु
समप्राधान्यमेव । तच्च पूर्वं दूषितमेवेति प्रधानीभूततत्त्वज्ञानेन शरीरनिष्पादकत्वमेव
तदाप्यम् । एवं ब्रह्माह । तत्त्वज्ञानेति । कर्मणांमिति ।

ननु प्रधानफलतिरिक्तस्योद्देश्यफलसामान्यत्वसङ्कल्पं तथाप्यप्यतमेव । यद्य-
तिरिक्तफलस्यैवैवाङ्गत्वमिति, तदा नङ्गत्वस्य धर्म्याङ्गता न स्यात् विप्रध्वंसक-
क्षतात् । नहि प्रधानधर्मस्य विप्रध्वंसः फलमिति चेत् । न । तत्त्वज्ञानेनैवोपपत्ती

पपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् । अन्यथा भेषजादि-
विधिष्वपि तथा कल्पोत । उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्म-
समुच्चयः । काम्यनिषिद्धयोस्त्यागादेव समुच्चयानुप-
पत्तेः । नापि असङ्कल्पितफलकाम्यकर्मसमुच्चयः । चतु-
र्थांशमविधिविरोधात् । यावन्नित्यनेमिक्तिकसमुच्चयस्या-
पि तत एवानुपपत्तेः । यत्थाग्रमविहितकर्मणा ज्ञानस्य

हेतुयवर्णेन नियमादृष्टं अन्यत एव चान्यथात्मनः पक्षस्थीपनाय
कतामात्रेण तदुपयोगे तद्विषयोपायान्तरेण पक्षोपस्थितिः मननोप-
योगिनो स्यात् । मैवम् । (५३) मननव्यापारकयवणस्य मोक्ष-
हेतुत्वेन यवणादुपायान्तराधीनतदुपस्थिते र्मोक्षाहेतुतया नियमा
दृष्टस्याकल्पनात् । तथात्वेऽप्यात्मसाक्षात्कारेण तदजननात् तस्यैव
सन्निपत्योपकारकत्वात् मननस्यापि निदिध्यासनमैव दृष्टं व्यापारः ।
काम्येति । काम्यत्यागस्यैव संन्यासत्वादिति भावः ।

ननु फलकामनां विना यत्काम्य कश्चै तेन समुच्चयः स्यादि-
त्यत आह । नापीति । तादृशकाम्यकर्मणोऽपि मोक्षे त्याग

तदङ्गतत्त्वने प्रमाणाभावादित्याशयात् । अ एवेति । यदाप्येवमपि तुल्यकृतया
समुच्चयो न सिद्धः तथापि तत्त्वज्ञानसाक्षाद्हेतुत्वनिराकरणे तात्पर्यम् । निर्या-
ज्ञानेति । वासनानिरुद्धत्वेन । तदप्युपलक्षणम् । भुगपदुभोगजनककायवीर्य-
पदादरेणपि दृष्टव्यम् ।

(५५) अननव्यापारकेति । चेतस्य श्रुतिवाक्येभ्य इति यवणान्नन-
व्यापारकश्रुतिजस्यात्मन्यवस्थेन हेतुत्ववशात् तादृशकल्पनमित्यर्थः । किंचित्तु

समुच्चय इत्यपि नास्ति तदभावेऽपि गृहस्थस्य ज्ञाने
सति मुक्तेः । यतः स्मरन्तिहि । कर्मणैव हि संसिद्धि-
मास्थिता जनकादयः । इति । न्यायागतधन सत्वज्ञान-
निष्ठोऽतिथिप्रियः । आद्वक्तृ सत्यवादी च गृहस्थोऽपि
हि मुच्यते ।

न च साध्यस्यावैचित्र्ये साधनवैचित्र्यमुपपद्यते ।

श्रवणादित्यर्थः । यावदिति । गृहस्थादिसाधारणस्य तस्यापि संन्या-
सिनां त्यागश्रवणादित्यर्थः । गृहस्थस्यापीति । न च भोक्तार्यिकर्त्त-
व्यत्वेन कर्माणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यादिति भावः ।

ननु कार्यसामान्यव्यभिचारेऽप्यवान्तरजातीयकार्यं प्रति
व्यभिचारस्तत्तत्कर्मणः स्यादित्यत आह, न चेति । (५४) ज्ञाने
त्ववान्तरजातीय एव कर्मणां हेतुत्वमिति भावः ।

श्रुतिशब्देभ्य इत्यत्र श्रुतिशब्दस्याप्राभाष्यशब्दान्तरपरत्वमत तादृशश्रुति-
पुराणादिजन्यश्रवणस्यापि हेतुत्वमत एव श्रुतस्याप्यपवर्गभागित्वसम्भवात् जग-
दुद्देश्यता यावत्पण्येष्टं वदन्त्येते इत्याहुः ।

ननु श्रवणानन्तर किञ्चिद्व्यवधानाद् यत्न मननं तत्प्रादुर्भूतं विना कथं तस्य
तद्हेतुत्वमिति चेत् । न । तत्रापि संस्कारद्वारा तयात्वसम्भवात् । केचित्तु
एतदक्षरमेवाह । तयात्वेऽपीति । मननस्यापीति । अदृष्टं विना जनकत्वपण्य
इदम् । ननु कथं चेति । कस्यकामनामभिलाषं विना यत्कार्यं कर्म्यं आह्लादिक-
मित्यर्थः ।

(५४) न चेतोति । यद्यपि तत्तद्व्यवधानेन जनकत्वमस्य कार्यतावच्छेदका-
नतुगमस्यादोषत्वान् । तदर्थिप्रवृत्तस्य सर्वासाधनतापानान् न तु तत्तावच्छेदेन

न च स्वर्गवदपवर्गेऽपि प्रकारभेदः सम्भवति । तस्मात्
तत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसहेतुः । कर्माणि त्वनुत्पन्न-
ज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्राप्तिवन्धकाधर्मनिवारणद्वारेण

ननु समवाय्यसमवायिनाशयोर्द्रव्यनाशकारणतावदभावरूप-
मोहिऽपि कर्मणां कारणता स्यात् । मैवम् । निमित्तकारणेतर
कारणनाशत्वेन तत्र हेतुत्वात् । न चात्र मुमुक्षुकर्तव्यत्वेन कर्माणि
विहितानीत्युक्तम् । तस्मादिति ।

ननु स्वायम्भविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयः
स्यात् । ज्ञानकर्मणोरुभयत्वेन मुक्त्यर्थत्वावधारणात् । “स्वे स्वे
कर्मण्यभिमत, ससिद्धि लभते नरः” इति श्रुतेः । अत्राहुः ।
तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानध्वसो व्यापारी दृष्टत्वात् । तत्र न तस्य
कर्मसहकारित्वम् । विनापि कर्म तेन मिथ्याज्ञानविनाशात् ।
कर्मान्तराणां यमनियमादीनां तत्त्वज्ञानद्वारेण मोक्षहेतुत्वं सम्भ-
वति । साक्षात्स्वाश्रुतेः ।

ननु तत्तत्तीर्थज्ञानमहादानकाशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञान
नैरपेक्षेण मोक्षहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्हेतुः । न च
तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः । अनुपपदमेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेनादृष्टद्वारा

तत्प्राप्तये ज्ञानात् । तादृशज्ञानञ्च स किञ्चिदकार्यताप्रतिबोद्धकारणताप्रवृत्त-
प्रकारक शब्दादितएव सुलभम् । तथापि मिथ्याज्ञानोच्छेदकात् जीगपदायोरुक्त
ज्ञानैकस्याध्यत्वेन तदावश्यकतायां तत्र च सातिभेदस्वीकारनिवर्धने तदप्यत्र सामान्य
सामयित कार्यसम्बन्धे किं विशेषदध्यप्यन्तरकस्यनेन इत्यत्र तात्पर्यमिति

प्रायश्चित्तवदुपयुज्यन्ते । उत्पन्नज्ञानस्य त्वन्तरालव्य-
वृष्टेः कारीरीपरिसमाप्तिवत् प्रारब्धाश्रमधर्मसमापनं
लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

हि तदेतत्त्व वाच्यम् । तथा चापवर्गहेतुरेवादृष्टं कल्प्यताम् । मैवं ।
दृढभूमिसवासनमिष्याज्ञानध्वंसं विना न मोक्ष इति मिष्या-
ज्ञानप्रागभावासदृष्टत्ति तत्त्वध्वंसे तत्त्वज्ञान हेतुरिति तत्रापि तत्त्व
ज्ञानस्यावश्यकत्वात् । (५५) तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय इति श्रुतेः । कर्मणाञ्च तत्त्वज्ञानद्वारापि
मोक्षहेतुत्वसम्भवात् । सम्यदायविदमु ज्ञानकर्म्मणो निरपेक्षसाध-
नत्वश्रुते ब्रौह्मियववदिकल्प एव । निरपेक्षसाधनावरुहेऽन्यसाधना-
न्वयो न विकल्पं विना । आकाङ्क्षाविरहात् । साहित्यबोधनं
विना यत्रैक प्रत्यनेकस्य हेतुता शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पे
नान्वयो यथा ब्रौह्मियवयोरिति व्युत्पत्तयेत्याहुः ।

वदन्ति । अभावकमेति । तथा च भावकूपकार्येणैव व्यभिचारिणो न जनकार्यं
न त्वभावकूपेऽपीति भाव । नियमवदित जनकत्वमभावकूपकार्येऽपि व्यभि-
चारिणोऽसम्भवीत्याशयेनाहुः । ननु तत्तदिति । एतन्मते मोक्षे वैजात्य बोध्यम् ।
मिष्याज्ञानेति । समानाधिकरणमिष्याज्ञानप्रागभावेत्यर्थः ।

(५६) ननु मिष्याज्ञानं विरोधिषु चान्तरमात्रनिवर्त्तनीयमिति किं तत्त-
त्तानेव । न च साधना तस्याग्रा । आकाङ्क्षापि तस्यावस्थायात् । न च साध-
योगपदार्थं तदिति वाच्यम् । तद्वेतोरेवेति न्यायेन सदुत्पादकादृष्टादेव तत्त्वमभवा-
दिति वेदसुषोढककेनाहुः । तमेवेति । तथा च तत्त्वज्ञानस्य प्राभाषिकत्वे तस्यैव
साधनानामवयवत्वं साधयोगपद्यादिहेतुत्वञ्च । प्राभाषिक गौरव न दोष इति भावः ।
तत्त्वज्ञानद्वारापीति । ननु तत्त्वज्ञानस्य द्वारेण सृष्टिहेतुत्व कर्मणांभावात्तद्वत् ।

एतेनाथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । यतोऽभ्युदय-

नन्वेवमुत्पद्यतस्त्वज्ञानस्य कर्मणामनाधरणप्रसङ्ग इत्यत आह,
उत्पद्येति । ननु लोकसमूहो न सुखदुःखाभावरूपः न वा तत्सा-
धनम् । न च सङ्गम्यतकर्मत्यागेन लोकानां निम्नत्वेन ज्ञाना-
भावायं प्रवृत्तिः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दतीति
पुराणात् जनावमाननाया योगिनः श्लाघ्यत्वात् । भस्त्राहुः । तत्त-
त्कर्मसाध्यभोजकादृष्टयार्थं योगिना तत्र प्रवृत्तिः । यद्वास्तत्कर्म
दृष्ट्वा लोकः कर्मं सङ्गृह्णात्विति कथयता तत्र प्रवर्त्तते ।

यत्स्वधिकारे सति नित्यस्यावश्यकी कर्त्तव्यता अन्यथा प्रत्य-
यायाधिक्येनानपवर्गापत्तिरिति मतम् । तत्र । दोषाभावेन
नित्याकरणेऽपि प्रत्ययायानुत्पादात् । अतएव भोगार्थं प्रवृत्तावपि
तस्य न धर्माधर्मोत्पत्तिः ।

ननु यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रस्य धर्म-

उक्तगत्वा आदृष्टद्वारेण हेतुत्व वाच्यम् । यत्र तु तददृष्टस्य तत्त्वज्ञानउत्पद्यभयजन-
कत्वकल्पने गौरवम् । तत्त्वज्ञान महारीकृत्यैव सङ्गिमातृजनकत्वे आचरन्निति
ज्ञानकर्मणो जनसाधनत्वमेवति चेत् । न । उक्तवृत्त्या तत्त्वज्ञानसाध्यकत्वे
तद्हेतुजिज्ञासावातुष्वित्यत आदित्यव्यतिरेकासुविधावित्वाच्च कर्मव्यवसादितहेतु-
भावे कर्मणामेव तद्हेतुत्वकल्पनात् । काशीभरणस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वमागमादपि
सम्भत एव । तथा च प्राभाषिक गौरवमिति भावः ।

तमेवेत्यादि श्रुतिविरोधादभ्युदयसङ्ग्राह्यमाह । सम्प्रदायेति । सर्वज्ञैव भावे
मात्राभावादित्यत आह । यदेति । कथमेवेति । कारुणिकानां परदुःखज्ञानात्
उत्पद्यत इति दुःखभावसङ्गिज्ञं प्रवृत्तिरिति भावः । दोषाभावेनेत्युपलक्षणम् ।
प्रागभावाभावेनेत्यपि दृष्टव्यम् । अन्यथा प्रतिबोध्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् ।

निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । तद्वचनादान्नायसिद्धेः प्रामा-
ण्यमिति त्रिसूत्री व्याख्याता । अन्यथाव्याख्याने हि
यतोऽभ्युदयेति प्रत्येकसमुदायाभ्याम् उभयत्राप्यव्या-
पकं स्यात् । यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येतावतैव
लक्षणसिद्धेः । पारम्पर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य हेतुत्वं
प्रतिपादयितुं निःश्रेयसग्रहणमिति । एवं प्रतिपन्न-

मोक्षहेतुतामोक्षकत्वविरोध इत्यत आह, (५६) एतेनेति । सूत्र-
मप्यभ्युदयमात्रसाधकधर्मपरतयैव व्याख्येयमित्यर्थः । अभ्युदयो-
ऽत्र तत्त्वज्ञानम् । तद्वचनादिति । तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयना
दान्नायस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । अन्येति । यद्येको धर्मोऽभ्युदय-
साधकोऽन्यथ निःश्रेयससाधक इत्यर्थः । न चैकस्यैव धर्मस्योभय-
साधकतया नोक्तदोषः । उक्तयुक्तेः । तत्त्वज्ञानोत्पादनेनेवान्य-
थोपपत्ती धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वे मानाभावादिति भावः । एवं
सति निःश्रेयसपदोपयोगमाह । यत इति । एवमिति । अभि-
धेयं द्रव्यादि । प्रयोजनं निःश्रेयसम् । सम्बन्धः तत्त्वज्ञाननिःश्रेय-
सयो हेतुहेतुमद्भावः ।

(५६) एतेनेति । अतः यतोऽभ्युदयेति सूत्रमेव प्रकृतं अपरं सूत्रद्वयं प्रकृता
वृत्तमिति चेत् । अथ यतोऽभ्युदयेति सूत्रमप्यभिप्रायश्चेति क तद्विरोध
इति शङ्कायामाह सूत्रम् । तथा चाद्यातो धर्मो व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा
माद्यान्तपरत्वमिति द्वितीयसूत्रोपलब्धत्वात्तयैव तद्वृत्तम् । धर्मस्य चाभ्युदय
साधकत्वे किं भागविन्यासद्वयादान्नाय इत्येवोत्तरं शब्दम् । तस्य च कृतं

पृथिव्यादीनि । यद्यपि विभागस्य न्यूनाधिकसंख्या व्यवच्छेदपरत्वादेव नवत्वं लब्धं तथापि स्पष्टार्थं नवग्रहणम् ।

एवकारश्च विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थः । सामान्यसंज्ञा द्रव्यमिति । विशेषसंज्ञा पृथिवीत्यादिका । तयोक्तानि सूचकृतेति शेषः । अवगताप्तभावस्य तस्योक्तेरागमत्वात् । अनवगताप्तभावस्यापि लोकप्रसिद्धार्यानुवादकत्वात् । लोके च तावतामेव सामान्यतो विशेषतश्च व्यवहारात् । किं पुनरत्र प्रतिपिध्यते नवैवेति । न ह्यनवगतस्य प्रतिषेधः सम्भवति । उच्यते । द्रव्यस्य

नवैवेत्यर्थः । तथा च द्रव्यादेः साधर्म्यादेव मियो विशेषणविशेष्यभावात् लक्षणलक्षणभाव इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादीनां लक्षणप्रत्ययः कुतो नैत्यत आह, साधर्म्येति । एवमेव लक्षणेऽप्येव । तथा च साधर्म्यादि प्रत्ययैव लक्षणप्रत्यय इत्यर्थः ।

किं पुनरिति । नवाधिकद्रव्यस्य सिद्धासिद्धिभ्यां विरोधादित्यर्थः । अत्र द्रव्यस्य नवत्वं विशेषणं नवानां द्रव्यत्वं वा । आद्ये

अतनियमात् । अथवा तस्यानन्यगत्या अदत्तकमत्वेन तत्त्वज्ञानाद्यैव इति सुकृतज्ञत्वात् । तत्त्वज्ञानानि त्रैलोक्येति । यद्यप्यभिधेयद्रव्यादिना प्रयोजनस्य सम्यक् । अथयितुस्तत्त्वज्ञानादि तद्विषयतत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वबोधने परम्परया द्रव्यादेरपि प्रयोजनत्वज्ञान इति भावः ।

सतो नववाङ्मत्वं नववाङ्मस्य सतो द्रव्यत्वं वा । तथाच
 प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपन्ने प्रतिपिध इति न किञ्चिदुच्यते ।
 अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । तथाहि इदं द्रव्यं
 एभ्योऽधिकं स्यादिति वा इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्या-
 दिति वा आशङ्केत । प्रथमे आधिक्यं निराकरिष्यामी
 यथा सुवर्णस्य । द्वितीये द्रव्यत्व निराकरिष्यामी यथा
 तमसः । अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । धर्मिण
 एव बुद्धानारोहात् । यदि कश्चिद्वुक्तिमारोच्यते
 तदास्माभिरप्युक्तेष्वेवान्तर्भावयिष्यते । अनन्तर्भावं वा

विशेषणसङ्गत एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इति नवद्रव्ये नववाङ्मत्वं
 निषिध्यत इत्याह । द्रव्यस्येति । अन्ये विशेषणसङ्गत एवकारोऽन्य
 योगव्यवच्छेदार्थ इति नववाङ्मत्वं नववाङ्मत्वं निषिध्यत इत्याह ।
 नवेति । (५७) तथाहीद द्रव्यमिति पाठे एभ्यो नवभ्योऽधिक
 मिदं तमो द्रव्यमिति योजना । इदमेभ्य इति । इदं सुवर्णं मेभ्य
 पृथिव्यादिभ्य अधिकं स्यादित्यर्थः । अतः परमिति । दशमं द्रव्यं
 न निषिध्यते । प्रतियोग्यप्रतीतेरित्यर्थः ।

नन्वेतावता नव द्रव्याणि न न्यूनानधिकानीत्युक्तम् । तत्र नवेति
 नवसप्त्यायोमितायामुक्ताया न न्यूनानीति व्याहृतम् । न्यूनता
 हि नवावान्तरसंख्यायोमिता । न च तदसम्भवे नवत्वं नाप्यधि

द्रव्यत्वं तस्य निराकरिष्यत इत्यभिप्रायवानाह । तद्-
व्यतिरेकेण संज्ञान्तरानभिधानादिति । सूत्रकृतेति
शेषः । लोकेनेति वा ।

स्यादेतदन्धकारस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपक्लवः ।
न च सामान्यविशेषसमवायेष्वन्यतमं तमः । तेषां
व्यञ्जकवैचित्र्येऽपि व्यक्ताश्रयसम्बन्धिनामुपलभ्यमन्त-
रेणानुपलभ्यनियमात् । उपलभ्ये वा तत्त्वव्याघातात् ।

कथ्यवच्छेदः । दशमादिद्रव्याणां दुरपक्लवात् । अत्राहुः । गुणे
चतुर्विंशतित्ववदत्र नवत्व भातम् । तथाच पृथिवीत्वादिनयोपा-
ध्यनाक्रान्तेषु द्रव्यत्वं नास्ति द्रव्येषु वा जलाद्यष्टकानाक्रान्तेषु
पृथिवीत्वव्यवच्छेदो नास्तीति व्यवच्छेदार्थः ।

तमसो दशमद्रव्यत्वसाधकं परिशेषमाह । न चेति । ननु
(५८) यदि तमः सामान्य तदा दिवाप्युपलभ्येत । एवं सति गोत्व

वक्ष्यम । न यकृतेऽपि । न अप्रसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्यम् । दशाहीति । व्यञ्जि
भेदमादायेति शेषः । इत्येति । द्रव्यात् प्रसाध्य दशमत्वसाधकमित्यर्थः ।

(५८) यदि तम इति । न श्रीभयसिद्धतम शब्दादाभावे पक्षाभावा इति
वाच्यम् । आनोक्तजन्यनोक्तविशिष्टबालुपक्षाभावाकारवियवत्यर्थेन पक्षतारवच्छेद
कत्वात् । यदि च तन्मते तमस ताभ्येन्द्रियवेदात्वं तथा चक्षुषं रूपमतीत्य-
साधारणकारणेन्द्रियपरम् । तद्विषयसाधकते आनोक्ताभावः । तन्मते द्रव्या-
न्तरमित्यादि । तदेतत् पक्षतारवच्छेदकोभयवर्गातपक्षेय विवादप्रवृत्तेः । अन्वया
वाध्यतद्वाच्यवस्थेनानुवाच्योच्छेदप्रवृत्तादिति वदन् ।

न कर्म संयोगविभागयोरकारणत्वात् । न ह्यभ्य-
कारेण किञ्चित् कुतश्चित् विभज्य केनचित् संयो-
ज्यते । अतथाभूतस्य च तल्लक्षणानुपपत्तेरतत्त्वात् ।
न गुणः । द्रव्यासमवायात् । द्रव्यासमवेतं ह्यसमवेत-

मपि तद्विरहिणि देगे कुतो नोपलभ्यते । व्यञ्जकसाक्षाद्यभावादिति
चेत् । तुल्यम् । तस्यानोकाभावव्यङ्गात्वादित्यत आह । व्यञ्जकेति ।
तेषां सामान्यादीनामनुपपन्नभादिति योजना । सामान्यादौ व्यक्तादे
यथासंख्यमन्वयः ।

नन्वेतद् यथाश्रुतं व्यधिकरणम् । अथ तमसः सामान्यादि-
भिन्नत्वे साध्ये क्रमेण व्यक्ताद्यविषयकसाक्षात्कारविषयकत्वा-
दिति हेतुः । तथापि व्यक्तिः किमाययमात्रं वा समवायिदेशो
वा । आद्ये समस्ततद्विषयकसाक्षात्कारविषयकत्वमसिद्धम् ।
कालादीनां भावात् । अन्त्ये यत्किञ्चित्समवायिदेशः तमसो वा ।
प्रथमे पुनरसिद्धिः । विशेषममवायभेदसाधने च साक्षात्कारा-

ननु तेषां व्यञ्जकवैशिष्ट्येऽपीत्युक्तं विषयसमवाययोरतीन्द्रियदीर्घवृत्तत्वैवा
भावादित्यन्यथा योजयन्ति । तेषामिति । तथाच व्यञ्जकेति सामान्यमात्रात्मित
मिति भोक्तृदोष इति भावः । कालादीनामिति । यद्यपि कालो न प्रत्यक्ष ज्ञा-
धुपनान्तरस्य तद्विषयत्वं बोध्यम् । तन्मते तस्य तद्विन्द्रियवेदात्ताधुपनभादित्येके ।
अतदुपपत्तिसिद्धान्ताद् गृह्यादीत्युक्तमित्यन्ये ।

नन्वेवमात्मोक्तविषयकसाक्षात्कारविषयत्वात् न साध्याभ्यमित्याशङ्कं तथाश्रुतम्
व्याकृतादौ व्यभिचारादित्यत आह । तदवगमं इति । तमो नेति । चालुषत्वं
चक्षुषोऽर्शोऽतीन्द्रियप्राज्ञमम् । अतो न द्रव्यात्तुल्यत्वादिना व्यभिचारः । न च

मेव स्यात् अद्रव्यसमवेत वा । उभयापि गुणत्वव्या-
घातः । सामान्यवत् स्वतन्त्रस्य द्रव्यत्वापत्तेः । नि-
सामान्यस्य गुणत्वलक्षणव्याघातात् । गुणकर्मणो-
र्निर्गुणतया गुणस्य तत्र समवायविरोधात् । द्रव्यासम-
वाय एवास्य कथमिति चेत् । इत्थं न दिक्कालमनसा

विषयत्वमेव समर्थमिति व्ययमधिकम् । अत्राहुः । व्यच्यतेऽन-
येति व्यतिरासलोकः । तदयमर्थः । तत्र सामान्यं सञ्जाद्युपमेव
वाच्यम् । अन्येन्द्रियेणाग्रहात् । तस्य चालोकोऽयं व्यञ्जकः ।
तथाच न तत्र चाद्युपसामान्यं चालोकाविषयकसाक्षात्कार-
विषयत्वादित्यन्वयव्यतिरेकी । विशेषसमवाययोऽन्यनुपलभ्यनियम

हेतोरेव नञ्बन्धत्वादेनालोकविषयकसाक्षात्काराविषयत्वमर्थं ज्ञायावत्ताल्लोका-
भावादि दृष्टान्तसौलभ्येभान्वयित्वसम्भवे व्यतिरेकीति ध्वन्यविरोधात् । यथाश्रुते
ऽपि तस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् दोषतादवस्थाम् । तन्मते तस्यानुपलब्धिगम्यतया
हेत्वसत्त्वात् । न चैवमन्यन्वकारप्रत्ययविषयनीलरूपस्य दृष्टान्तत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
तादृशलोकिकसाक्षात्कारविशेष्यत्वादित्यर्थात् । न च तद्विशेष्यत्वं तस्योभयनिष्ठम् ।
तत्र नोत्तरादुपपत्ते तस्य विशेष्यत्वमेवैव भानात् । विशेष्यत्वपर्यन्तमवश्यं वाच्यमेव
अथवा नोत्तरादुपपत्तेरिति वदन्ति । तस्मिन्त्यम् । एवमपि द्रव्यत्वादि
दृष्टान्तसौलभ्ये व्यतिरेकीति ध्वन्यविरोधादवस्थ्यादिति ।

केचित्तु साक्षात्कारपदेन चाद्युपसाक्षात्कारो विवक्षितः कोन द्रव्यत्वादौ न
व्यभिचारः । न च ऐश्वर्यादिचतुर्जगत्-साक्षात्कारविषयत्वमादाय व्यभिचारः ।
भानुपेति बोध्यत्वात् । न चाद्युपनिषेधादन्वकारे चौरादिप्राप्ते व्यभिचारः ।
प्रमाणाभावात् । भावे वाक्याभावकति विशेष्यत्वात् । न चैव साध्ये चाद्युपपद

मयम् । तेषां विशेषगुणविरहात् । सामान्यगुणस्य चाश्रयसहोपलम्भनियमेन तदप्रत्यक्षताया मप्रत्यक्षत्व-
प्रसङ्गात् ।

साक्षात्कारविषयत्वनियमएव विवक्षितः । न कर्मोति । यत्र चण-
चतुष्टयावस्थायित्वेन कर्मं विशेषणीयम् । तेन (५८) विनश्यदवस्थ-
कर्मणि न व्यभिचारः । वस्तुतो विनश्यदवस्थं समवायिकारणमेव न
भवति । कार्योत्तरकाले सतएव तत्त्वात् । न च तमोरूप कर्मणा
भूतत्वाद्याश्रयसवीगादि जन्यत एवेति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात् ।
कर्मत्वे हि सिद्धे तत्कल्पनं तत्कल्पने च कर्मत्वसिद्धिरिति भावः ।

न गुण इति । ननु द्रव्येति विशेषणं व्यर्थं अममवायादित्य-
स्यैव गमकत्वात् । न च स्वरूपासिद्धिनिवारकविशेषणवदिदमपि
साधनमिष्यत इति तन्मतेनेतत्तमाधेयम् । तथाहि किं पृथिव्यादि-

व्यर्थम् । व्यापकेऽवच्छादभावे च वैकल्याभावात् । न च व्यतिरेके साध्याभावात्
व्याप्यतया भावत्वेन व्यर्थविशेषणत्वभावाद्भक्तमिति वाच्यम् । शरीराजन्य-
त्वस्य परेण व्यभिचारावारकविशेषणत्वापि सार्थकत्वाभ्युपगमात् । तत्र पक्ष-
धर्मादिद्विविधयोगजनकत्वाप्युद्देशसिद्धे घनोजनत्वादित्याहुः । न चालोकाभावात्
पक्षे तत्तदोऽन्यतराविविद्धि पक्षतियोगिकसौवाभावस्य साक्षात्कारविषयत्वादिति-
वाच्यम् । तन्मतमैवायं हेतुत्वात् । प्राचीनमते पक्षतियोगिनोऽप्यभावसाक्षात्कारा-
विषयत्वाच्च । न चालोकाभावाद् सपञ्चाद्व्याप्यत्वाभावात्तदविवक्षितमिति वाच्यम् ।
अतस्तत्तत्कर्मत्वमिति ।

(५८) विनश्यदिति । विनश्यदवस्थस्य कर्मोपीत्यर्थः । कलोपधानमायहेतु-
रुक्तम् । एतत्कारणकर्मत्वोपलम्भकाले कर्मोत्पत्तिरवश्यपक्षे बोध्यम् । यत्र
धर्मयोगजनकत्वात् विभागाजनकत्वाच्चेति हेतुद्वयं बोध्यम् ; न च परेण द्रव्यत्वा-

नवकासमवायो हेतुः द्रव्यमात्रासमवायो वा । आद्ये तमीरूपेणा
नैकान्तिकम् । अन्ये स्वरूपासिद्धिः । किञ्च तमसः स्वावयव-
रूपद्रव्यसमवेतत्ववादिनोऽसिद्धिः । अत्राहुः । नवः प्रतियोगि-
विशेषणत्वात् । द्रव्यसमवेतत्वाभावो विशिष्टव्यतिरेको हेतुरिति
न व्यर्थविशेषणम् । न चासमवेतत्वमत्रोपाधिः । अगुणत्वे साध्ये
कर्मादौ साध्याध्यापकत्वात् । यद्वा हेतुद्वयमत्र विवक्षितम् ।
असमवेतान्धकारवादिपक्षे असमवेतत्वस्य द्रव्यान्धसमवेतत्ववादि-
पक्षे च तत्त्वस्याहेतुत्वात् । नाप्यसिद्धः । अवयवसमवेतत्वसिद्धार्थमे-
वास्य परिशेषस्य क्रियमाणतया तत्पूर्व तदसिद्धेः । यद्यपि द्रव्या
समवायसिद्धार्थं मवश्यवाच्याग्रेतनपरिशेषेणास्य गतार्थता तथापि
तस्यैवानुमानरूपस्य सहकारिविपक्षबाधकाभिधानद्वारास्य अन्यस्य

भ्युपगमादात्मादिसयोगाद्यकारणत्वमसिद्धम् तदसमवायिकारणत्वाभावस्य हेतु-
त्वात् । न्यायनयेनेदमुक्तमित्यप्याहुः । न चाकारणत्वादित्येवास्तु व्यष्टयुक्ताभावे
वैयर्थ्याभावात् । तस्मिन्नेव स्वरूपासिद्धिवारकस्यापि धार्यकत्वादेत्याहुः ।

ननु विनश्यदवस्थे षटादौ न कर्मोत्पत्तिरसम्भव । तथाहि तत्र विनश्यदव-
स्थाय समवायिनाशदारम्भकसंयोगनाशश्च । नाद्यः । आचार्य्यमते त्ववदपिनि
कर्मोत्पादस्य यावदवयवकर्मोत्पत्तिनियतत्वेन कषाहादिनाशसमकालमवयवकर्म-
सामपीविरहात् षटादौ कर्मोत्पत्तिः । नान्यः । आरम्भकसंयोगनाशजनक
विभाजनकर्मोत्पत्तिश्च अदानीं अवयववृत्तित्वेन कर्मोत्पत्तिः कर्मोत्पत्त्यादेन चावयव
कर्मोत्पत्तिरपि पूर्ववत् तदनुत्पत्तेः । तस्मादापिभोत्तरकालभाविना उत्तर-
कालयोगेन विनाशिते कर्मोत्पत्तिः प्रतिबन्धकाभावेऽवयवकर्मोत्पत्तिरसम्भवात् । एवञ्च
यथाश्रुत एवाव्यभिचारे किं व्यष्टयवृत्त्यावस्थायित्वविशेषणेनेत्यपरित्यज्याह ।
वस्तुतः इति । विनश्यदवस्थे कर्मोत्पत्तिरसंभवः । अतस्तथा
कर्मरूपकार्योत्तरकालसतएव तथात्वादित्यर्थः ।

व्याघातप्रतिपादनपरत्वम् । असमवेतं तमः सामान्यवतिः सामान्यं वा । आद्ये सामान्यवत इति । स्वातन्त्र्यस्यासमवेतस्येत्यर्थः । अस्य निःसामान्यमेति । यद्रूप्यसमवेतत्वमेति दूषयति । गुणेति । तिपामिति ।

ननु यथोक्तो हेतु रपक्षधर्मः । न चानेन गुणत्वाभावः सिद्धति । सामान्यगुणत्वेऽप्युपपत्तेः । (६०) अथ प्रतिनियतन्द्रियपाद्यतया

ननु कार्यमात्रे तदुत्तरकावयतस्तथा चानाभावात् । कार्यनिरावृत्तापत्त्या कार्यसमानकावयमात्राभ्युपगमादिति । एवमेतन्मते सयोगविभागात्तत्तत्जनकत्वाभावे एकएव हेतुरवस्थाभावे च न वैधर्म्यम् । हेतुद्वयेऽपि तेनैव वैधर्म्योद्धारान् विभागजनकोन व्यभिचारापत्तेः । कर्मोत्तरकावयतएव कर्मोत्पादे तत्र तेन विभागजनमावश्यकम् । तत्र कार्यसमानकावयमात्रेऽपि तद्यात्वादित्युक्तहेतौ न व्यभिचारोद्धारः । तस्य कर्मत्वे तदावदेव लतीति धीमवद्व । इत्यपि बोध्यम् ।

सद्व्यापिर्हितिरिति । गुणत्वपादिनतेऽवश्यं द्रव्यजनशयोकारान् सद्व्यापिर्हितिरित्यर्थः । ननु समतेनैव हेतुरित्यवयवद्वारात्तुमानप्रयोक्तृपतेऽपि सद्व्यापिर्हितिरित्याह । किञ्चेति । तमप्रतियोगी स्वभाव तद्विषयेष्वप्यव्यभिचर्यम् । नन्वापि द्रव्यपदं प्रविश्यादिनवकपरं द्रव्यमात्रपरमेति पूर्वोक्तोपनिर्दिष्टिरित्युच्यते । यद्वेति । तथाच तन्मतेनैव तद्वद्वेदत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । द्रव्यजनमेतत्तदादिनोऽपि परिषेधकरण्याकारेऽपि नापिर्हितिरित्याह । नापीति । यद्यप्येवमपि परार्थं परिषेधात्तुमानप्रयोगात् सतोऽपिर्हितरेव तदभावेऽपि सन्दिग्धापिर्हितुं वारैव । तथापि पूर्वोक्तं एव तात्पर्यम् । न च द्रव्यावयवभाव एवास्ति कथमित्यादि भूलघटनेनैवापिर्हितनिरास इति वाच्यम् । प्रविश्यादिनवकावयवभावमात्रमेव तेन साधनात् । तत्र नोक्तदोषात् । व्यासतेति । गुणत्वे द्रव्यजनवतत्वव्याघात निःसाध्यावयवे गुणत्वव्याघातः । इत्यादि कमेचेत्यर्थः ।

(६०) अथेति । इन्द्रियपदं बहिरिन्द्रियपरमतो नास्तीत्येतादौ व्यभिचारः ।

नात्मनो वाच्यकरणप्रत्यक्षत्वादिदन्तास्पदत्वाच्च ।
नापि नभोनभस्वतोः । चाक्षुषत्वात् । चाक्षुषता हि

सामान्यगुणत्वाभावे सिद्धे विशेषगुणत्वाभावेऽयं हेतुः । तथापि
दिगादीनि न तमोरूपविशेषगुणवन्ति तमो वा न तद्विशेषगुणः
इत्यत्र साध्याप्रसिद्धिः । अथ दिक्कानमनसा मयं न गुण इति
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । गन्धवत् । यद्येव साध्यविकलो दृष्टान्तः ।
विशेषगुणानामेव तद्गुणत्वात् । अत्रोपतिष्ठते तेषामिति । तन्न
गन्धादीनां दिगादिगुणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् । प्रसङ्गाध्याहारे च माना-
भावात् । अत्राहुः । दिगादीनां गुणो भवन्नयं सामान्यगुणो वा
स्याविशेषगुणो वा । आद्ये बाधकम् । अन्ये तेषामिति । अय-
मन्यकारो दिगादिगुणत्वे सति न विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वात् घटवत् ।
प्रत्यक्षत्वादिति हेत्वध्याहारे च प्रत्यक्षत्वापादनमेवात्र विपर्यय-
रूपतया मानमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । सामान्यगुणस्येति ।

इदन्तेति । नन्विदन्तास्पदत्वं यदीदमिति प्रतीयमानत्वं तदा
सुखे व्यभिचारः । इदं मे सुखमिति मानसप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यात्म-

प्रतिनियतेन्द्रियसाक्ष्यजातिमत्त्वादित्यर्थं इत्यन्ते । प्रत्यक्षत्वादिति लौकिकप्रत्यक्षत्वा-
दित्यर्थः । तन्मतेऽलौकिकप्रत्यक्षाभावात् यथान्यतएव हेतुरित्यन्ते । अयमन्यकार
इति । अन्यकारपदपूर्वोक्तपरम् । तेन पक्षविकल्पावकाशः । नन्वत्रापि साध्या
प्रसिद्धिरिति चेत् । अयं दिगादिगुणत्वसमानाधिकरणविशेषगुणत्वाभावे दिगादि-
गुणत्वसमानाधिकरणत्वं व्यधिकरणं प्रतिवोगितावच्छेदकमिति व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्कान्तेन साध्य इत्यन्ते । दिगादिगुणत्वविशेषगुणत्वयो-
र्मध्ये प्रसिद्धयोः व्यावर्जनप्रतियोगिकाभावः साध्य इत्यन्ते ननु प्रत्यक्षत्वात्

गुणानां रूपिद्रव्यसमवायेन व्याप्ता । तच्च रूपित्वं
गगनपवनाभ्यां व्यावर्त्तमानं चाक्षुषगुणसम्बन्धमपि
व्यावर्त्तयति न तेजसः । प्रतीतौ तद्विरोधित्वात् ।
शैत्यवत् । गुणिनः स्वगुणप्रतीतिपरिपन्थित्वे गुणस्य
नित्यमनुपलम्भप्रसङ्गात् । सत्याश्रये तेनैव प्रतिबन्धात् ।
असति गुणस्यासत्त्वात् सत्सहचरितगुणान्तरानुपल-

समवेतत्वम् । अभिदेः । अत्राहुः (६१) मनोऽसाधारणकारणप्रत्य-
क्षाविषयत्वमहन्त्वव्यधिकरणत्वं वा तद्विवक्षितम् । प्रतीताविति ।
प्रतीतौ तमःप्रतीतौ । तद्विरोधित्वात् तेजोविरोधित्वादित्यर्थः ।
यद्वा प्रतीतौ चाक्षुषप्रतीतौ । तस्य तमसो विरोधित्वात् । बाह्या-
लोक विना चाक्षुषज्ञानाभावादित्यर्थः । नापि तेजएव तमोरूप-
स्वगुणग्रहे प्रतिबन्धकम् । स्वगुणग्रहाप्रतिबन्धकत्वाद् गुणिनः ।
अन्यथा स्वगुणानामध्यक्षताविरोध इत्याह । गुणिनयेति । तदेव
स्पष्टयति । सत्याश्रय इति । तत्सहचरितेति तेजःसहचरितेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थो वाच्यः । तथाच प्रत्यक्षेति व्यर्जम् । उक्तं साध्यस्य केवला-
न्वयितया व्यभिचारासम्भवादिति चेत् । विषयत्वादित्यत्रैव तात्पर्यात् ।

(६१) मन इति । अत्र मज्जव्यत्यासेन मनोऽसाधारणकारणप्रत्यक्षविष-
यत्वादित्यर्थः । तेन भावनादौ न व्यभिचारः । प्रत्यक्षगुणत्वाभावे साध्यः । प्रत्य-
क्षत्वे सतीति हेतौ विशेषणमित्यन्ये । यद्विष मनोऽसाधारणकारणप्रत्यक्षान्य
प्रत्यक्षविषयत्वमिति घाटकाद्वा न दोषः । अहन्वेति । ननु व्यधिकरणस्य तद्वि-
करणानभिहरणस्य तच्च सन्दिग्धासिद्धमिति चेत् । समतावच्छेदोक्तत्वादित्यन्ये ।

अथ । न तावच्छाया तेजसो रूपमेव । तद्रूपस्य शुक्ल-
भास्वरत्वनियमात् । न चेदं नीलप्रभाववदाश्रयोपाधे-
रतथाभूत मिदं माभातीति साम्प्रतम् । शैलभूतल-

यद्यप्येतदुपस्थित्यर्थेनैकान्तिकं तथापि न तम स्तेजोगुणः । तेजो-
रूपाविषयकचाक्षुषप्रतीतिविषयत्वादित्यर्थः ।

ननु चासिद्धमेतत् । तेजोरूपात्मकत्वात् तमस इत्यत आह ।
न तावदिति । तद्रूपस्येति । न चाभिभवात् तत्त्वानुपलभ्य ।
सम्बन्धिभूतलादिरूपस्यानभिभावकत्वात् । अभिभावकान्तरस्य
चाभावात् । रूपान्यतेजोविशेषगुणस्य त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वं न

अङ्गत्वव्यधिकरणत्वेन प्रतीयमानत्वादिति विवक्षितम् । न ह्ययं कृषीतिवदङ्ग-
मन्यकारणमिति प्रतीतिरित्यन्ये । तेजःकृच्छरितिति तेजोहृत्तीत्यर्थः । तेजो-
रूपेति । चाक्षुषेति तामसेन्द्रियानभ्युपगमपक्षे । भाट्टमते नीलरूपविषयत्वाद-
सिद्धिवारणाय तेजःपदम् । रूपविषयकस्य चाक्षुषप्रतीतावमसिद्धमेवति तदुक्तं
नित्याह ।

ननु रूपेति व्यर्थमिति चेत् । भट्टमते प्रभा किं तजसो रूपं न तु तेज इति
तदान्वयतेजसोऽप्यन्यत्वात् तयोर्विषयकसाक्षात्कारविषयत्वस्य प्रभायां व्यभि-
चारित्वात् । रूपपदं स्वरूपार्थमिति अन्ये । उपस्थित्यर्थे व्यभिचारवारणाय चाक्षु-
षेति । सम्बन्धीति । व्यभिभावकत्वे तद्रूपसम्भाषत्तिरिति भावः । रूपान्देति ।
मन्यतेति बोध्यमतो न चाक्षुरादिस्पर्शव्यभिचारः । तजःपदं गन्धादौ विशेषपदस्य
संगतकीर्तययोगविधेयेऽप्यभवारवारणाय ।

अथैषु त्वगिन्द्रियस्य हागुणस्य व्याप्यत्वात्तन्मृत्त्वादिति हेतुर्थः । एवञ्चा-
दृष्टादौ स्थितिप्रापके च व्यभिचारवारणाय तेजःपदविशेषपदे इत्याह । नीलं

स्फटिकपद्मरागाद्याश्रयरूपाननुविधानात् तस्मात्
गुणान्तरमेवेदं तेजस इति वाच्यम् । तथाच तदग्रहे
तदग्रहणं तद्विरहएव तदग्रहणमिति विपरीतमिह
महत्यनुपपत्तिः । नापि पाथःपृथिव्योः । आलोक-
निरपेक्षचक्षुर्याद्वत्त्वात् । पार्थिवमेवेदं मारीपितं रूप-
मित्यपि न समीचीनम् । बाह्यालोकसहकारिविरहे

सम्भवतीति भावः । शैलेति । आश्रयरूपानुविधाने तमसः पद्म-
रागादिच्छायासु रक्तताद्युपनयः स्यादित्यर्थः ।

ननु विषयात्मकदोषमाहारम्याघ्रीनिमैवारोप्यते । यद्वक्ष्यति ।
आरोपे सति मिमित्तानुसरणमित्यादि । मैवम् । आरोपो हि
तेजसि तद्रूपे वा । आद्ये नील तेज इति प्रत्ययापत्तिः । नास्त्यः ।
तद्भानस्य तद्वत्तावाप्तरजातिविषयत्वनैयत्यात् ।

बाह्यालोकेति । आरोपानारोपसाधारणनीलसाक्षात्कारएव
चक्षुषो बाह्यालोकापेक्षणादित्यर्थः । तदेव हीति । नीलरूपमेवे-
त्यर्थः । धर्मरूपस्य तेजोऽभाव इत्यर्थः । तत्रैवेति । नीलरूपएव

तेज इति । यद्यपि दोषवशात् तेजस्याग्रहे तदारोप सम्भवत्येव तथाप्यन्वयतमस्य
तेजोऽभावाच्च तत्र तदारोप इति भावः । तद्भानस्येति । तेजोरूपसाक्षात्कारस्य
तद्वत्तद्भानभासरत्नान्यतरजातिविषयत्वनैयत्यादित्यर्थः । इन्द्रनीलप्रभादानु-
गुणत्वाग्रहेऽपि भासरत्नपद्माद्य व्यभिचारः । तथा प्रकृते तद्विषयत्वाच्च तेजो-
रूपविषयत्वमिति भावः ।

चक्षुषस्तदारोपेऽप्यसामर्थ्यात् । तदेव हि धर्मान्तरे
समारोप्येत पित्तपीतिमवत् । तत्रैव वा नियतदेशे-
ऽनियतदेशत्वम् । नेदीयस्थनीयस्थपि महत्ववत् ।
उभयथापि तद्ग्रहणमन्तरेणानुपपत्तिः । एकत्रारो-

स्त्राथयावृत्तित्वमारोप्यत इत्यर्थः । नेदीयमीति । गोलकमन्त्रि-
कृष्टाणुनि यथाधिकदेशत्वमारोप्यत इत्यर्थः । एकत्र आद्ये पक्षे ।
अन्यत्र अन्ये पक्षे इत्यर्थः । तस्यैव नीलरूपस्येत्यर्थः । (६२) अर्थ्य-
माणारोपपक्षस्त्वग्रे निरस्यः । अर्शरहितत्वादिति । न चानुद्भूत-
स्पर्शं पृथिव्यादन्यतमम् । उद्भूतरूपयोः पृथिवीजनयोरुद्भूतस्पर्श-
नियमात् । न चेन्द्रनीलप्रभासहचरितनीलभागेन व्यभिचारः ।
तत्र मानाभावात् । प्रभायान्तु मणिगोलकरूपारोपेण अर्थ्यमाणा-
रोपेणैवोपपत्तेः । उद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शतेजोरूपत्वे च तममयान्द्र-
तेजोवत्परप्रकाशकत्वापत्तिः । सुवर्णतुल्यत्वे च तेजोऽन्तरप्रकाश-

(६२) ननु अर्थ्यमाणारोपोऽन्वित्यत आह । अर्थ्यमाप्तेति । उद्भूतरूपयो-
रिति । चन्द्रान्नोक्ते व्यभिचारात् पृथिवीजनयोरित्युक्तम् । अन्ये च पार्थिवे तद-
रोपो व्यभिचार इति चेत् । तद्विधेति विशेषणादित्येके । तत्ताम्यर्शो यद्भूतएव
विविच्य परं नेति भतेनेदमित्यन्ते । भूमेऽपि न व्यभिचारः तत्ताप्युद्भूतस्पर्शात् ।
अतएव तद्वत्त्वस्याहंनपि सन्ननिपात इत्याहुः । तेजोरूपत्वे तेज सरूपत्वे ।

नन्वभिभूतस्यासु तथेक्यत आह । सुवर्णेति । यद्यन्युते षट्पादो व्यभिचारा-
दन्वया तर्जमाह । तथो यदोति । तेजोऽभाववदिति । यद्यप्यहमन्तेऽस्यैव पक्ष-
त्वात् दृष्टान्तत्वं तथापि निश्चितसाध्यवत्त्वात् तथात्वं भतएवामेदानुमाने तथात्वमिति
भावः । एतदस्तरसाह आह । नीलरूपवन्नेति । तथोद्वृत्तित्वानुभूयमानभोज

प्यत्वात् । अन्यचारोपविषयत्वात् तस्यैव । न चालो-
कमन्तरेण रूपग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यामित्युक्तम् । न
चारोप्यारोपविषयाग्रहणे भ्रान्तिसम्भवः । न चोभ-
योरन्यतरस्मिन् अव्यापृतस्यैव चक्षुषो भ्रान्तिजनक-
त्वम् । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययस्तदनुविधानस्यान-
न्यथासिद्धत्वात् । स्वप्नविभ्रमवन्मानस एवायं न

त्वापत्तिः । वस्तुत इति । तमो यदि रूपवत् स्यात् आत्मोक्तान-
पेक्षचक्षुर्पादं न स्यात् घटवदित्वापत्तिः । भावग्रहे आत्मोक्तापेक्ष-
स्यैव चक्षुषः सामर्थ्यात् । तेजोग्रहेऽपि विषयापेक्षणात् । तथाच
तमो न रूपवत् । तेजोऽनपेक्षचक्षुर्पादत्वात् तेजोऽभाववन्नीलरूप-
वच्चेति । नीलरूपवत्त्वे बाधकादान्त्रोक्ताभावएव तमस्तत्रैव गीना-
द्यारोप इति गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वञ्चानिदमित्यर्थः ।

ननु चाबाधितरूपवत्तया तमो द्रव्यं आत्मोक्तं विना च न
चक्षुर्पादं मतस्तदुपाहृत्कं तामसमिन्द्रियं प्राप्यकारि कल्पयते ।
अन्यथा तमःसाक्षात्कारानुपपत्तिः । अधिष्ठानं तस्य गीनकं

रूपवदित्यर्थः इत्याहुः । साक्षात्तस्य चक्षुषविशेष्यत्वपरत्वात् । अन्यथा भेदारो-
पात् नीलरूपवतो विशेषवत्तया तमोबुद्धिविषयत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । तथात्
नीलरूपवदस्य बह्विधोद्दिष्टा तदनुवर्षटादिषट्त्वाद्यातिरेकट्टान्नातं इत्येके ।
साध्यान्तररूपवताय प्रतियोग्यन्तरोक्तीर्त्तवमेतत् । तथाच नीलरूपवदिति साध्या-
न्तरम् । यतएव नीलरूपवत्त्वे बाधकादित्याह इत्यन्ये । सप्तमेन तेजोऽभाव-

चाक्षुष इत्येतदपि नाशङ्कनीयम् । निमीलितनय-
नस्य गेहेऽस्यत्वकारो नवेति सन्देहानुपपत्तेः । तस्मात्
क्रियावत्त्वात् गुणसम्बन्धाच्च द्रव्यमेतत् । क्रिया-
वत्त्वादेव नाकाशात्मकम् । प्रत्यक्षत्वान्न मनः । रूप-
वत्त्वादेव न वायुमनसी । स्पर्शविरहित्वान्न पृथिवी
जलं तेजो वेति दशमं द्रव्यं प्राप्तं । तत्कथं नवेवेति ।
न । वस्तुतोऽस्य क्रियावत्त्वे स्वरूपवत्त्वे वा चाक्षुषत्वप्रस-

चाक्षुष इव । यथा चक्षुःश्रवणो गोलकं चक्षुयोत्राधिष्ठानं अतएव
चक्षुर्वत् तदनुविधायि । न चेन्द्रियान्तरग्राह्यगुणग्राहकतया
भिन्नेन्द्रियसिद्धिः तमसि च तादृशगुणस्याग्रहादभावः । नीलस्य
च चक्षुर्ग्राह्यत्वादिति वाच्यम् । इन्द्रियान्तरग्राह्यग्राहकतयैव
भिन्नमिन्द्रियं सिद्ध्यति । गुणग्राहकत्वस्य गौरवेणातन्त्रत्वात् ।
तमोहसिनीलस्य चक्षुरग्राह्यत्वेन तदन्धेन्द्रियग्राह्यत्वाच्च । मैवम् ।

वदिति परमतेन तस्याहुरक्षध्विगम्यत्वात् परमते तमोहसिनीलरूपवदित्यपरे ।
न चाशोकं विना भेषजादिना दृश्यत इति वाच्यम् । आक्षुषेति विशेषणात् ।
तच्चक्षुषि दृग्दृश्यमान तेजोऽसि तत्त्वाभेदस्य तथात्वम् । अदृष्टविधेयात् तेनैव
तद्वत् इत्याहुः । अन्ननादिना चौरदृष्टे पूर्ववत्त्वमभिचारः । तामसमिति । तथा
वाच्यकाराभावात् तामधेन्द्रियेणैव ग्राह्य इति तथाभ्युपेयम् । तच्चक्षुःश्रवणम् । प्रोटा
शोकदृष्ट्यायां विरोधित्वेन तामधेन्द्रियव्यावृत्त्यात् । अग्नया तमोऽन्तरस्यापि
वत्त्वात्पत्तेः । तस्याश्चक्षुषैव ग्राह्य इति तत्प्रतियोगो अन्धकारोऽपि तर्चेति
भावे । एतदपि समतादृष्टमनोक्तम् । परेणाभावात्तेन्द्रियवैद्यत्वाभ्युपगमात् ।

ज्ञात् । आलोकसहकारिणश्चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यावधारणादित्युक्तम् ।

न चेदमद्रव्यं रूपिद्रव्यम् । रूपवतो मूर्त्तिनान्तरीयकत्वेन निरवयवस्य परमाणुतयातीन्द्रियत्वापत्तेः । नाप्यनेकद्रव्यं स्पर्शरहितद्रव्यत्वेनारब्धत्वात् मनोवत् । न च रूपवत्तया स्पर्शोऽनुमास्यते तद्रहितस्यापि

रूपसाक्षात्कारत्वेन नीलं तम इति बुद्ध्यक्षुर्जन्यत्वात् । धर्मि-
घातकमानेन तथैव चक्षुषः सिद्धेः । तेन विना तदनुत्पत्तेः ।
भावाभावयोरैकेन्द्रियवेद्यत्वनियमाच्च ।

अद्रव्यमिति । न विद्यते द्रव्यं समवायिकारणतया सम्बन्धि-
यस्य, निरवयवमित्यर्थः । रूपवत इति । अस्य चाक्षुषत्वादित्यर्थः ।
(६३) अनित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्पर्शरहितेति । स्पर्शवत्तया
रश्मिकत्वेनारब्धस्य स्पर्शवत्त्वनियमादित्यर्थः । न चेति । साम्प्रत-
मित्यप्रेतनेन सम्बन्धः । स्पर्शरहितस्यापि तमसः पुरुषार्थहेतु-

यद्यप्यनुदुभृतरूपतयाव्यकारेण चक्षुःसत्त्वस्तु तदा तत्तत्प्रभविद्भूतत्वापि पूर्वदोषा
वत्प्रभेदेदृष्टकर्म ।

(६३) अनित्यत्वाच्चेति । यद्यपि ज्वायनवे आलोकान्यनाभावरूपे तमसि
नेदमस्ति तथापि यत्नालोकर्ध्वसामन्तरं तमं प्रतीति स्तत्र ध्वंस एव तथा । एवञ्चा-
नित्यत्वात् प्रागभावाप्रतियोगित्वादित्यर्थः इत्येके । केचित्तु यत्नालोकाप्रागभावदशायां
तमं प्रतीति स्तत्र यथाश्रुतमेवानित्यत्वमित्याहुः । तयो नारब्धस्पर्शरहितत्वादित्य-
तोपाधिमाह । साधयेति । पार्थिवपरमाणो साध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छिन्ने-

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
New Series No 1315

किरणावली ।

KIRANĀVALĪ

BY

UDAYANACARYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMANOPADHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMANOPĀDHYĀYA SIVA CHANDRA SĀRVA BHOUYA

FASCICULUS II

Calcutta.

PRINTED BY LENDRA NATHA CHAKRAVARTI AT THE SANSKRIT PRESS
No 5 Bandakumari Chakraborty's Road Lane

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 1 MARK STREET
1911.

पुरुषार्थहेतुत्वादारब्धत्वं वा स्यात् । तस्य चानुभव-
सिद्धत्वात् । मनसस्त्वनुपलभ्यमानधर्मस्य स्वयमनुप-
लभ्यमानस्य च वैयर्थ्यादिवारम्भानुपपत्तिरिति साम्प्र-
तम् । रूपवत्त्वस्य प्रागेवाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गेनापास्तत्वात् ।

त्वेनारब्धत्वसम्भवादप्रयोजकत्वम् । मनस्वनारम्भक तदारब्धस्य
शरीरेन्द्रियतद्हेतुत्वाभावेन वैयर्थ्यात् । साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कस्य नीरूपस्योपाधित्वाच्च । अन्यथा रूपवत्त्वेनारम्भकत्वे नीरूप-
स्यानारब्धत्वात् वायुरप्यनुद्भूतरूपा पृथिवी स्यात् । अतएव तम
परमाणु न द्रव्यारम्भक स्पर्शशून्यत्वात् मनोवदित्यपास्तम् ।
संज्ञासिद्धिभ्या व्याघाताच्चेति । तस्मादभोजकादृष्टाधीनमुद्भूत-
मेति तदभावाच्च तमसि स्पर्शाद्भव इति भावः । रूपवत्त्वस्येति ।
याच तमसो द्रव्यत्वे पारमार्थिक इति भावः ।

ज्ञम् । यद्यपि तस्मिन् तस्य परमाणो साध्याव्यापकत्व तद्यापि न्यायनयेनहम् ।
न्येति । यदि स्पर्शत्वेनैवारम्भकत्व त्वया वाच्य तदा रूपवत्त्वे मया वाच्य
। इदं शब्दोनीरूपत्वेनारब्धत्वापत्तिरतो रूपवत्त्वम् । तच्च नोद्भूतमतोऽनुद्भूत
। अत्र त्रितयान्तर्गतमेव । तत्रोन्मेषीतस्पर्शरहितत्वात् तेषोजनयोरनुद्भूतरूपा
। त्री स्यादित्यर्थः । तम परमाणुरिति । न च विद्वत्स्पर्शावयवारब्धतन्वादे
स्पर्शतया व्यभिचारः । त्वगिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गेन चित्तरूपवदित्यस्यशाभ्युप-
पादिति वक्ष्यते । रूपवत्त्वेन स्पर्शानुमाने योग्यानुपलब्धिविषयसङ्कारव्याजेन
राकरोतः । तस्मादिति । निमित्तभेदसङ्गात् उद्भवानुद्भवादय इति तद-
वादनुद्भूतस्पर्शकामसोऽप्ययोग्य इति भोक्तृवाच्य इति भावः । केचिदुद्भवत्व-
मिति कथाच भोजकादृष्टाभावाच्च तदुत्पत्तिरिति तद्वहितस्यापीति द्वितीय
रोपसङ्कार एवावमित्याहुः ।

प्रत्यक्षत्वस्य चानुभवसिद्धत्वादित्येतत्सर्वमनुसन्धाय भग-
वान् सुनिराह । द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्मप्राज्ञाभावस्तम
इति । सोऽपि कथं मालोक मन्तरेण प्रतियोगिस्मरणा-

भाभावस्तम इति । नीलरूपवत्तायामुक्तबाधकात्(६४) तमः
कानि सर्व्वरतुभूयमान आलोकभावा एव तमस्तत्रैव नीलाधारोप
इति भावः । सोऽपीत्याशङ्काचतुष्टये प्रथमशङ्कायामाह । यदुप-
इति । ननु तेजोऽवयविषयेऽप्यवयवतेजोविषयमंस्कारकं तेजस्त्रस-
रेण च सूरालोकसंस्कार्यः । मैवम् । संयोगित्वेनैव बाह्यालोकस्य
संस्कारकत्वात् संयोगसमवायसाधारणसाक्षात्सम्बन्धत्वापेक्षया

(६४) तमः काम इति । ह्यप्रतेजोभावेनैवोपपत्तौ नातिरिक्तद्रव्यकल्पन-
म्यतस्तु तदभावात्तदुपविषयेवैवातिरेककल्पकः । न चात्रापि तेजोऽभिपक्ष-
सांक्षान्नीलरूपविषयेव तथा तस्य बाधितत्वात् । तद्विदुस्तु नीलरूपवत्तायामिति
भावः । यत् नीलरूपवत्तायामतिरेककल्पकं प्रविशितं भावतात् । अतः कथमप्युच्यते
तत् । तथाच यदि वस्तुतस्तमो नील आत् प्रविशिविषये स्यात् । तदतुरोपेन च
वर अपर्यायतुद्वादि कल्पदित्तुच्यते न तु द्रव्यान्तरम् । अर्धकल्पकता इति
न्यायात् । अतः व्यावर्तकत्वादभावएव तम इति । तच्चिन्त्यम् । एवं ह्युच्यते-
शीतस्पर्शवत्तादिकारणताच्छेदकं तत्तदा नीलविषयेवत्तादिकारणताच्छेदकं प्रविशित-
मिति वायुरपि प्रविशिविषये स्यात् । तदतुरोपेन कथाद्यतुद्वादि कल्पविष-
यम् । यदि अपर्यायवत्तादिकारणताच्छेदकं तत् तदा नीलविषयेवत्ता-
दिकारणताच्छेदकं तदिति तुल्यम् । गौरवमपि तुल्यमेव । तथाच वस्तुतो नील
रूपवत्ते द्रव्यान्तरं स्यादेव । वायुवत् । तच्छादुक्तबाधकादीनरूपवत्त्वमेव नास्ती-
त्येव बाधकम् । बाधदिति । बाधान्तरमन्तरमुच्यते । अन्तोनन्तरं नाति-
रिक्तमन्तरमिति । अथाप्येवमाद्योक्तयोगनिर्दिष्टबाधसाक्षात्कारनि-

धिकरणग्रहणविरहे विधिमुखेन चाक्षुष इति चेन्न हि
यद्ग्रहे यदपेक्षं चक्षुः तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षते ।
एवं हि तदितरसामग्रीसाकल्यं स्यात् । तदालोका-

लघुत्वात् । तदितरेति । तदप्येत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाच प्रतियोगि
तदप्येतरेत्याद्यप्रतियोग्युपलब्धकसमवधानं योग्यानुपलब्धिविशि-
ष्टं सिद्धयति । एतच्च यद्यपि (६५) संयोगाभावग्रहे न सम्भवति

कार्यताश्चेदशे तेजोभिन्नत्वविशेषणप्रवेगात् तथापि गौरवम् । तथापि तेजसि
तेजोव्यञ्जकत्वे तदभावग्रहेऽपि प्रतियोग्युपलब्धकत्वेन तदपेक्षा स्यादेव । तत्र
सूक्ष्मविरोध इति तद्गौरव प्रामाणिकमिति भावः । रूपादौ तु साध्यस्य
संयोगित्वेन तथात्वम् । व्याप्यमाध्यायिकाद्यात्मन्वित्वेन तथाच वाच्यमिति ।
तदप्येत्यपीति । अन्वया घटेतरस्य घटोपलब्धकस्य घटेन्द्रियसन्निकर्षस्यैवा
भावयोग्यानुपलब्धकसम्भवात् घटाभावप्रत्यक्षता न स्यादिति भावः ।

(६५) यद्यपीति । न च संयोगग्रहे सयोगी न हेतु किन्तु तद्गौरवमिति
वाच्यम् । संयुक्तजनवायस्य तद्हेतुत्वे तद्गतकतवा स योगिनोऽपि तथात्वात् ।

ननु प्रतियोगिव्याप्यपदेन प्रतियोग्यसाधारणोपलब्धकोऽवश्यं विवक्षणीय-
सयोगी च संयोगसाधारणोपलब्धक इति नोक्तानुपलब्धसम्भवः । तद्विव-
क्षायां ॥ तदुभयभिन्नप्रतियोग्युपलब्धमागभावस्याभावप्राप्तकत्वेन बाधपक्षे ।
घटाग्रहणोऽपि घटेन्द्रियसन्निकर्षस्य सम्भवेन व्यभिचारात् तस्यापि तदप्यत्वा
भावादेवमपि तद्वारणाच्च । यदि च किञ्चित्कालावच्छिन्नस्य तदप्यपकत्वं तदा
तादृशसंयोगिनोऽपि सयोगव्याप्यत्वमिति न तत्र तदसम्भव इति चेत् । न ।
वक्तापेक्षया वक्ष्यमाणातुपलब्धे र्लघुतया हेतुत्वमित्यत्र तात्पर्यमित्येके । वस्तुतः
उपलब्धकपदेन उपलब्धजनकमात्रं विवक्षितम् । प्रत्यक्षजनकमात्रं वा । नाद्यः ।
अनुमानाद्यसम्भवेन घटाभावाप्रत्यक्षतापक्षे । नान्यः । व्यतोन्द्रियविधाचादान्यो-
पाभावाप्रत्यक्षतापक्षेऽपि । यातुपलब्धिरिति । प्रसामान्यसामर्थीयम् । तेन

मयोगोपनम्भकस्य संयोगिनोऽसत्त्वात् तथापि यानुपनब्धिः प्रति-
योगिसत्त्वविरोधिनी सैव योग्यानुपनब्धिरित्यत्र तात्पर्यम् ।
ननु चाभावत्वेऽपि तमस आलोकं विना न नीलरूपारोपनम्भवो
नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कारे आनोकापेक्षस्य चक्षुषः सामर्थ्यात् ।
भावविशेष्यके तत्र तथेति चेत् तर्हि तमसि नीलिमप्रत्ययानुप-
पत्तिर्गौरवश्च । नापि विशेषोऽस्तीति सामान्यसंप्रयोजकं बाधकं
विना सामान्यव्याप्तौ सद्विषयाभावात् । आनोकं विना तमसि
नीलप्रतीतेर्यानुपत्त्यात् । बाधेन सद्विषय इति चेत् तर्हि तमो
विषयकनीलमासाक्षात्कारे चक्षुषो नालोकापेक्षेतुभयवादिमिहम् ।
तथाच द्रव्यमेव तमोऽस्तु नाभाव इति । नीलं तम इति पवाधित-

वटाभावभ्रमस्त्वस्येत्युपलब्धे प्रतिदोगिसत्ताविरोधित्वेऽपि न दोषः । अत्रि-
चिन्तामधिपक्राये विवक्षितम् ।

आलोकं विनेति । पूर्वमनुभूयमानारोषो निविद्ध इत्यति आर्यमापातोपो
निविध्यत इत्यपीनच्छम् । यद्यप्येतच्च भ्रमस्तथाप्यापातत स्वयम्भरीत्या
अनत व्यवस्थापयितुं गूढाभिसन्धेरेवच्छम् । साक्षात्कारे आनुष इति शेषः ।
तत्वेति । नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कार इत्यर्थः । तमप्रतीति रभावविशेष्यकेति भावः ।
तमर्थाति । तमसि नीलमिति प्रतीतो नीलिन्धो भावस्यैव विशेष्यत्वादिति ।

ननु विशेष्यसत्त्विकवाभावाभावाद्वा आनुषी प्रतीतिरिति चेत् । अत्र परेषु
समतारदम्भेनोक्तमिति कश्चित् । अन्तेत्येतद्व्यवस्थेनाह । गौरवद्वेत्याह ।

नापीति । भावविशेष्यकत्वमुच्यते । यत्र नीलविशिष्टसाक्षात्कारस्य तत्रात्रोक्त
अन्यत्वमिति सामान्यत एव व्याप्तिरित्यर्थः । आलोकमिति । अभिसन्धिद्वार-
यति । तर्हीति । द्रव्यमेवति । तथाच भवता भावविशेष्यकत्वेन कदा विशेष्यत्वे तदा
मदापि तमोरूपद्रव्यभित्तत्वेनालोकजन्यतापक्षेदेक विशेष्यमिति भावः । द्रव्यत्वे
निनिगमकमाह । अवाधितति । अन्वया तदुभयमत्यन्तवापत्तिरिति भावः ।

भावेऽप्यालोकापेक्षा स्यात् यद्यालोके तदपेक्षा
स्यात् । नत्वेतदस्ति । प्रत्युत विरोध एव । तस्मिन्
सति तदभाव एव न स्यात् किं तदपेक्षेण चक्षुषा

प्रतीत्यनुरोधात् । अथाभावबुद्धौ (६६) प्रतियोग्यनपेक्षणात्
चक्षुषा विशेष्याभावग्रहे नीलस्मृतौ तयोरसंसर्गाग्रहात् आलोकं
विनापि नीलं तम इति विशिष्टधीः सम्भवति । विशेषणज्ञानं
विशेष्याभावसामग्री तयोरसंसर्गाग्रह इत्येव हि गुणक्रियाजाति-
विशिष्टधीहेतुः । अतएवायोग्येऽसन्निकटेऽपि विशेषणे ज्ञानोप-
नीति तिलो गुडः सुरभि चन्दनमित्यादिविविष्टसाक्षादीरिति चेत् ।
अस्त्येवं तथापि नीलतद्विशिष्टसाक्षात्कारे आलोकोऽपि हेतुरिति
तं विना स न स्यात् । विशेषसामग्री मादायैव हि सामान्य-
सामग्रा जनकत्वात् निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् तिलो
गुड इत्यादौ च विशेषसामग्री न विशेषणयोग्यत्वतस्तन्निकर्ष-
घटिता । एतेन तमःकाले तेजोऽभाव आवश्यक इति तद्विषयेव
तमःप्रतीतिः । अत्र चक्षुष स्तेजोऽनपेक्षाया आवश्यकत्वात् ।
सा च कृपाभावग्रह एवासु न तु कल्पनीयद्रव्यान्तरग्रहे नीलादि-
धीस्वारोपत्वेनान्यथासिद्धेत्यपास्तम् । नीलादिबुद्देर्बाधकं विना

(६६) प्रतियोग्यनपेक्षणादिति । इत्यत्वे तु नीलं तम इति धी रालोकं
विना न स्यात् विशेष्यभानसामग्रीविरहादिति भावः । विशेषेति । आलोकघटित-
विशेषसामग्रीत्यर्थः । नीलादिति । अन्यथा घटादिप्रतीतेरपि भ्रमस्तुष्टिः, गुड-
चत्वादिति भावः ।

गृह्येत । दिवा च प्रतियोगिनः प्रभामण्डलस्य ग्रहण
एव प्रदेशान्तरे तद्यद् इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

द्रव्यविषयत्वेनाभावगोचरत्वात् । अत्राहुः । (६०) नीलविशिष्टज्ञान-
त्वेन नानोक्तजन्यता नीलज्ञानविशेष्यभानसामग्रीत स्तदुत्पत्तौ
विशेष्ये भानसामग्र्यन्तर्गतत्वेनानोक्तस्यान्यथामिदत्वात् । यच्च
नीलस्रुतौ विशेष्यभानाय विशिष्टज्ञान भानोक्तोऽपेक्षते । विशेष्य
भानश्चात्रालोक विनैवेति नानोक्तापेक्षा । अतएव रजतमात्रात्
कारि न रजतसंयोगस्य विशेष्यभानसामग्र्यन्तर्गतत्वादिति भाषित
मन्यत्र । अभावग्रहेऽपि चक्षुरालोकापेक्षमिति तदभावो न
चाक्षुष इति चेत् । न । अभावग्रहेऽपि प्रतियोग्यनपेक्षणात् ।
अन्यथा अभावप्रत्यक्षोच्छेदः । तस्माद् यत्र यत्तत्त्व तदनुपलब्धि
विरोधि तत्र तस्याभावचाक्षुष इत्यन्यत्र क्लृप्तमालोकाभावेऽप्य
स्तीति सोऽपि चाक्षुष तमोद्रव्यत्वेऽप्यालोकाभावस्य चाक्षुषत्वाच्च ।
ममानुपलब्धिगम्यो भाव इति चेत् । न । तमोज्ञानस्यान्यत्रानुप
क्षीयचक्षुर्जन्यत्वात् । असु वा तमोऽप्यनुपलब्धिगम्य न तु द्रव्य
मिति सत्तेषु ।

(६०) नीलविशिष्टज्ञानत्वेनेति । नीलविशिष्टचाक्षुषशास्त्रात्कारत्वेनेत्यर्थः ।
विशेष्यभानश्चेति । तथाच तयो द्रव्यत्वपक्षे विशेष्यभानायालोकापेक्षयादिति तद्वैष
दोष इति भावः । अन्यत्वेति । अन्यत्राहृदादिविद्यर्थः । अतएवान्यथास्याति
सिद्धिरिति भावः । अभावग्रह इति । तथाच नाधकाभावाद्दिक्षुचाक्षुषग्रह
एवालोकापेक्षेति भावः । चाक्षुष इति पक्षताभिप्रायः प्रत्यक्ष इति बोध्यम् ।

तमोद्रव्यत्वेऽपीति । तन्वायायालोकं विनैवालोकाभावप्रत्यक्षमिति भावः ।

द्वितीयशङ्कामाह दिवेति । (६८) उद्भूतरूपयावत्तेजःसं-
र्गाभावस्य तमस्त्वेन नक्तन्तनालोकाभावस्य तमस्वात् प्रतियोग्येक-
देशकीर्त्तनपरमेतत् । न चाभावग्रहे प्रतियोगिधीर्न हेतुः किन्त्व-
भावत्वेन तदग्रहे प्रमेयत्वेनाभावग्रहे तदभावादिति वाच्यम् ।
अभावत्वेन ग्रहं विना तमो नीलमिति ज्ञानानुदयात् आलोका-
भावस्य तमस्वात् । इदन्त्वादिना तदग्रहे इदं नीलमिति
ज्ञानापत्तेः । न चैवं तमस्त्वेनोपस्थिते घर्म्मिणि नीलाद्यनारोपः
स्यादिति वाच्यम् । दिङ्गोहवद्गोपप्रावध्यात् तदुपस्थितेरप्रति-
बन्धकत्वादिति दिक् ॥

तमोज्ञानस्येति । आलोकाभावज्ञानस्येत्यर्थः । अस्तुवेति । तथाप्यालोकाभावं
तमसः सिद्धमेवेति भावः ।

(६८) उद्भूतरूपेति । परप्रकाशरूपेत्यर्थः । तेन परमाणुद्वयकस्यवर्णसङ्गावे
ऽपि नाभ्यासि । विडालादिनयनतेजस्रस्तथात्वे तद्विषयत्वेनापि विशेष्यम् ।

नन्वेतच्छायायामवतमसि नाभ्यापकं तलोक्तस्वरूपतेजस्रं सत्त्वादिति चेत् ।
अन्वतमसाभिप्रायेणाभ्योक्तत्वादित्येके । अनभिभूतशौक्लतादयतेज संसर्गाभावः
तमच्छायादित्येके शाङ्खाचोक्तस्वरूपतेजोऽपि तस्य तथात्वादित्यन्ये । अस्तुत
आलोकाजान्यनीलविशिष्ट आद्युपधोविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसमुदायात् त्रि-
तयसाधारणम् । अवच्छेदकस्य तत्सङ्गावत्वमेव । उक्तस्येच्छातुतमः । क्वचित्
सामय्यीतिरुहात् तदनारोपेऽपि नाभ्यासिरिति वदन्ति । अभावग्रह इति ।
अभावभावग्रह इत्यर्थः । अतएव तमस्त्वेनैव तदग्रह इति न तदपेक्षेत्यभिप्रायः ।
नीलाद्यनारोप इति । विशेषदर्शनसत्त्वादिति भावः । दिङ्गोहेति । ननु
शाखात्कारिविशेषदर्शनाभावात्, तत्र तथा प्रकृते तु शाखात्कारिविशेषदर्शनमिति
कथं तम इति चेत् । शाखात्कारिविपरीतदर्शनस्य विरोधिण्यात् । न चात्मा-
रोप्यनीलत्वविपरीतशाखात्कारः । अतएव शाखात्कारिण्युक्तदर्शनेऽपि प्रोतः

अन्यत्रापि न रात्रि मप्रतिसन्ध्याभ्यकारग्रहः ।
 रात्रिज्ञानञ्च दिवस मप्रतिसन्धाय । निगमैतद्दीपवर्त्ति-
 रधिरश्मिजालः कालविशेषो ह्यत्र रात्रिरित्युच्यते ।
 गिरिद्वीविवरविवर्त्तिनस्तु यदि योगिनो न तिमिराव-

अन्यत्राप्यपीति । यद्यप्यगणितरात्रिदिनविभागानां (६६) मानो-
 कज्ञानाभावेऽपि तमोनिश्चयात् न वा रात्रिज्ञाने सति दिनज्ञान-
 मिति नियमः रात्रेर्दिनाप्रतियोगित्वात् । न वा दिनमात्रतेज-
 स्तमः-प्रतियोगिरात्रितेजसामपि तम-प्रतियोगित्वाच्चेदं युक्तम् ।
 तथापि तम-प्रत्ययस्यैवान्तोकाभावविषयतया प्रमितस्यालोकरूप-
 प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वमित्येतत्परोऽयं अन्यः । द्वीपोऽत्र भारतं
 वर्णम् । ननु गिरिविवरस्थाना योगिनाम् आलोकादर्शिनां कथं
 तमोधीरित्यत आह । गिरीति । यदि योगिनो योगासक्ताः

यद्वा इति भय इति भावः । दोषेति । दिवसरूपदोषमात्रस्याहिति भावः । नन्वेवं
 योगिनोऽपि नीकारोप आहिति चेत् । फलवत्तेन तं प्रति तस्मादोपत्यादित्वेन ।
 अद्वयविषयो दोष इत्यन्ते । एतत्सर्वमभिप्रेत्यावाह इति ।

(६६) आलोकाभावाभावेऽपीति । तथाच आलोकाभावस्तम इति पराभि-
 प्रेताभिप्रायोऽयमस्त्वन्ते तज्ज्ञानं विना तमोनिश्चयमात्रादिति । तथापीति ।
 अत्रादेरपि ज्ञानान्तरीयज्ञानमनन्तगत्या कल्पनीयमिति भावः । रधिरश्मिवतो
 भारतोत्तरदेशस्यापि एतद्दीपान्तर्गतत्वात्तद्वत् इत्यत आह । द्वीपोऽप्येति । प्रति-
 योगिबन्धुद्वयेति । अभावबोधेत्वाह्वारोपाभिप्रायेचेदम् । नक्तं द्विषा यावत्ते
 जसा प्रतियोगिना कचिदपि न दृष्टतामुक्तभावात् । प्रतिबोध्यैकदेशाभिप्रायेचेदं
 मित्यप्याह ।

लोकिनः । तिमिरदर्शिनश्चेन्नूनं स्मृतालोका इति ।
अधिकरणमपि दृष्टमनुमितं श्रुतं वा । इहेदानीमन्ध-
कार इति प्रत्ययात् । विधिमुखप्रत्ययोऽसिद्धः । नहि
नञीऽप्रयोग ईत्येव विधिः । प्रलयविनाशावसानादिपु
व्यभिचारात् । नञर्थान्तर्भावेन वाक्यार्थे पदप्रयोग
इति तु समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशात् ।

कथं तिमिरावलोकिनः । तेषां योग एवामश्रुतया वाङ्मनसङ्गा-
दित्यर्थः । यदि योगिनो मिथ्याज्ञानशून्या कथं तिमिराव-
लोकिनः तिमिरज्ञानस्य भ्रमत्वादित्यपव्याख्यानम् । तिमिर-
ज्ञानस्यालोकाभावविषयत्वेनाभ्रमत्वात् । नीलादिबुद्धेरिव तत्त्वात् ।
तस्याश्च तेषामभावात् । तृतीयशङ्कामाह । अधिकरणमपीति ।
अधिकरणं यदि प्रतियोगिसमवायि विवक्षितं तदा शब्दाभावो-
ऽध्यक्षो न स्यात् । अथ यच्च प्रतियोगिसमष्टतादुद्धिस्तदधिकरणं
तदा यथासम्भव स्मृत्याद्युपस्थितानां भूतलादीनां विशेषणतया
सुरभि चन्दनमिति वद्भानमविरुद्धम् । (७०) प्राधान्येन तु वाङ्मा-
लोकं विना भूतलादेर्भावं न सिद्धमेव । वाङ्मालोकं विनान्धकार
वद्भूतलमिति प्रतीत्यनुदयात् । चतुर्थशङ्कामाह । विधीति ।

(७०) प्राधान्येनेति । विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । न न चाक्षुषमिति शेषः । प्रतीत्यनु-
दयादिति चाक्षुषप्रतीत्यनुदयादित्यर्थः ।

नन्वधिकरणे प्रतियोग्यारोपपूर्वकं निषेधप्रत्यक्षमिति सश्रुत्यादिद्विषयः । तथाच
भूतलादावधिकरणे आलोकरूपप्रतियोग्यारोपोऽप्यस्य वाच्यः । स च न भूतल-

गतेः का गतिरिति चेत् । भ्रान्तिः स्वाभाविक्यां

विधिमुखत्वं भावत्वं वा निष्प्रतियोगित्वं वा निषेधाविषयधो
विषयत्वं वा । नाद्यं प्रमात्मकग्रहस्यसिद्धे । भ्रमरूपस्य
तस्याविरुद्धत्वात् । ग्रहमात्रस्यानैकान्तात् । नान्योऽसिद्धे । उक्तं
परिग्रेपात् तिमिरस्याभावत्वस्थितेरित्यर्थः । न चैव तिमिराभाव
एव तेजः किं न स्यादिति वाच्यम् । शुक्तभास्वरत्वबुद्धेरनन्यथा
सिद्धे । न च तत्र तदारोपः । तेजोभिन्ने तस्याप्रतीतेरिति भावः ।

का गतिरिति । आलोकाभावस्य तमस्त्वेन तमो गच्छ
तीति धीर्न स्यात् । मूर्त्तस्यैव क्रियावत्त्वादित्यर्थः । भ्रान्तिरिति ।
क्रियावत्तयाचुपस्य (७१) भ्रमवत्त्वनियम इति बाधकाद् गति
ज्ञान भ्रम इत्यर्थः । न चानुद्भूत भ्रमः भ्रमः । अर्थसमानाधि

विशेष्यकः । बाह्यालोकादिना तदनुपपत्तेः । नाप्यलोकाविशेष्यकस्य चक्षुर
वक्षितप्रत्येकमात्रात्वादिति चेत् । नैवम् । आलोकारोपस्यैवमवस्थायपि भानवत्त्व
सम्भवात् । तदिन्द्रियजन्यारोपत्वेन तद्वैतत्वे गौरवान् । भानस्य चोपनीतव्यापि
विषयत्वमविद्वज्जम् । अन्धता अविकार्यादिभूतकल्पानामुत्पत्तेः । अङ्गिरिन्द्रियस्य
च न तथात्वमित्यत्र सभाव एव यदवयवम् । अतएव ओलादिनाकायपापापादौ
यद्गन्धाद्याभावप्रत्यक्षपक्षेणा तत्राप्यवगृह्णतेरिति वयम् ।

निषेधाविषयेति । विधिसुप्रसङ्गस्यदोषमित्यस्य वस्तुदायकस्य विकल्पोऽयम् ।
एवमप्येऽपि । अङ्गिहे शब्दिग्राहिहे । विरुद्धत्वादिति । यद्यपि निष्प्रतियोगि
कस्य समशये नास्ति तत्प्राचानैकान्तिकत्वमेव न विरुद्धत्वं तथापि स्वाभावविरुद्धाकृत
वस्तुन प्रतियोगित्वं मित्यभिप्रेत्येदमुक्तमित्याहुः ।

(७१) आचुपस्येति भनति व्यभिचारवारणाय । रूपादौ व्यभिचारवाट
आद्य क्रियावत् इति । अर्थसमानाधिकरण्येति । न च तन्मते तम परमाणव दौ

गतौ आवरकद्रव्यानुविधानानुपपत्तेः । प्रभातुल्यत्वे
तेजःप्रभाश्रयेषु रत्नविशेषेषु छाया दिवसे न स्यात् ।

करणप्रत्यक्षजातेरुद्भूतस्पर्शसामानाधिकरणनियमात् । न चाप्रयो-
जकत्वं स्पर्शवद्भूतिप्रत्यक्षजातित्वानुपपत्तेरिति भावः ।

ननु यथा रत्नप्रभा स्वाभाविकगतिशालिनी तेजस्वात् अथच
स्वाश्रयगत्यनुविधायिनी तथा छायास्वित्यत आह । प्रभातुल्यत्वं
इति । प्रभाशब्दस्यानुभवनिराकरणार्थं प्रभाया स्तेजोरूपत्वमुक्तम् ।
अत्रैवं छाया द्रव्यं स्यात् । प्रभायाश्च द्रव्यत्वमुभयसिद्धम् । ततयो-
भयो र्मूर्त्तत्वेन समानदेशत्वाविरोधात् प्रभाश्रयरत्ने छाया न
स्यादित्यपव्याख्यानम् । विरलद्रव्ययोर्मूर्त्तयोरपि समानदेशत्वात् ।
आलोकसंयोगावच्छिन्ने चक्षुःसंयोगदर्शनात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् ।
स्वाभाविकगत्याधारत्वे प्रभायत् छाया द्रव्यान्तरं स्यात् । तत्र
छाया प्रभा वा दिने रात्रौ वा योग्यानुपलब्ध्या देशान्तरं नानुसर-

वुद्भूतस्पर्शोऽस्त्वेष तत्र च तमस्तजातितत्त्वादित्याहमिति वाच्यम् । तद्वारब्धे
स्पर्शोपलब्ध्वापत्तेः । तदुद्भूतत्वे नानाभावाच्च ।

ननु सुवर्णत्वप्रभात्वादी व्यभिचार इति चेन्न । उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यापि वहि-
रिन्द्रियजद्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकतामते तत्र प्रत्यक्षताभावादित्येके । तच्च । तस्मिन्ने
तमसोऽप्रत्यक्षतया आपादकस्य पराभिद्धतया तर्काद्यनुपपत्तेः । केचित्तु प्रत्यक्ष-
जातोत्पन्नेन द्रव्यत्वसालादप्यजातोति बोध्यम् । परेषु तम स्वस्याप्यङ्गीकारा-
दित्याहुः । स्पर्शपदप्रत्यक्षस्पर्शपरम् । न वैभाव्यमित्येव व्यभिचारः । नचन-
पित्तस्यानुद्भूतस्पर्शत्वेऽपि तदन्यस्य तस्योद्भूतस्पर्शवत्त्वादित्याहुः । वस्तुतः प्रत्यक्षपद-
भासोकाविषयकप्रत्यक्षविषयपरम् । सुवर्णत्वादिकञ्च न तथा । न च जातिपदं
व्यर्थं उद्भूतस्पर्शाभावे व्यभिचारवारकत्वादिति ।

छाययैव तदभिभवे वहलतमे तमसि तेषामालोको न
स्यात् । आलोकान्तरेण चाभिभवे छायाया अप्युद्भवो
न स्यात् ।

तोति निश्चिते नाशकामावात नाशभावेऽवधृते द्रव्ययो समान
देशताभ्युपगमेऽनुभवसिद्धविरोधमसाधानाय मिथोऽभिभवो वाच्य ।
तत्र यदि प्रभया छायाभिभूयते तदा रत्नविशेषेषु पद्मरागादिषु
छाया दिवसे न स्यात् । तथाच तदुपलब्धिविराध । दिवस इति
छायोपलम्भनार्थं तेजोऽन्तरमत्त्वोपपन्नत्वं । अन्यथान्यतमसि छाया
नोपलभ्यते एवेत्यपि परी श्रूयात् । अथ छायाया रत्नप्रभाभिभव
स्तेषा रत्नानामन्यतमसि आलोक साक्षात्कारो न स्यात् । तमसी
त्यालोकान्तरव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् ।

नन्वनभिभूता प्रभा छायामभिभवति दिने तु सौरालोके
नाभिभूता न तामभिभवति । न चैवमुपर्यपि छायोपलम्भापत्ति
स्तत्रालोकान्तरस्यैव विरोधित्वादित्यत आह । आलोकान्तरेति ।
तथा सति प्रभाभिभावकेनान्तेन छायाया सुतरामभिभवात्
छाया नोपलभ्यते इत्यर्थः ।

ननु छायाया आभाविकगतिमत्त्वेऽपि तेज प्रभाग्रहेषु छाया
सम्बन्धो न विरुध्यते तेजोविशेषेणैव तस्या विरोधावधारणात् ।
तथा दर्शनात् । अन्यथा भावाभावत्वेऽपि छायाया अप्रतीकारात् ।

प्रत्यक्षजातित्वेति । निरुक्तजातित्वानुपपत्ते रित्यर्थः । विरुद्धव्ययोरित्युप
नक्षयः । कठिनयोरपि कषाकषटयोरकृताधिकरणे भुतबादो सम भेदेऽपि
दित्यपि बोध्यम् ।

तेजोऽभावस्य तत्रासत्त्वात् । अथ तेजोऽन्तराभाव एव तत्र छाया
तर्हि यत्तेजोजातीयस्यावरणे सति छाया तदेव तदभिभावकं न
सर्व्वमिति तुल्यम् ।

अत्राहुः । (७२) छाया यदि गतिमती स्यात् तेजोऽभावा-
विषयकबुद्धविषयो न स्यात् तेजोऽभावविषयत्वनियमे च तेनैवा-
न्यथासिद्धौ न द्रव्यान्तरकल्पना गत्यादिबुद्धेरारोपरूपाया अप्युप-
पत्तेः । निस्पर्य्यस्य महतः क्रियानुपपत्तेरनारम्भकत्वाच्च । अपि च
प्रौढालोकमध्ये सर्व्वतो घनतरावरणे सति न तमः स्यात् । तेजो-
ऽवयवेन तत्र तमोऽवयवानां पूर्व्वमभवस्थानात् । सर्व्वतस्तेजः-
सङ्कुले चान्यतोऽप्यागमनस्याभावादित्यत्र तात्पर्य्यम् ।

(७२) छाया यदीति । तेजोऽभावविषयकबुद्धिविषयो न स्यादिति ह्यते षटादौ
व्यभिचारस्तस्यापि बुद्धिविषयत्वादिति नञ्गर्भत्वम् । बुद्धिपदं प्रत्यक्षपरम् ।
अन्यथा छायाभावाविषयकानुमानादिबुद्ध्या द्रव्यत्ववादिना षटापादनयद्वासम्भ-
वात् । नचैवमपीष्टापादनयद्वा । तज्ज्ञानसाधनधीमत्तावेष्टानिबन्धेन तेजोऽभाव-
व्यङ्गत्वाभ्युपगमेन च तत्प्रत्यक्षे तेजोऽभावविषयकत्वनियमात् । यद्यपि तन्मते
ऽभावस्यानुपलब्धिमवस्थत्वाच्चैवम् । तथापि तदेकहेतिमतेन समतावच्छेपेन चैत-
दुक्तम् । न चैवं मनसि व्यभिचारः । प्रत्यक्षत्वे सति गतिमत्त्वस्यापादकत्वात् । अत्र
तेजोऽभावविषयकप्रत्यक्षविषयः स्यादित्येव साधवादापाद्यम् । अर्थो नञ्कारौ
निषेधद्वयेनापि तदर्थस्यैव पर्य्यवसानात् ।

नन्वेवमपि तेजोऽभाववटविषयसमूहात्मन्वनमात्रप्रत्यक्षविषयीभूय नटे षटे
व्यभिचार इति चेत् । न । तादृशप्रत्यक्षविषयजातमित्यस्य तादृशप्रत्यक्षविषयता-
योभ्यत्वस्य बाधोच्छत्वात् । तस्य च तत्रापि सत्त्वात् । न चैवमपि तेजःपदं
व्यर्थम् । प्रत्यक्षविषयः रूपादेः प्रागभावाभावत्वेनाभावाविषयकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धे-
रितिदिक् ।

तस्मादावस्कद्रव्ये गच्छति यत्र यत्र तेजसोऽस-
न्निधिस्तत्र तत्र छायायहणादन्यदेशतानिवन्धनो गति-
भ्रम इति । कथं भावधर्माध्यारोपोऽभाव इति चेत् ।
न किञ्चिदेतत् । सारूप्यतत्त्वाग्रहाविह निवन्धनं न
त्वन्यत् । दृष्टञ्च दुःखाभावे सुखत्वाध्यारोपः । यथा-
दुःखापगमे सुखिनः संवृत्ताः स्मः । संयोगाभावे
विभागत्वाभिमान इति । एतेन नीलिमाध्यारोपो

भ्रमबीजमाह । तस्मादिति । कथमिति । भावाभावयो
विरोधेनाभावे भावधर्माणां गत्यादीनां नारोप विरोधिनीः
सारूप्याभावादित्यर्थः । न किञ्चिदिति । विरोधेऽप्यारोप (७३)
हेतो रक्षतेरित्यर्थः । सारूप्येति । अनुभूयमानारोपे तित्तो शुद्ध-
इत्यादौ सारूप्यज्ञानस्य हेतुत्वाभावेऽपि स्मर्यमाणारोपे तहेतु-
रेवेति भावः । दृष्ट्येति । ननु दुःखाभावे सुखत्वं नारोप्यते
किंत्वात्मनि सुखम् । न वा संयोगाभावे विभागारोपीऽपितु द्रष्टुं ।
अत्राहुः । इदानीमुत्पन्नं सुखं भारापगमादिति प्रत्ययादिदानीं

निष्कर्षयेति । न च सूर्यस्तस्य क्रियाजनकत्वावच्छेदकत्वात् तस्य चालं सञ्चालं
तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । निष्कर्षस्तु महतो विस्तृतनिवन्धनेन तदेष न स्यादित्या-
शयात् । अत्रारम्भकत्वाशुत्वत्वं निष्कर्षस्तत्वेन ननु ननु महत इत्यपत्तिरिति बोध्यम् ।
द्रव्यतल दूषणान्तरमाह । अपि चति ।

(७३) आरोपहेतोरिति । प्रमेयत्वादिना सारूप्यस्यापि सम्भवादिति भावः ।
स्मर्यमाणारोप इति । तादृशज्ञानस्य अरम्भहेतुत्वादिति भावः । यद्यपि सारूप्य-
ज्ञानं विना वक्ष्यदृष्टादिना अरम्भे तलं ध्वनिचार सञ्चारिणं यत् सम्भवति तदभि-

व्याख्यातः । शुक्लभास्वरविरोधित्वसारूप्येण तदारोपो-
पपत्तिः । न चैवं तदन्यारोपप्रसङ्गोऽपि । आरोपे
सति निमित्तानुसरणात् । न तु निमित्तमस्तीत्या-
रोपः । अदृष्टादिकञ्चात्र नियामकमध्यवसेयम् । स्मर्य-
माणञ्चैतद्रूपमारोप्यते रजतत्ववत् । न तु गृह्यमाणम्
अतो न सहकार्यपेक्षदेश्यमाशङ्कनीयम् । धर्मिणि
निरपेक्षत्वात् ।

यद्येवमारोपितं रूपं न तमो भाभावस्तु तदिति

मुत्पन्ने सुखत्वारोपे दुःखाभावश्च तथेति तत्रैव सुखत्वारोपः । दुःख-
रहितावयवमिति तद्विवरणाच्च । यो दुःखाभाव एव सुख मन्यते
तन्मतेनेदमुक्तमित्यन्ये । एवमिदानीमुत्पन्नो विभाग इति प्रतीते
तादृशे सयोगाभाव एव विभागत्वारोपः ।

नन्वालोका विना चाक्षुषी भ्रान्तिरपि न स्यादित्यत आह ।
स्मर्यमाणमिति । नोनरूपस्य स्मृत्युपस्थितस्य आलोकं विनापि
विशेषणतया ग्रहणं स्यात् । माधान्येनैव तदग्रहे तदपेक्षणादित्यर्थः ।
धर्मिणीति । आलोकाभावग्रहे प्रतियोग्यपेक्षाया अभवादित्यर्थः ।

प्रायेणोक्तम् । तथाच वैजात्यमिति भावः । तथेति । इदानीमुत्पन्न इत्यर्थः ।
सुखहेतोरभावादिति भावः । इ खरहिता इति । तथाच इ खाभावे यत्नोत्पन्न-
स्त्वैव सुखत्वारोप इति भावः । तन्मतेनेति । यस्तुत सुखत्वानाशये इ खाभावे
भावधर्मसुखत्वारोपादित्यर्थः । अतस्त्वोपस्थितस्येति । यत्तदशान्तरे आलोक-
संज्ञावे नीलानुभवे सत्त्वानुभूयमानारोपो भवतीति ध्येयम् ।

विनिगमनायां को हेतुरिति चेत् । उच्यते । एषा ताव-
दनुभयस्थितिः । तमो नीलं न तु नीलिमा तम इति ।
न चारोपे तेन याम्लत्वेन नीलिमा तमोबुद्धिव्यपदेशो
समानार्थो महप्रयोगानुपपत्तेः । नीलोद्भवोपरक्तपु-
यस्त्वधर्माद्विषु तमोबुद्धिव्यपदेशप्रसङ्गात् । अपश्यन्मार्थो
च भाषाभाषानुभवो निगलमनस्य भ्रमस्यानुपपत्तेः ।
न च तमःप्रत्ययो बाध्यते । नीलप्रत्ययस्य बाध्यते ।
इति प्रत्यययत् । तस्माद् यत्र गुणक्रियारोपः तदन्व-
कारं न तु नीलिमिति सुष्ठुक्तं नयेयति ॥

कन्दर्वाकारमनमुद्रापयति । यद्येवमिति । महेति । तमः-
पदेनैव नीलव्योक्तत्वात् नीलं तम इति महप्रयोगो न प्यादि-
त्यर्थः । किञ्च यत् कश्चिदारोपितं नीलं रूपं तमः चामोकाभावो
वा । एते नीलोद्भवेति । अन्ये चामोकाभावव्यावृत्तौपनीय-
त्वात् भाषवात् तस्यैव तमस्त्वमित्युचितमित्याह । अपश्य-
मिति । किञ्चैवं तमःप्रतीतिरेव बाध्या व्यात् । चारोपित-
विषयत्वाच्च चेवमित्याह । न चेति । इति । यद्येति धाः मम-
वायहेतुका तमसि तदभावेऽपि धर्म्मस्वरूपे न बाध्यत इत्यर्थः ।
घटरूपपादकर्तृजः सत्त्वे सति भास्वरूपपादकमजातीयमम-
वधानवदामोकाभावः कथा । (७४) चाक्षुषज्ञानहेतुयावत्तेजः-

संसर्गाभावोऽन्धतमसम् । बाह्यालोकसंवलने अवतमसमित्यभि-
प्रेत्य उपसहरति । तस्मादिति ।

ननु तेजोज्ञानाभावस्तमस्तत्काले तस्य सर्वसिद्धत्वात् । नील-
तम इति धीय भास्वरतेजोऽप्रकाशदोषेण स्मृतनीलिम्बा मम
मालोकज्ञानाभावस्यासंसर्गाग्रहात् । आलोकवद्गर्भगृह प्रवि-
शतः प्रथम मालोकाग्रहे नील तम इति प्रतीतौ तथा कल्पनात् ।
नीलस्मृतौ च स्मृतित्वमगृहगतोऽनुभवभेदाग्रहात् नील तमोऽनुभवा-

यावदयोभावादव्याप्ति । नचोद्भूतरूपवत्त्वं विशेषणम् । तादृयसुवर्णादिसत्त्वे
तथाप्यव्याप्ते । विषयतया तस्यापि बाधुपक्षानहेतत्वात् । न च बाधुपक्षानत्वा
वच्छिन्नहेतुत्व विवक्षितम् । तत्र प्रत्यये व्यभिचारेण उद्भूतरूपतेजससाधवत्त्वा
वच्छिन्ने हेतुत्वादिति चेत् । बाधुपक्षानहेतित्वत्वेन परप्रकाशरूपवत्त्वं विव-
क्षितत्वात् । उद्भूतरूपस्यापि व्युत्पत्त्ये चक्षुरतिरिक्तोऽपि विशेषण बोध्यम् ।
उद्भूतत्वं रूपविशेषणमेव वा बोध्यम् । न चैव प्रत्यये तत्र स्यादिति वाच्यम् ।
इष्टापत्ते ।

न च नासीन्नमो ज्योतिरित्यादि श्रुतिविरोधः । तस्या अन्यत्र तात्पर्यादि
त्येके । सूर्याधिकारचकालवृत्तित्वेन विशेषणमित्यन्यो वा । सेति । न च ज्ञायाया
मतिव्याप्ति । सन्दूतस्थानबाह्यालोकसम्बन्ध इति विवक्षितत्वात् । ज्ञायायान्त
स्वाधिकसख्य तत्सम्बन्धनमिति भावः ।

ननु तादृयबाह्यालोकसंवलने सति बाधत्वेन संसर्गाभावोऽसिद्ध एवेति
यत्किञ्चित्तेज सवलने सति यत्किञ्चित्तेजोऽभावोऽवतमसमिति वाच्यं भेदश्च द्विवा
प्रकटालोकोऽपि तत्सत्त्वादितिव्याप्ति । न च तत्र बाह्यालोकस्य स्वाधिकसख्यत्व
मिति वाच्यम् । तद्वनातिरिक्तानन्यदिनवृत्तिबाह्यालोकभावानामधिकसख्य-
त्वात् । तथासति तत्र ज्ञायापत्ते । एतेन किञ्चित्तेज सवलने सम्बन्धिततेजोऽपेक्ष
वद्भूतरतादृयतेज संसर्गाभावोऽवतमसमिति निरस्तमिति चेत् । न । तत्र

मीतिधी मृदाहुः । (७५) अप्रतीतावेव प्रतीतिभ्रमो मन्दाना-
मिति प्राभाकराः । तत्र । तमसः प्रतीतेरन्यथानुचीनचक्षुर्जन्य-
त्वेन ज्ञानाभावाविषयत्वात् । न हि तेजोज्ञानाभावेऽधिकरण-
ग्रहे नीलस्मृतावसंसर्गाग्रहे वा चक्षुरूपयोः सम्भवति ।

अथ तमोबुद्धिर्न चाक्षुषो चक्षुर्निविडनिष्पीडनेन तमोविरहेऽपि
नीलं तम इति प्रतीतिः । न च सा भ्रमः कारणाभावात् । तेजो
ज्ञानाभाव एव तम इति चेत् । न । तत्र हीदानीं किञ्चित्
पश्यामीति धी नंतु तमःप्रतीतिः । अन्यथा निमोक्षितनेत्रस्य
गृहे तमोऽस्ति न वेति सुगयानुपपत्तेः । गर्भगृहे च तमोधी भ्रमः
बाधकसत्त्वादिति सत्तेयः ॥

ज्ञानाभ्युत्थं प्राशुक्तम् । तथाच बाह्यालोकोर्ध्वनने चेति तमस्त्वमेषावतमस-
मक्षयम् । न चैवमपि ज्ञानावकाशित्वमिति । तस्यावतमसविशेषत्वात् । अतएव
न तद्वक्ष्येष्टकं कृतमित्येके । अन्ये तु ज्ञानाभ्युत्थं विधेयवत् । ज्ञानाभ्युत्थानोका
जन्यबाधुपादोक्तविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावमनुदायत्वमिति भावः । आलोका-
वदिति । आलोकाभावस्य तमस्ये तस्य तलासत्त्वात् तमोधी नं स्यादिति भावः ।
तथेति । आलोकाज्ञानाभावस्य तमस्तेकस्यनादिति । नीलच्छताविति । तमस्ते
कृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयस्यैव भ्रमत्वादिति भावः ।

(७६) अप्रतीतायेवेति । अननुभव एकातुभवाभ्रमो मन्दानां दीपवता
मित्यर्थः । अविच्छिन्नज्ञान एव विच्छिन्नज्ञानभ्रमो मन्दानां नैवाधिकानामित्यर्थः
इत्यन्ये तमोविरहेऽपीति । आलोकाभावविरहेऽपीत्यर्थः । कारणाभावादिति ।
चक्षुषो भित्तित्वादिति भावः । अन्यथेति । आलोकाज्ञानाभावस्य जनना भित्तित-
त्वेन समयानिधयत्वादिति भावः । ज्ञानाभावस्य तमस्ये अक्षुभ्यकारवानिति
प्रतीतिः स्यादित्यपि बोध्यम् ।

ननु गर्भगृहे तमोधी नं तमोविशेषिका तद्वक्ष्यकम् । न गृहविशेषिका ।

गुणान् विभजते । गुणा इति । रूपादयः सप्तदश
कण्ठोक्ताः सूत्रकारेण । अभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेनान्ये
सप्त सिद्धगुणभावाः । तत्र तत्र तेषां व्युत्पादनात् ।
अनभ्युपगमे तेषां व्युत्पादनविरोधात् । तथाच विभाग-
सूत्रं न्यूनम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणानि
पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे
इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति तत् । अत आहुः ।

कण्ठोक्ता इति । (७६) असाधारणस्वर्यन्देनोक्ता इत्यर्थः । कर्तृ-
पेक्षायामाह । सूत्रकारेणेति शेषः । अभ्युपगम इति । साक्षादसूत्रि-
तत्वेऽपि समानतन्त्राभिहितत्वेनाभ्युपगमस्य मानत्वादित्यर्थः ।

ननु चादृष्टत्वजातियोगित्वेन धर्माधर्मौ भिन्नौ न गुणा-
वित्यत आह । नन्विति । कार्येति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोः
कार्ये विहितनिमित्ते क्रिये च कारणे इति न कार्यकारणयोरैक-

आलोकाविषयकबालुपट्टकसाक्षात्कारानभ्युपगमात् । न आलोकाविषयत्वमेव
तस्येति वाच्यम् । प्रथममालोकापहेतमोषुद्धेरुक्तत्वात् । तथा सत्यालोकाभावा-
रोपाधम्भवाच्चेत्यत आह । सद्भवे इति । दोषान्मोक्षसाक्षात्काराभावेऽपि तत्संस्कृत-
पट्टकसाक्षात्कारे विरोधाभावात् । यद्वा आलोकापहेतुहेतुत्वापहृदयायां तद-
भावारोप इति भाव इति दिक् ।

(७७) ननुक्ताश्चेत्तदा कस्यहेतवेति विशेषणमयुक्तम् । इति तस्यान्यमर्थमाह ।
असाधारणेति । न भिन्नाविति । गुणत्वसाक्षाद्वाच्यजातिभेदेव विभाग इति
भावः । यदनुरोधादिति । कार्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया च नादृष्टत्व-
जातिकल्पनमिति भावः ।

च शब्दसमुच्चिताः सप्तेति । ननु अदृष्टशब्देन धर्म-
धर्मयोः संचेपेणाभिधानं न त्वदृष्टत्वं नाम सामान्य-

रूप्यम् । यदनुरोधात् जातिः कल्प्यते । न वा लक्षणमध्येक-
मित्यर्थः ।

नन्व(७७)ततोन्द्रियात्मविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षादप्यजा-
तिमत्त्वं लक्षणमेकमनयोरित्यत आह । व्यवस्थापकानामिति ।

ननु व्यवस्थापकं किं कारणमेकजातीयं तादृशं कार्यं वा ।
नाद्यः । मनस्वेतदभावात् । नान्य सत्तादौ तदभावात् । ज्ञान

(७७) अतोन्द्रियात्मेति । अतोन्द्रियपदं सत्तादिवारणाय । विशेषपदं
गुणत्वव्याप्यपदद्वयात् सत्तातावातम् । तद्वशावर्त्तनोपस्थानं भावपदेनैव व्यावर्त्तनात् ।
एवञ्च गुणत्वव्यावर्त्तनादात्मपदम् । केचित्तात्मपदविशेषपदयोरन्यतरात्मभावं
लक्षणद्वयं बोध्यम् ।

व्यवस्थापकानामिति । इदञ्च न व्यवस्थापकं भावनासाधारण्यमिति भावः ।
केचित्तु कार्यान्वयतया कारणानुगोचराव्यञ्जकव्यङ्ग्या न जातिरिति त्वमेव व्यव-
स्थापकम् । तत त्वमपि नास्तीति फलिकार्यम् । लक्षणस्य व्यञ्जकस्य तदवभागे
यदि सा जातिः प्रत्यक्षा स्यादिति । वस्तुतस्तुगतं लक्षणं न जातिव्यवस्थापकम् ।
अतएव न जातावतुगतव्यञ्जकनियम इति तत्त्वम् । न च साक्षादप्यत्वमेष ।
अतएव कृपित्तयैव पाठ इति शङ्क्यम् । तद्वि धर्मत्वादिवुरक्तारेण व्याहृतमदृष्ट-
पुरक्तारेण वा । नाद्यः । गुणत्वसाक्षादप्यत्वेन गृहीते धर्मत्वादपुण्यो
विरोधात् तेनैवादृष्टत्वज्ञानपवादात् । नान्योऽन्योन्याश्रयात् । अदृष्टस्य विज्ञा-
तुक्तलक्षणविज्ञौ च जातिव्यवस्थितिरिति भावः ।

तदभावादिति । एकजातीयकार्याभावादित्यर्थः । यदि च योनिज्ञानस्य
विषयजन्यत्वस्यैव सत्तावशात् कार्येण ज्ञानजनन स्वरूपसोम्यत्वात् ज्ञानजनकता-
वच्छेदकत्वेन सत्ताविज्ञं तदा तत एवादृष्टविज्ञरूपोति तुल्यमिदं । ज्ञानरूप

मस्ति । कार्यकारणलक्षणानां व्यवस्थापकानामभावात् ।
तेन गुरुत्वद्रव्यत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दा इत्युक्तं

रूपन्तु कार्यमिहास्तीति । न च व्यवस्थापक प्रमाणं तदभावो
हेतुः । धर्मोऽधर्मवृत्तिसत्तागुणत्वान्यजातिरहित । अधर्मान्यत्वात्
प्रयत्नवदिति विरोधिमानाच्च तदवगम इति वाच्यम् । यत्नसंस्कारा-
न्यातीन्द्रियजन्यात्मविशेषगुणत्वेन प्रतिरोधात् । न चात्राधर्मत्व
सुपाधि । तवाप्यात्मगुणत्वयत्नधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य धर्म-
तरात्मगुणत्वस्योपाधिः सत्त्वात् ।

निति । उभयत्रापि ज्ञानविशेषरूपकार्यप्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्वमभावा-
दिति वदन्ति । भोगरूपज्ञानाभिप्रायेणैवमित्यन्ये । तदभावो हेतुरिति । अदृष्टत्वं न
जाति । प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

नन्वेवमदृष्टत्वं जाति बाधकाभावादित्येव किं न स्यादित्यत आह । धर्म इति ।
धर्मोऽधर्मवृत्तिरिति । यत्नेति । धर्मोऽधर्मवृत्ति-
सत्तागुणत्वान्यजातिर्नास्तीति साध्य अधर्मवदिति दृष्टान्तः । जीवनयोऽभियत्न-
भावनयोऽभ्यभिचारवारण्याय यत्नसंस्कारान्येति । सुखादौ व्यभिचारवारण्याया
तोन्म्रियेति । ईश्वरज्ञानादौ व्यभिचारवारण्याय ज्ञान्येति । सार्वत्रिकवदन्त्याणुगम्ये
व्यभिचारवारण्यायात्मेति । व्यात्मनोऽज्ञाने व्यभिचारवारण्यायाह विधेयेति ।
निर्विकल्पकान्यविशेषणम् ।

कश्चित् संस्कारपदस्य वृत्तिव्यपारत्वात् न व्यभिचारः । न चैव यत्नपदान्वय-
कम् । तस्य स्वरूपतोऽविवक्षकत्वात् । यद्वा ज्ञानभावात्प्राक्प्रवृत्तव्यपारत्वात्
जनको यः सात्त्विकधर्म इत्यत्र संस्कारपदम् । तदाह इतोऽन्द्रियपदं द्वेषादिशरत्त-
मिति भावः ।

व्यात्मगुणत्वेति । रूपादौ साध्याभ्यासकत्वात् । यत्नधर्मावच्छिन्नेति । ननु
धर्मोऽधर्मवृत्तिरिति । यदि च यत्नेतरत्वात्तद्वारण्याय तदुपादानं तदाप्यात्म

भवति । एवं कण्ठोक्त्या ससुचयेन चैकतया चतुर्विंश-
तिगुणा व्यवहर्त्तव्याः । तथाविधबुद्धिविषयतया सारु-
थ्येण न तु संख्यायोगेन । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

अत्राहुः । व्यवस्थापक निधायकम् । तच्चात्र नाध्यक्ष नाप्यनुमानं
प्रतिदहत्वात् । उक्तपक्षे सचक्षुषे न जाति विनानुपपन्नमित्य-
वश्योपेयोपाधिनेवादृष्टपदसार्थकत्वोपपत्तौ जात्युपगमे गौरवम् ।

पद अर्थमेव । शुचपदेनैव तद्विराड्वात । एवमपि पक्षेतरद्वयत्वापक्षेय । यदि
च विषयवाचकेन साध्यव्यापकत्वात् तादृशस्याप्युपाधित्वं तदा पक्षेतरद्वयमिति
चेत् । अत्रैव । विषयवाचकेन पक्षेतरव्योपाधित्वसम्भवे तत्तत्साध्यव्यापकत्वं तच्चात्र
विरोधाभावात् । न च अर्थविशेषवत्त्वादेव न तत्वात्त्वमिति वाच्यम् । व्यापके
अर्थविशेषवत्त्वाभावेन तत् साध्यव्यापकतापक्षे वाचकाभावात् । अतएव सामान्य
व्याप्योपाधिवशे चाहोर्ध्वमग्नवद्विषयत्वादेरपि भूतव्यापकत्वपक्षः । यं तेन अग्नि
आरोहणं परे व्याप्यकोटिरनेवान् अर्थादिति वाच्यम् । तद्व्याप्यव्यापित्वस्य तत्र
निवृत्त्यात् तस्य च विविधाभावमर्थत्वेन तद्वच्छाश्वत् । अथवा कमव्याप्येभ्यमने-
दिति । यत्तु कमव्याप्यत्वात् तदुपादानमिति तत् । उपाधिव्यवस्थेर्वाध्यावस्थेन
व्याप्यव्यापित्वम् । आश्वत्थं कानिश्चकनमेवेत्याहुः । केचिन्नु शुचत्वसाक्षात्कारस्य
निवृत्तकार्यत्वानिर्दिष्टकारणतावच्छेदकजातिन्यूनत्वे तात्पर्यम् । न चेदमपि
पक्षेतरता । तादृशजातिमतं अग्निमरीरस्यापि व्याप्येनात् । अतएव न
वचनार्थावच्छिन्नानुपपत्तिः । तत्रैव साध्याव्यापकत्वसारकत्वात् । न चेद
पक्षधर्मो चाहेति विषयवत् अर्थम् । शुचपदस्य वज्रवत्परत्वादिति भाव
इत्याहुः । प्रतिदहत्वाद्व्याप्यतात्त कार्याकारणत्वाभावात्तुमयो व्याप्यमनोज्ञत्वादिति
चोध्यम् ।

न जातिमिति । तादृशत्वजातिमित्यर्थः । उक्तपक्षे च जातिव्यवस्थापकत्वे

कर्माणि विभजते । उत्क्षेपणेति । तत्रापि
पञ्चैवेति स्पष्टार्थम् । विभागवचनादेव पञ्चत्वसिद्धेः ।
आधिक्यमाशङ्क्याह । गमनग्रहणादिति । कर्मपदार्थे
चैतदुत्पादनीयम् ।

सामान्यं विभजते सामान्यमिति । समानानां
भावः स्वाभाविकोऽनागन्तुको धर्मः सामान्यमित्यर्थः ।

समानानां भाव उपाधिरपीत्यत उक्तं स्वाभाविक इति ।
सोऽपि यदि स्वभावजन्यस्तर्ह्यसिद्धिः स्वभावायितयोपाधिरपी-
त्यत उक्तम् अनागन्तुक इति । (७८) साक्षात् समवेत इत्यर्थः ।

विषयोक्तत्वादिति भावः । अन्यददृश्यत्वावच्छेदकत्वेनादृश्यविद्धिरित्यत
प्राह । अश्वमेवेति । हस्तेभ्योपपत्तावच्छेदकत्वेन गौरवमिति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । अक्षय्यकृततावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मविज्ञौ बाधकाभावात्
तज्जातित्वमित्यपिमध्यविरोधात् । तत्रापि हस्तेष्वपि नैवोपपत्तौ लक्षणासिद्धि-
रुक्तात् । किञ्चैवमनुगतप्रतीत्या भोत्वादिकमपि न सिद्ध्येत । उपाधिभेदाभ्या-
सिद्धेः । यदि व्यक्त्यभेदादिबाधकाभावात्, तज्जातित्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथि
व उक्तलक्षणस्याव्यवस्थारकत्वेऽपि निर्विकल्पकान्यवयवसंस्कारान्येत्यादिक लक्षण-
प्रभयानुगतं तद्वदस्यापकमसु । न च कार्यानुगतं एव तद्वदस्यापकोऽन्यथा
प्रयत्नतयत्वेत्यादिना निर्विकल्पकसाधारणप्रत्यापत्तेरिति वाच्यम् । आत्मत्वेन
तत्र सद्वरस्य बाधकत्वात् । प्रकृते चातयात्वात् । अन्यथा वेगादिप्रभारण्य
संस्कारत्वजातिरपि न सिध्येत् । अहिं तत्र कार्यानुगतमा व्यवस्थारकं किन्तु
अक्षय्यमेव । वस्तुतस्तु भोगतावाञ्छन्नकार्यतानिर्दिष्टकारणतावच्छेदकतापि
तत्सिद्धिः । तथाददृश्यजातित्वे किं बाधकमिति ।

(७८) साक्षादिति । उपाधिस्तु परस्पराम्यद्वय । परस्पराम्यद्वयजाति-

तथाच धर्मिणां बहुत्वे धर्मस्य चानागन्तुकत्वे दिवक्षिते
नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यमिति सामान्यलक्षणं
सूचितं भवति । तद्विविधम् । द्विविधे दर्शयति ।
परमपरञ्च । एकव्यक्तिसमावेशे सतीति चकारार्थः ।

एकमिति स्वरूपाभिधानमात्रम् । न तु लक्षणमित्येके । एकं
लक्षणमिति योज्यं लक्षणान्तरं वा । असमवायित्वे सत्यनेक
समवेतत्वमित्यन्ये । अनेकवृत्तित्वमनेकाधारत्वम् । तच्चाभाव-
समवाययोरप्यस्तीत्यत उक्तं मेकं समवायम् । अभावसमवाययोश्च
प्रतियोगिसम्बन्धिनी सहायावित्यपरि । अनेकवृत्तित्वं स्वाव्या-
न्योन्याभावसामानाधिकरण्यम् । असमाविष्टजात्यो व्यावर्त्तनार्थ-
माह । समावेशे सतीति । सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । यद्वा
सामान्यं समाविष्टमसमाविष्टश्चेत्येको विभागः । समाविष्टमपि
परमपरञ्चेति विभक्तिविभाग इत्यसमाविष्टजात्यपेक्षया समुच्चयार्थ-
श्चकार इत्यर्थः ।

रूपत्वात्तद्येति भावः । असमवायित्वे सतीति । इत्यादावतिष्ठाप्रतिशरण्या
सत्यज्ञम् । विशेषेतिव्याप्तिशरण्यावानेकेति । असहायवितरतिरूपमिदं
मिति यावदित्याहुः ।

न न्यनेकवृत्तित्वमेकमन्यूनवृत्तित्वमनेकत्वमस्त्वान्यवृत्तित्वं वा । आद्ये इदं
वृत्तिजातावध्याप्ति । अन्ये गुणादिवृत्तिजातावध्याप्तिरित्यत आह । अनेका
वृत्तित्वेति । आश्रयपदेन वल्लिष्ठिनृष्णाश्रयो विवक्षितः । सामानाधिकरण्य-
इति । तथाच भोत्वात्तत्त्वो परापरभावाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

नैकव्यक्तिकं सामान्यमस्तीत्याकाशादौ वक्ष्यते ।
नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकमिति । बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमिति
पर्यवस्यितौ न मिथो व्यभिचारीति निष्क्रमणप्रवेश-

नन्येकव्यक्तिवृत्त्यप्याकाशत्वं जातिरस्तीति न तदनेकवृत्त्येवे-
त्यत आह । नैकेति । (७८) आकाशत्वं न जातिस्तदन्यावृत्ति-
त्वादित्यर्थः । नान्यूनैति । बुद्धित्वं यदि ज्ञानान्यावृत्तित्वे सति
ज्ञानत्वमिदं सामान्यं स्यात् किञ्चिज्ज्ञानावृत्ति स्यात् इत्येक-
सामान्यादेव तद्व्यवहारसिद्धौ भिन्ने तत्र मानाभाव इत्यर्थः ।

यद्यप्येकव्यक्तिमात्रवृत्तिसामान्ययोः परापरभाववृत्तिः । तथा-
पीदृशमपि सामान्यं नेष्यत इति प्रसङ्गादुक्तम् । न मिय इति ।
निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वयोजातित्वे यदेकनाडिकायां प्रवेशनकर्म
तदेवापरत्र निष्क्रमणकर्म भवति तदा जातिसङ्करः स्यादि-
त्यर्थः । प्रसङ्गादाह सामान्यादीति । सामान्यादिचिके जात्यनु-

(७८) आकाशत्वमिति । आकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । जातः विद्वज्-
विद्विष्यावातः । यद्वान्ययद्व्यविभाजकोपाधिः यद् इत्यन्ते । तदन्तेति । आकाशा-
न्तेत्यर्थः । यदावृत्तित्वादित्येव साध्यव्यापकत्वात् तदावृत्तिविद्वज्जातिसङ्कराद्येव
भतेनेदमित्येके । अक्षरभावे वैधर्म्यं नेष्यते । बुद्धित्वमिति । वृत्तादौ व्यभि-
चारवारणाय भिद्यन्तम् । स्वभाविकार्यप्रवृत्त्याद्यभाधौ व्यभिचारादाह । साम-
न्यमिति । जातिरित्यर्थः । एकजातेति । अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकेत्यर्थः । परा-
परेति । अधिकदेववृत्तेरेव परत्वात् । तथाच परापरभावानुपपत्त्यैव तयोजातित्व
मित्यर्थः । प्रसङ्गादित्याशयतः । वस्तुतः अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकसामान्यवृत्तादौ
कारे समाविष्टजात्योः परापरभावनियम एवेत्युपोद्घातवृत्तिरिति बोध्यम् ।

नादौ जातिसङ्हरापत्तौ न सामान्यादिव्यक्तिकं अन-
वस्थानात् लक्षणव्याघातादसम्बन्धाच्चेति । तस्मात्
सामान्यं परस्परपरिहारस्थितिविरुद्धम् । अविरुद्धन्तु
परापरभावस्थितौति नियमः । परं व्यापकमपरं व्याप्य-

पपत्तौ यथासंख्यमनवस्थादिहेतुत्रयम् । लक्षणिति । विशेषस्य
सामान्यवत्त्वे सामान्यवत्तद्विषये सति समवेतत्वं (८०) लक्षण-
व्याघात इत्यर्थः । असम्बन्धादिति । समवायस्य समवायान्तरा
भावादित्यर्थः । परत्वापरत्वे गुणौ न सामान्ये स्तु इत्यत आह ।

जातिसङ्हर इति । ननु सङ्हरभयादेकस्य जातित्वमपरव्योपाधित्वमस्तु । एव
भूतत्वमूर्त्तत्वादावपि ; न च विनिगमनाविरहान्नैवमिति वाच्यम् । शरीरत्वादिक
भादाव विनिगमनाविरहान् प्रविचीत्वादेरपि जातित्वानापत्तेरिति चेत् । न ।
वक्ष्यमाणयुक्त्या प्रविचोदजातिमेष्येतत् सङ्हरभवेन शरीरत्वादेरुपाधित्वकत्वेनाह ।
इह तु तद्वदेकस्य जातित्वव्यवस्थापकाभावात् विनिगमज्ञाभाव इति भावः । अत्र
वक्ष्यानादिकमिति । यद्यपि सकलजातित्वस्यैकत्वेनैव तत्तज्जात्यन्तरमभ्युपगमनवस्था
तथापि घटत्वादिकमन्तर्भाव्यापि तत्र जात्यन्तरसम्भवं इत्यनवस्थोक्तेति चेदिति ।
वस्तुतो जातित्वस्य स्वीकारे तस्य व्यावृत्तौ न हा जातिः । स्ववृत्तौ चानवस्थानव-
स्थितिः । आत्मन्येष्वेव स्वस्वेष्वसम्बन्धसिद्धिस्तत्र तातव्यमिति ।

(८०) मध्यव्याघात इति । ननु वस्तुतुरोचेन मध्यं ननु ध्वस्ततलक्षणार्थं
रोधेन वस्तुव्यवस्थितिः । तथाच गुणादिभिस्तत्वे सत्त्वैकमात्रसमवेतमित्याद्य
नेकलक्षणसम्भवात् कुतो मध्यव्याघात इति ।

ननु विशेषार्थं सामान्यवत्त्वे पुनः समानजातीयं चर्मोपप्लेनात्तन्मव्याहृत्यनुप-
पत्तौ विशेषणमिद्विरेव न स्यात् । अव्यवस्थाहृत्यतुरोचेन तद्विरेरन्यथा गुणादि
भाष्यण्यार्थमिद्विरेवमिति । चर्मोपाहृत्प्रमाणेन परस्परसम्बन्धत्वेन सिद्धे सामा-

मित्यर्थः । प्रमाणं सूचयति । अनुवृत्तिप्रत्ययकारण-
मिति । यदि सामान्यं न स्यात् भिन्नेष्वनुगताका-
रप्रत्ययो न स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणामपि सामान्यद्वारै-
वानुप्रत्ययहेतुत्वात् ।

परं व्यापकम् । यदीति । यद्यप्यत्र वैयधिकरणं तथाप्ययं गौरयं
गौरित्यनुगतधीर्यद्युभयवादिसिद्धे तद्विषयभिन्नविषया न स्यादित्यनुगता धी न स्यादेकगोमात्रज्ञानवत् । यद्वा भिन्नानामभिन्न-
प्रतीत्यप्रयोजकतया यदत्र प्रयोजकं तदेव सामान्यमित्यध्यक्षमेवात्र
मानमुक्तम् । द्रष्टेति । तत्रापि परम्परासम्बद्धसामान्येनैवानुगत-
प्रत्ययादित्यर्थः ।

न्यायं बाधितमित्यत्र तात्पर्यमिति चेन्न । अक्षयात्तत्रोपाधिसामान्यत्वेऽपि
समानजातोदधर्मवत्त्वेन दोषतादवस्थापत्तेः । यदि च तथात्वेऽपि तत्राद्विषेयायां
अक्षयेष्वान्यथावच्छेदवृत्तिहेतुत्वं तदा जातिमत्त्वेऽपि दुस्त्यम् । अथ क्लृप्तोपाधिर्नो-
पपत्ते जातिकल्पने गौरवमिति चेन्न । जातिमात्रविलयापत्तेः । यदि चागतव्यव-
हाराद्विषयोजकतया अनुगतधर्मविरुद्धो वाचकाभावात्, तदजातित्वं तदा प्रकृतेऽपि
दुस्त्यम् । अत्रवाचकस्यासिद्धेः । न च कारणतावच्छेदकतया न्यायं जातिसिद्धिर्न च
प्रकृते तथेति वाच्यम् । विशेषणद्वयज्ञतावच्छेदके तथात्वापत्तेः ।

यदि च क्लृप्तोपाधेरेव तथात्वं तदा कारणतावच्छेदकेऽपि दुस्त्यम् । संस्कारत्वा-
देरेवमर्थात्वापत्तेः ।

ननु द्रव्यकर्मभिद्यत्ने सति जातिमान् गुणः व्यादिति गुणभिन्नव्याघा-
तादेरवस्यव्याघात इति चेन्न । विषये वाचकाभावात् । अन्यथा द्रव्य-
भिद्यत्ने सति यो जातिमान् च गुण इति कर्णापि विधीयेत । तस्मादत्र मिथ्याना-

तर्हि वस्तुस्वरूपमेव सत्ताम्तु । न च गोत्वाद-
भावेऽपि यदि गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात्
तदाश्वादावपि स्यादितिवत् यदि सत्तया विना सत्
सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् । सर्व्वत्र
स्यादित्यनिष्ठापत्तिरिति वाच्यम् । तदनुवृत्ते सत्तद्भावे-
ऽपीष्टत्वादिति । न । प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमन्तरेणानु-

नन्वेव किं सत्तया । तां विनापि सदिति बुद्धेरुपपन्नत्वात्
स्वरूपमेव तद्वोजमस्त्वित्याह । तर्ह्येति । तदनुवृत्तेः सत्प्रत्यया-
नुवृत्तेरित्यर्थः । तदभावेऽपि भामान्यादौ सत्ताया अपभावेऽपीत्यर्थः ।
प्रत्ययेति । भिन्नेषु सदित्यनुगतप्रत्ययस्याननुगताप्रयोज्यतया यदत्र
प्रयोजकं तत्सत्ताभामान्यमध्यक्षमेवेत्यर्थः । न च (८२) प्रामा-
णिकत्वेनोपाधिना तदुपपत्तिः साक्षात्सम्बन्धश्चाभावे सत्येव
परम्परामध्यन्तोपाधिष्यवस्थितिः । प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् सदिति बुद्ध्या-
नापत्तेः । अतीतानागतयोरपि प्रामाणिकतया सदिति बुद्ध्या-

(८२) प्रामाणिकत्वेनेति । यत्र च भामान्यादावपि सत्प्रत्ययो बाधित इति
भावः । न चाभावेऽपि सत्प्रत्यय आदुक्तव्यवस्थादिति वाच्यम् । भाष्येन विमो-
च्यमादित्याहुः ।

प्रभावेति । सत्ताय तद्विनापि तदा बहुवचनारदर्शनात् तत्प्रयोजकतयावग-
मना बोधार्थ इति भावः ।

अनु चर्च्यन्तु बोधार्थे प्रमाणवृत्तिरूपत्वेन तदुपपन्नता वा तद्वचनारार्थं वा च
तदाभवेति अनुवचनार्थाह । अतीतेति । अद्यत्वेनापि । अतीते चर्च-
नान्वयप्रत्ययभावेऽपि च चट् इति विमोच्यमानम् । अनाभावेति चर्च्यमानम् ।

पपत्तेः । न च विशेषा एव तन्निमित्तं लक्षणमात्रं वा ।
सामान्यमात्रोक्तेदप्रसङ्गात् । न हि विशेषान् लक्षणं
वा विहाय क्वचित् सामान्याभिव्यक्तिरस्ति कथं तर्हि
सामान्यादौ तत् सदिति प्रत्ययः । सत्तैकार्थसम-

पत्तयः । रूपादयो द्रव्यवृत्तिमन्त जातित्वात् घटवत् । न च
द्रव्यत्वमुपाधिः उक्तविषयबाधकादेतोः साध्यवाप्यतया उपाधिः
साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा द्रव्यत्वादीनि जातिव्याप्यानि जाति-
मविहात्यन्ताभावप्रतियोगिजातित्वात् घटवदित्यप्याहुः । विशेषा-

तदभ्युपगमात् । न च तदाश्रयाभावेन तत्र वृत्ताविरहात् न तदभ्युपगम इति
वाच्यम् । तथा सति घटकुडेरप्युपाधौ । तथाप्यभावेऽतिप्रसङ्गि भावत्वविषयेष्वपि
तदेवास्तु तदननुवन्तानेऽपि साध्यत्ववाञ्छेत्यादि दूषणे तात्पर्यम् ।

यद्वेति । व्याप्यत्व भेदगर्भमतो नार्थान्तरम् । ननु जातिवदित्यादि विशेषण-
व्यावर्त्यवृत्तयाऽनिर्द्वौ तद्वैयर्थ्यं तन्निर्द्वौ किमनुमानेनेति चेत् । न । अनवस्था-
भावेन क्वचिदपि साध्याभाव व्योकारेण जातित्वस्य सामान्यतोऽभैवान्विकल्पे निर्दि-
कृत्यकबाधकानुमाने निश्चितपदस्यैव व्याप्तिप्रसङ्गोपविकल्पेन साधकत्वात् । न च
द्रव्यगुणोभयभावात्तद्वृत्तित्वेनार्थान्तरं कर्म्यत्वे अभिचारात् । इयद्वयवृत्तिजातिद्वयानु
जातिसङ्घटनभयादेव नेति पक्षवर्ज्यतावच्छादेकस्याश्रितवानुगततावत्सिद्धिरिति भावः ।
वस्तुतस्तु जात्याश्रयात् क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति कर्म्यसिद्धम् । तथाच सम्भवत
अवागयोगादिति न्यायनानुगतो कर्म्योऽप्यत्र वाच्य इति न एव बाधकाभावात्
तच्छातिरूप एव कल्प्यत इति तत्त्वम् । जातित्वादौ अभिचारवारणान्वानिज-
जातिपदम् । अत्राप्यनेकवचनेतत् एव तात्पर्यम् । अत्रावस्थेति ।

ननु अत्रावस्थेनोपस्थितौ तदभावेऽपीदमेनोपस्थितौ तदभावे बाधकाभावे ।
विज्ञे विरोधित्वेनास्फुरददशायां अत्रावस्थेनोपस्थितौ तदारापे व्यादेव ।

वायात् । गुणादिषु संख्यादिप्रत्ययवत् । अभावेऽपि
तर्हि स्यादिति चेन्न । तस्य सद्विरुद्धतयैव प्रतीतेरिति ।

द्रव्यत्वादप्यसत्तापेक्षयाल्पविषयत्वात् । तच्चेति
च स्वर्थः । अपिः समुच्चये । अनुवृत्तेर्हेतुत्वादिति ।
हेतुमनुकर्षति । सत्तायामन्येषु च एकैकनिमित्तवशा-

स्तत्तद्गतयः । लक्षणं द्रव्यव्यञ्जकम् । सत्तैकार्येति । यद्यपि नाय
सम्बन्धः समवाये तथापि सत्तैकार्याधेयत्वं विवक्षितम् । अभावे
चातिप्रसक्तिमग्रे निराकरिष्यति । यद्वा आरोपनिमित्तं सत्तया
सम्बन्धमात्रमनेनोपलक्षितम् । तस्येति सामान्यादीनां भावत्वेन
तदुपस्थितिं न सत्तारोपविरोधिनी अभावस्य तत्त्वेनोपस्थिति-
स्तदारोपप्रतिबन्धिकेत्यर्थः ।

द्रव्यत्वादीति । (८१) समानाधिकरणसामान्यसमानाधि-
करणात्सत्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः । चकारो व्यावृत्त्यर्थी न सत्ता-
पेक्षया समुच्चयार्थः । सत्ताया विमेषत्वाभावादित्याह । च इति ।

नहि वस्तुतो यो विरोधी तदुपस्थितिमात्रं तदारोपप्रतिबन्धं सामान्यत्वादेरपि
तथात्वेन तथात्वावसरेति चेन्न । आरोपे सति निमित्तादुत्तरमिति न्यायात् ।
यत्न अभावादेव आरोप इत्येव । विरोधित्वेनोपस्थित्यभिप्रायेचेदं तदुपस्थिताय
भाव सत्तिवारोप यदाचिद् भवत्वेन साध्यासत्तादित्यन्ते । सत्तावद्विधत्वं
गर्भमभावत्वम् । तथाच सत्तावद्विधत्वंप्रतीतो न सत्तावत्त्वमात्रं भित्त्यभिप्राय
इत्यपरे ।

(८२) समानाधिकरणेति । असमानाधिकरणोभूतयस्यासामान्यसमानाधि-
करणोभूतात्वन्ताभाव प्रतियोगि यस्यासामान्य तत्तद्गताप्यभित्यर्थः ।

देकैका संज्ञा । इह तु निमित्तद्वयसमावेशात् संज्ञा-
द्वयसमावेश इत्यर्थः । अतद्बुत्पादनप्रयोजनं साध-
र्मादौ भविष्यतीति विशेषानाह । नित्येति । बहु-
वचनेनानन्त्यं लक्षयति । ते के । अन्याः । अन्ते अव-
साने भवन्ति सन्तीति यावत् । येभ्योऽपरे विशेषा न
सन्तीत्यर्थः । सामान्यरूपेभ्यो विशेषेभ्योऽपरे गुणा-
दयो विशेषाः सन्ति । एभ्यस्तु नापरे किन्त्वेष्वेव
वैशिष्ट्यं समाप्यते । का ते वर्तन्त इत्यत उक्तं
नित्येति । अयमर्थः । अनित्यद्रव्येषु तावदाश्रयादि-

ननु विशेषत्वे हेत्वभिधाने सामान्यरूपत्वे हेतुर्नोक्त इत्यत आह
अपिरिति । आनन्त्यं बहुत्वम् । न तु समवायवदेकत्वमिति भावः ।

ननु भवन्ति जायन्ते इत्यत्र विरोधो विशेषाणां नित्यत्वादित्यत आह । सन्तीति । विद्यन्ते इत्यर्थः । अवसानं स्पष्टयति ।
सामान्यरूपेभ्य इति । यथैकजात्याश्रये गुणादिनापि व्यावृत्तधी-
स्तथा न विशेषाश्रयेऽन्याधीना व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु व्यावृत्तिधोवत्तादनित्यद्रव्येष्वपि कुतो न विशेषा इत्यत
आह । अयमर्थ इति । अस्ति तावत् परमाणुषु समानजाति-
गुणकार्गमसु मियो व्यावृत्ति स्थावदेवाव व्यावृत्तकं स विशेषः । सा

ननु बहुवचनं आनन्त्यमतिपादकं त्विष्यति तद्व्यवहारम् । न । तथाच बहु-
वचनेनानन्त्यं विशिष्टमित्युक्तमित्यत आह । आनन्त्यमिति ।

रेव विशिष्टबुद्धिरुपपन्नेति ततोऽधिकविशेषेषु प्रमाणा-
भावः । नित्येषु तु द्रव्येषु आश्रयरहितेषु समानजाती-
येषु समानगुणकर्मसु च भवितव्य व्यावर्त्तकेन केन
चिद्वर्मेण व्यावृत्तत्वात् ।

हि वैधर्म्याद्यास्ता न तु पृथक्त्वमेव तद्व्यावर्त्तकम् । न च या यतो
व्यावृत्तधी सा तद्व्यावर्त्तकधर्माधीना यथा घटे पटा
द्व्यावृत्तिधी पटत्वविसद्व्यवृत्तत्वधर्मकार्येति वाच्यम् । जाति
त्वेन तयो (८४) सादृश्याद्व्यावृत्तेरभिदे । विशेषाणामपि विशेषत्वेन
समानत्वाच्च । न च आत्मा समानत्व विवक्षितम् । गुणादिना
तादृशेन व्यावृत्तिधीदर्शनाद्व्यावृत्तिभेदात् । मैवम् । गुणानामपि स्वा
श्रयवृत्त्यसिद्धौ व्यावृत्त्यसिद्धे । अन्यथान्योन्याश्रयापत्तेः । विशेषा
णाच्च स्वाश्रयवत् स्वस्मिन्नपि व्यावृत्तधीजनकत्व स्वाभावात् सिद्ध
सिद्धिव्याघाताच्च । अयमनारब्धद्रव्य परमाणुरेतत्परमाणुनिष्ठ
जातिगुणकर्मभिन्नधर्मसमवायी परमाणुत्वात् । अन्यपरमाणुवत् ।
विपक्षे बाधकश्च व्यावर्त्तकधर्माभावादभिदप्रसङ्ग इत्यप्याहुः ।

(८४) तयोरिति । पटत्वपटत्वयोरित्यर्थः । तादृशेनेति । आत्मा समाने
नेत्यर्थः । गुणानामिति । पृथक्त्वादोनामित्यर्थः । यदि पृथक्त्वमात्रमापद्धित
तथापि गुणानरव्यापि सम्भावितत्वात् बहुवचनसमुक्तम् ।

नान्यद दोषो विशेषेष्वपि द्रव्य इत्यत आह । विशेषाणाञ्चेति । ननु
स्वभाव एव तथा कथं तादृशोऽन्यथा गुणादेरपि तादृक् स्वभावः किं न आदि
त्यत आह । सिद्धरिति । असिद्धानाश्रयाविद्धि । सिद्धौ धर्मिण्याह

न चैवं गुणादिष्वपि तत्कल्पनावकाशः । आश्रय-
विशेषेणैव तद्व्यावृत्त्युपपत्तेरिति प्रमाणसूचनम् ।
तथाच वक्ष्यते । ननु सामान्यान्त्येव कानिचित् तथा
भविष्यन्ति गुणा वा किं पदार्थान्तरकल्पनयेत्यत
आह । तेचेति । च स्वर्थः । अयमर्थः । ते पुन

अतएवाह प्रमाणसूचनमिति । विशेषा एवेति । व्याहृता
एवेत्यर्थः । स्वरूपेति । स्वरूपेण सन्तो नतु सत्तायोगीनेत्यर्थः ।

मानेन तदस्वभावत्वेनैव तत्सिद्धे । गुणादेयान्वयैव सिद्धेरिति भावः । अयमिति ।
इत्युक्तैर्गार्थान्तरवारणायादरव्यङ्ग्य इति । न च परमते शक्तिसादृश्यादिना
अर्थान्तरम् । स्वमतावच्छेदोक्तत्वात् ।

नन्वेतत्परमाणुनिष्ठान्ते विशेष्ये द्रव्यसमवायित्वेनैव परमाण्वन्तरस्य
इदानीत्वात् । अतएव परमाणुत्वादिहेतुरपि । अन्यथा परमाणुत्वं परमाणुत्वा-
वच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति यथासुतसाधे परिमाणवत्त्वहेतोरेव सामर्थ्यं व्यर्थविशे-
षणत्वापत्तेः । अनादस्य द्रव्यमन परमाणो वक्ष्यमानत्वेन व्यभिचाराभावादिति
चेन्न । परमाण्वन्तरस्यारब्ध द्रव्यत्वापहृदयाया न तथा सत्यनुमानप्रवृत्तिः स्या-
दिति । तदा व्याप्तिग्राहकत्वे सार्धकत्वमित्येके । अनादस्य द्रव्य इति साध्यविशेष-
णम् । तथाचारव्यङ्ग्य सन्नेतादृशधर्मसमवायौत्यर्थः ।

एवञ्च परमाण्वन्तरे साध्यवैकल्योद्धारार्थं तद्विशेषणमित्यन्ये । नन्वेव विशेष्यता-
मिद्वेति विशेषणस्यापि दानात् तदतिरिक्तधर्मोऽपि सिद्धेरदित्यत आह ।
विपक्षेति । तथाच धर्मोन्तरसिद्धौ न सोऽस्तीति न तत्सिद्धिरिति भावः ।
इत्यप्येतत्सदसोद्भावमम् । तद्दीजन्तु विपक्षनायकान्त्रयणे किं महाविद्याया
सामान्यतो दृष्टेनेवान्योन्यव्यावर्तकधर्मसिद्धेः । तदनाश्रयणे प्रवृत्तानुमानप्रयो-
जकमिति ।

यदौकैकव्यक्तिवृत्तयः कथं सामान्यरूपाः । अनेक-
व्यक्तिवृत्तित्वेन कथं मत्त्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः । गुणा-
अपि भवन्तः यदि सामान्यवन्तः स्युः तथाप्यत्यन्त-
व्यावृत्तिहेतुत्वं व्याहन्येत । ततो नि.सामान्या स्तथाच
गुणत्वव्याघातः सत्त्वादन्त्यव्यपदेशाद् व्यावृत्तिबुद्धे-
रेव हेतुत्वाद्विशेषा एव विशेषा नान्यवान्तर्भूता
इति । एकद्रव्याः स्वरूपसन्त इति लक्षणं सूचित
मिति । एवञ्च सति नि.सामान्यत्वेऽपि विशेषोऽयं
विशेषोऽयं मित्यनुगतव्यवहार उपाधे लक्षणञ्चोपाधि-
रध्यवसेय इति ।

नि सामान्यत्वे सत्येक (८५) द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति लक्षणार्थः ।
एवञ्चेति । विशेषपदसंकेतपक्षोऽपि तत एवेति द्रष्टव्यम् ।

(८५) जातवृत्तिव्याप्तेराह । एकमात्रेति । कथितं अर्थमाह । नि
सामान्यत्व इति । रूपादावृत्तिव्याप्तेराह सत्यम् । द्रव्यत्वेऽतिव्याप्तेराह एकेति ।
जातवृत्तिव्याप्तेराह भावेति । द्रव्यपदं स्वरूपनिर्वचनम् । केचित्तु समवाये-
ऽव्याप्तेराह द्रव्यपदम् । नच समवायार्थक इतिपदेनैव तद्विराहः । स्वरूपसत्यत्वे
नैव वृत्ते । स्वरूपं तत्र समवाय एवेत्याहुः । इतिपदस्य समवायपरः ।
तेनैतद्वृत्तादावुपाधौ नातिव्याप्तिः ।

लक्षणार्थ इति । लक्षणार्थव्याप्ति इत्यर्थः । नन्वाकारोन्मत्तवृत्तिविशेषे नामाना
भावाः । राष्ट्रध्वजनित्यज्ञानादिव्यावृत्तकालरहस्यात् इत्युक्तान्शान्दयान्तिहेति
चेत् । अत्राहुः । तत्र विशेषो न स्वीक्रियत एवेत्येके । नित्यद्रव्येण तत्रापि

समवायस्यैकत्वा द्विभागो नास्तीति लक्षणं माह ।
अयुतसिद्धानामिति । अयुताः प्राप्ताश्च सिद्धा इति
अयुतसिद्धाः । प्राप्ता एव सन्ति नाप्राप्ता इति यावत् ।
तेषां सम्बन्धः प्राप्तिलक्षणः समवायः । तेन सम्बन्धो
व्यवच्छिन्नः । तस्याप्राप्तिप्रवर्त्तकत्वात् । तथाच नित्य-
प्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितं । अजसंयोगा-

(८६) ननु चायुतसिद्धौ यदि युतौ न सिद्धौ तदा कयोः
सम्बन्धो धर्मिणीरेवाभावात् । अयायुतौ सिद्धौ तथापि कयोः
सम्बन्धः सम्बन्धिनोरपृथग्भूतत्वात् । पृथग्भूतयोरेव सम्बन्धा-
दित्यत आह । अयुता इति । अन्योन्यपरिहारेण पृथगाश्रयाना-
श्रिता इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । प्राप्ता एवेति । अनेना-
प्राप्तिर्निषिध्यते । साच प्राप्तिः प्रागभावः । तथाच तदप्रतियोगा
सम्बन्ध इत्यर्थः । तेन विशेषणतास्योऽपि अनित्यः सम्बन्धो
निरस्तः । अजेति । विभुनोर्मिथः संयोगो नास्ति । अज इति

तदनुमानं मतएव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे आकाशैकपुष्पत्वादित्यत्र पुष्पपदं ध्योमदृष्टि
विशेषे व्यभिचारवारणायेत्युक्तम् । इत्यन्ते ॥

(८६) ननुचायुतसिद्धा विवक्षित विविष्टाभावो विशेष्याभावादिशेषणाभावाद् ।
आद्ये यदीति । अन्ये अयेति । आश्रितपरिहारेणाश्रयोऽप्याश्रितो भवत्येवे-
त्यत आह । अन्योन्येति । विशेषणतास्य इति । नित्यद्वयनिरूपितविशेषण-
तास्य इत्यर्थः । यद्यपि नित्यस्य तस्य प्रागभावाप्रतियोगिसम्बन्धत्वात् तत्रा-
तिव्याप्तिरेव तथापि सम्बन्धपदस्य सम्बन्धद्वयातिरिक्तसम्बन्धपरत्वादेतदुक्तम् ।

प्रमाणमाह । इह प्रत्ययहेतुरिति । इह तन्तुपु
पट इह पटे शुक्लत्वं इह गवि गोत्वमित्यादयः
सम्बन्ध मन्तरेणानुपपद्यमाना स्तं व्यवस्थापयन्तीत्यर्थः ।

तन्तुष्विति । इह तन्तुपु पट इत्यादिष्वी राधाराधेयसम्बन्ध-
निमित्ता यथायेंहज्ञानवत्त्वात् । इह कुण्डे वदरमिति वदनुमानात्
तत्तिष्ठिरित्यर्थः ।

नन्विह घटाभाव इह घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या व्यभिचारः ।
नच बाधकाभावे सतीति विशेषणं व्यर्थं विशेष्यत्वात् बाधका-
भावस्यैव साधकत्वात् । आधाराधेयभावेन सिद्धसाधनत्वाच्च ।
मैवं । तत्रापि स्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वात् । नच तेनैवार्थान्तरं लाघवा
देकस्यैव सम्बन्धस्य सिद्धेः । स्वरूपसम्बन्धस्य च तत्तत्स्वरूपात्मक-

ननु सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धनिमित्तकत्वं सार्थं सम्बन्धमात्रनिमित्तकत्वं वा ।
आद्ये दोष माह । इह घटे इति । साधकेति । तथाच विशेषणाविवक्षितमिति
भावः । अन्त्यं दूषयति । आधारेति ।

ननु धर्मिकत्वेनात इति न्यायेन कृपाना तत्तत्स्वरूपाणां सम्बन्धमात्र
कत्वेन भर्त्तुं न । समवायकूपधर्मिकत्वेन मित्यरुचे राह । अनुगतेति ।
समवायकानुगतत्वं न तत्तत् स्वरूपज्ञानानुगतत्वं मिति भावः ।

ननु समवायत्वावच्छिन्नकारणत्वानिरूपितं कार्यतावच्छेदकं न लौकिक
विधिप्रत्यक्षत्वं । अभावादिविविष्टदुष्टी व्यभिचारान् । विशेषणसम्बन्धत्वेनैव
स्वरूपसम्बन्धसाधारणेन तदवच्छिद्यहेतुत्वाच्च । न च सम्बन्धस्य अननुगतमिति
शङ्कम् । तथापि व्यापकतावच्छेदकानुगमेन व्याप्यप्रापत्तेः । यदि च
विविष्टधोनिर्वाणकत्वादिना तत् शुद्धं तदा तुल्यम् । न च शुद्धादिविविष्टप्रत्य
क्षत्वं तदा । आदित्यस्यैकस्याभावेनानुगतत्वान् ।

अथान्येऽपि शक्तिसंख्यासादृश्यादयः पदार्थाः किं
नोद्दिष्टा इत्यत आह । एवमिति । एवमुक्तेन 'क्रमेण ।

त्वेनानस्तत्वात् । अनुगतकार्यस्यानुगतकारणताप्रयोज्यत्वात् सामा-
न्यविशेषान्यभिः सामान्यभावान्योन्याभाववद्भावत्वात् । द्रव्यत्ववदि-
त्यप्याहुः ॥

धर्मान् परित्यज्य धर्मिणामुद्देशः कृत इति वृत्तानुकीर्तनं
निरस्यायद्वाह । अथेति । यद्यपि द्रव्यादीनां विभागोऽपि
कृतः तथापि नाममङ्कीर्तनरूपतया तस्योद्देश एवान्तर्भाव इति

ननु चायुतविहसम्बन्धि तादृशप्रत्यक्षत्वं तथेति चेत् । न । तस्य कार्य-
तावच्छेदकत्वे मानाभावा इत्यथा युतविहसम्बन्धप्रत्यक्षत्वस्यापि तथाले इतस्त
कस्यनामनेः ।

ननु विविष्टप्रत्यक्षे विशेषणसम्बन्ध आदिविष्टप्रत्यक्षे तद्विशेषणसम्बन्धो
चेदिति सामान्यविशेषणसम्बन्धोभ्यामेव तद्वत्यने युतविहसम्बन्धिप्रत्यक्षत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावः । भारे चायुतविहसम्बन्धिनिरूपितसम्बन्धत्वेनैव
चेदुत्पन्नमिति चेत् तुल्यं प्रकृतेऽपि । एतेन युतादिविष्टप्रत्यक्षत्वं प्रसिद्ध-
मेव कार्यतावच्छेदकं तदनुगमव्याप्तीयत्वात् तत्र स्वभावत्वेन चेदुत्पन्नमिति
पराक्षम् । उक्त्यामेवमर्थोपपत्तेरकार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावः । भारे वा
तत्र धर्म्याणां गुणनिरूपितसम्बन्धत्वेन गुणत्वेनैव चेदुत्पन्नमिति । न च सादृश-
देकव्यक्तेरेव चेदुत्पन्नं । धर्मिकस्यनात इति न्यायेन विपरीतगौरवापत्तेरित्यादि
प्रत्यक्षप्रकाशे इत्यम् ।

अपीत्युत्तरते । तद्दीजन्तु यद्युक्तविषयवाचकानामवयवं तदा प्रयोजकत-
मन्यथा समवायान्यतद्वन्विशेषणप्रज्ञेयादन्वयवदार्थावतिः । तदात्रयवेत्तं पूर्वा-
त्तानुमानादेव तद्विद्विरिति ॥

धर्मिणामुना धर्मा एव परं नोद्दिष्टाः । शक्त्यादीना-
मेष्वेवान्तर्भावात् तथा वक्ष्यामः । यद्यपि च सामान्य-
विशेषसमवायानां लक्षणमप्युक्तं तथापि तस्येहाव्यु-
त्पादनादनुक्तकल्पतयोद्देशः कृत इत्याह ।

यद्यपि च धर्मा अपि षड्भ्यो नातिरिच्यन्ते
तथापि त एव परस्परसङ्गत्यमापन्नाः परस्परविवेकायो-
पयोच्यन्ते इति पृथगुच्यन्ते इत्यभिप्रायवानाह । प्रमा-
मपीति । अपि रभिव्याप्तौ । अस्तित्वं विधिमुखप्रत्यय-
त्वम् । प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणमिति यावत् । अभिधे-

भावः । धर्मा एवेति । धर्मिणां सर्वेषामुद्देशादपरे धर्मिणो
न सन्तीत्यर्थः । अनुतेति । तत्र लक्षणे न तात्पर्यमित्यर्थः ।
तथापीति । द्रव्यादीनां स्वातन्त्र्येणैवोद्देशात् न तु मिथो विशे-
षणविशेष्यभावेनेति अग्रे लक्षणपरत्वेनोच्यते इत्यर्थः । परस्परेति
केवलान्वयिधर्मंतरपरम् । समुच्चयानामनुपपत्तेराह । अपिरिति ।

नन्वस्तित्वं मस्तीति वेद्यत्वं तदभावेऽप्यस्तीत्यत आह । विधि-
मुखेति । विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वं स्वरूपमभावेऽप्यस्तीत्यत आह ।
प्रतियोगीति । यद्यपि प्रमेयत्वेनाभावो ज्ञायमानः प्रतियोग्यन-
पेक्षनिरूपण एवेति अतिव्याप्तिस्तथापि (८८) असमवायित्वे गुण-

(८८) अहमशय इति । अत्र सत्यनिरूप्यं प्रतियोगिविशेषणं तेन विनिर्दिष्टं
भाष्ये समवायज्ञानादौ च सत्त्वाद्यातिव्याप्तिः । अन्यथा तद्व्याप्तिशरणाद्यसंभवा-
त्तस्य तस्याव्याप्तितादवस्थे व्यर्थतापत्तेः ।

यत्त्वमभिधानयोग्यत्वम् । शब्देन सङ्गतिलक्षणः सम्बन्धः ।
ज्ञेयत्वज्ञानयोग्यता । ज्ञाप्यज्ञापकभावलक्षणः सम्बन्धः ।

त्वगून्यत्वे च मतिरसर्विकल्पकमात्राविषयत्वभावत्वया विव-
क्षितम् । अभिधेयत्वमभिधानकर्मत्वमभिधानदशायामव्यापक-
मिति तद्व्याचष्टे । अभिधानेति । योग्यतावच्छेदकमाह । शब्दे-
नेति । एवमुत्तरम् ।

नन्वाकाशादावव्याप्तिरस्य सर्विकल्पकमात्रविषयत्वात् । न च प्रत्यक्षत्वं सर्विक-
ल्पके विशेष्यं स्वयन्वैयर्थ्यापत्तेः । अतीन्द्रियभावेतिव्याप्तेश्च । अथ योनि-
निर्विकल्पकत्वमस्य भोक्तृदोषः । न च तत्र ज्ञानाभावः । अविशेष्यज्ञानत्वेन
तत्कल्पत्वात् । न हि निदिध्यायनाद्यन्वूनामतिरिक्तविषयमेव प्रत्यक्षं येन तस्यैव
विशेष्यज्ञानत्वमस्यात् । अथवा तदुपनीतस्यैव प्रत्यक्षत्वे ज्ञानवृत्त्यवैरोपपत्ते-
र्योगजघन्यैश्च प्रत्यावृत्तित्वं न कल्प्यते । समवायाभाववो ज्ञानादेश्च सर्विकल्-
पभावविषयत्वमेव तज्ज्ञानस्य स्वस्वविज्ञानादिजन्यत्वात् । अतो न सत्यमनैवैवर्त्यम् ।
न चाभावेतिव्याप्तिरिति चेत् । अस्तु तावतापि समवायादेः कथं न योनि-
निर्विकल्पकविषयत्वम् । योगजघन्यैश्च साधारणत्वात् । न ह्यचोक्तिकेऽपि
तज्ज्ञाने स्वस्वविज्ञानादिजन्यत्वनिवृत्तम् । प्रमेयत्वेन तद्विरूपणं तदभावादिति ।
अत्र वदन्ति । अतीन्द्रियमित्युक्तत्वाभावरक्षणाभाधिकरणसर्विकल्पकमात्रवेदपदार्थ-
विभाजकोपाधिभूतत्वे तात्पर्यम् । विभाजकोपाधिश्च न पदार्थविभाजक इव
किन्तु विभाजकमात्रं भूतो गुणविभाजकज्ञानत्वादिसम्बन्धितिव्याप्तिवारण्याय पुण्यता
भावसम्भागाधिकरणत्वं प्रतिबोधिविशेष्यत्वम् । समवायत्वदेरतीन्द्रियत्वाच्च तत्रा-
व्याप्तिः । सर्विकल्पकमात्राविषयत्वाच्च इत्यादावव्याप्तिरिति । वस्तुतोऽसमवाया-
सम्बन्धेनमात्रवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधितद्वयत्वे तात्पर्यम् ।

नन्वेतदुभयं समवायत्वभूतं एव पश्यवन्ति । तथाच तदपेक्षया भावत्वमेव

नन्वेतत् द्वयमप्यभावेऽस्तीति चेत् । अस्तु नेह तद-
पेक्षया वैधर्म्यमिह विवक्षितम् । अपितु षडपेक्षया
साधर्म्यम् । आश्रितत्व माधेयता स्वाभाविकी । सा च
नित्यद्रव्येषु नास्तीत्यत आह । अन्यत्वेति । नित्यद्रव्याणि
विहायेदं साधर्म्यमित्यर्थः । ननु समवायेऽप्येत-
न्नास्ति । न । समवायस्य समवायान्तराभावेऽपि स्वाभा-

ननु संयोगवृत्त्या नित्यद्रव्याण्यप्याश्रितानि इति तद्व्यावृत्ति-
रयुक्तैत्यत आह । स्वाभाविकीति । समवायेनेत्यर्थः । समवाय-
स्येति । समवायेऽपि तेनैवाधेयता । किन्तु स्वाभिसेनेव विशेषणतायाः
स्वरूपसम्बन्धानतिरेकादिति नाव्याप्तिरित्यर्थः । (८६) संयोगान्य-
वृत्त्या समवायभिसम्बन्धत्व वा विवक्षितम् ।

उच्यते तद्देवाह । भावत्वं चेति । समवायसम्बन्धत्वं समवेतवृत्तिपदार्थविभाजको-
पाधिमतत्वं वेत्यर्थः । न च प्रत्यये समवायेऽप्याग्निं तत्तापि स्वरूपसम्बन्धस्य सम-
वायात्मकत्वात् । यद्वा द्रव्यादिपटकान्यतमत्वमित्यर्थः । एवमिति । यतश्चाप्यदाहि-
तानाविषयतामभिप्रेत्योक्तम् । अन्यथा ईश्वरज्ञानविषयतायाः सर्वदा सत्त्वात्
अज्ञायमानतादयस्तुल्यपक्षेति ।

(८६) संयोगान्येति । ननु समवायभिसेति ध्वजम् । समवायेऽप्याग्निचेति
चेत् । अत्र समवायपदं प्रत्यासत्तिपरम् । अकारप्रत्ययेण बहुव्रीहिषा अपत्यावध-
भिसेत्यर्थः । परमात्मादावतिव्याप्तिवारणायादपदम् । अभावस्य विषेयत्वतया
प्रत्यासन्नतादतिव्याप्तिवारणाय भावपदमित्येके । तत् चिन्त्यम् । नञ्पेक्षयात् ।
संयोगान्यवृत्त्या प्रत्यासन्नभावत्वमित्येवादोषात् । अपि चेदानीं भावस्य इति प्रतीतेः
भावे संयोगान्यवृत्त्याकाशस्य वर्त्तमानतयातिव्याप्तिः । न च वृत्तिपद साधारण-

वत एव आधारसन्निकृष्टत्वात् । तथाच वक्ष्यामः ।
चकारान्मूर्त्तत्वं विहाय निष्क्रियत्वम् । अथ समवायात्
वैधर्म्या मितरेषां साधर्म्यमाह । द्रव्यादीनामिति ।
समवायित्वं समवायलक्षणः सम्बन्धः । अनेकत्वं

चकारादिति । समुच्चयान्तराभावात् अनुक्तसमुच्चयार्थचकार
इत्यर्थः । निष्क्रियत्वमिति । न च निष्क्रियविनष्टे मूर्त्तं क्रियात्यन्ता-
भाववत्त्वमित्यतिव्यापकम् । कस्मैवदृष्टिद्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यभाव
त्वस्येन्द्रियवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिशून्यभावत्वस्य वा विव-
क्षितत्वात् ।

समवायित्वमिति । यद्यपि समवायित्वं यदि समवेतत्वं तदा-
नित्यद्रव्याध्याप्तिः । समवायाश्रयत्वञ्च सामान्याद्यव्यापकं तयोः

वृत्तिपरम । प्रथमे परमाचुरिति प्रतीतेरभावरूपे तत् तद्व्यवहृत्या वर्त्तमानतया-
तिव्याप्तेरिति वदामि । अन्ते ॥ अक्षयत्वे तात्पर्यम् । सयोगान्तरवृत्त्या विविध-
भावत्वमित्येकम् । अपरवृत्ताकारप्रत्ययेवासमवायः समवायावृत्तिश्च काल्पित्वमि-
त्याहुः । तच्च । प्रथमे उक्तरीत्याकाशादतिव्याप्ते । द्वितीये भङ्गव्यं व्यर्थम् ।
तद्विहाय अक्षये पृथग्भेद इति । इतरे तु अक्षयान्तरमिदं किन्तु समवायेना-
वेयता न विवक्षिता येन समवायाव्याप्तिरङ्गा व्यात । किन्तु सयोगान्तरवृत्त्या
सयोगान्तरवृत्तित्वेन समवायः काल्पितो भावश्च विवक्षितः । स च समवायः सारूप-
सम्बन्धोऽपीति सयोगान्तरभाववृत्त्यान्वितत्वं विवक्षितम् । अतो नाव्याप्यति-
व्याप्ती इति । तदपि चिन्त्यम् । उक्तरीत्याकाशादतिव्याप्ते । वयन्तु मूढ । सयोगा-
न्तरवृत्त्या समवायेन क्वचित् समवायोऽर्थः । अकारप्रत्ययेषु बहुभौहिष्या असम-
वायोऽसमवेत इत्यर्थः । तथाच समवायित्वे सत्यसमवेतं कश्चिन्वद्रव्यं तद्विभवा-
त्वमिति प्रत्यवहितोऽर्थः इति ।

स्वरूपभेदः । चकारात् समवायादन्यत्वम् । द्रव्यत्वं
विहाय पञ्चानामाह । गुणादीनामिति । निर्गुणत्वं
गुणाभावविशिष्टत्वं निष्क्रियत्वं क्रियाया असमवायः ।

समवेतधर्माभावात् । तथापि समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधि-
मत्त्वं विवक्षितम् । स्वरूपेति । यद्यपि स्वरूपभेदः प्रामाणिक-
त्वमितरनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वं वा इयमपि समवायगतं
तथापि स्वाययान्योन्याभावसमानाधिकरणपदार्थविभाजकोपाधि-
मत्त्वे तात्पर्यम् ।

गुणाभावी गुणात्यन्ताभावः । क्रिया स्पन्दः तदत्यन्ताभावश्च
यद्यपि निष्क्रियनष्टे द्रव्ये दिगादौ चास्ति तथापि कर्मवद्वृत्तिसत्ता-
ध्याप्यजातिशून्यभावत्वं विवक्षितम् । समवायेति । सामान्यादौ

कर्मैवद्ववृत्तीति दोषतादवस्थमित्यत उक्तं द्रव्यत्वव्याप्येति । व्याप्तिभेद-
गर्भेति न द्रव्यत्वमादाय दोषतादवस्थम् । जातिपदञ्च गुणवत्त्वमादायातिव्याप्ति-
निराकार्यम् । इन्द्रियेति । साक्षात्पदगर्भव्याप्तिरूपेण । अत्रापि भावस्य
पूरणोपमः । अन्ये तु जातिशून्यत्वं जात्यत्यन्ताभाववत्त्वम् । अभावे वा भावान-
भ्युपगमाच्च तदपेक्षेयाह ।

समवेतवृत्तीति । समवेतत्वं सातिरिक्तसमवाये वृत्तिवत्त्वम् अतो न समवाया-
तिव्याप्तिः । पदार्थेति । भावेत्यर्थः । अन्यथा पदार्थो द्विविध इत्यर्थविभाजको-
पाधिभूतभावत्ववत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । पदार्थविभाजकेति । भावविभा-
जकेत्यतः । गुणात्यन्ताभाववत्त्वमित्यस्यात्यन्तपदस्योन्याभावव्याप्यत्वम् । सामान्या-
भावव्याप्यत्वाच्चत्वात् सातभावादिनिवृत्त्यतिव्याप्तिरव्याप्यत्वाच्च । इति वदन्ति ।

ननु निष्क्रियत्वमपि विवक्ष्य सात्यर्थद्वयविवक्षावस्थित्यदिभ्यस्त आह ।
स्पन्द इति । कर्मैवद्ववृत्तीति । साक्षात्पदं क्वचित्त्वम् । भेदेन व्याप्यत्वबोधनाय

द्रव्यादीनां वयाणामिति सत्तासम्बन्धः समवाय-
लक्षणः । सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादयः स्तद्वत्त्वम् ।
निरूपपदेनार्थगन्धेन द्रव्यादयः स्वय एवाभिधीयन्ते
नापरे । एष एव स्वसमयो वैशेषिकाणां स्वशास्त्रे
व्यवहारलाघवाय ।

यथा च धारणाध्यानसमाधि त्रयमेकत्र संयम इति
योगानुशासने । द्रव्यादिचयन्तु प्रत्येकसमुदायाभ्या-

चैकार्थसमवाय इति तद्व्यावृत्तिः । तद्वत्त्वञ्च तत्समवायित्व-
मित्यर्थः । यद्यपि सामान्यवत्त्वमेवेतरभेदगमकं तथापि सामान्य-
रूपो विशेष इति विषयेण जातिमत्त्वमात्रं मन्योक्तम् ।

प्रत्येकेति । मत्तावत्त्वेन ग्रहृत्तिनिमित्तेनार्थपद(६०)सङ्के-
तात् तात्पर्यात् क्वचित् मित्यर्थं तेनोच्यते । क्वचित् प्रत्येकम् ।
मयमपदस्य तु मिलित एव सङ्केतात् न प्रत्येकवाचकत्वमित्यर्थः ।

इत्यन्तम् । शुक्लाद्याभ्यामिहारस्याव जातिमत्त्वम् । भर्मावत्त्वात् शुक्लाद्यसंयम इत्यत
आह । जातेति । जातिमत्त्वमात्रमिति । जातिवदार्थनिर्वचने यावदेव व्याप
तत्वेन तात्पर्यम् ।

(६०) अर्थपदेति । सहर्षिलताप्येकद्वेतादित्यर्थः । एतच्चेष्टाभावात्सङ्केतपदे ।
यदि चेष्टरेष्टासङ्केतस्तदा येन पदेनापुनिकसङ्केतस्यात्यर्थवशेन भित्तितप्रत्येक
तत्तत्पदकारणक्रमेण तत्तदर्थोपस्थितिवैधिल्यं सङ्केतक्रमेण चेष्टाह । पदार्थेति
भावेत्यर्थः । प्रसङ्गस्य कलमभवात् । नापि जातेरिति । यद्यपि जातेर्निर्वृति
पक्षेऽपि निवृत्तेरेवावृत्तजनकत्वं स्याच्च जातेरन्वयादिभ्यस्तात् । न च निर्वृति

मिति विशेषः । तदिदमुक्तं स्वसमयेति । धर्माधर्म-
कर्तृत्वञ्चेति साधर्म्यादयसूचनाय चकारः । धर्मकर्तृ-
त्वमधर्मं विहाय अधर्मकर्तृत्वञ्च धर्मं विहाय ।

ननु न सर्व्वगुणसाधर्म्यमेतत् धर्मस्याधर्माहेतुत्वादित्यत
आह । धर्मकर्तृत्वमिति । कर्तृपदं निमित्तपरम् । न च धर्म-
मधर्मं गुणान्तरं वा यन्न जनयति तदव्यापकत्वम् अधर्मान्यत्वे
सति धर्मजनकत्ववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति विवक्षित-
तत्वात् । धर्मान्यत्वे सत्यधर्मजनकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधि-
मत्त्वमिति विवक्षितत्वात् । द्रव्यमदृष्टसाधनं भूमि दीयमाना-
द्रियमाणा च । गुणो गङ्गाजलचाण्डालमंयोगः । कर्म तीर्ययात्रा
स्तेच्छदेशगमनञ्च ।

ननु जातिविशिष्टस्यैव द्रव्यादे रदृष्टजनकत्वे विशेषणस्यापि
जातेस्तज्जनकत्वमित्याह । नन्विति । अदृष्टजनकत्वं श्रुत्येक-
गम्यम् । सा चासिद्धस्य क्रियमाणस्येष्टसाधनत्वसिद्धस्य तु व्यापार-
भागित्वेन तथात्वं । कश्चित् प्रसक्तस्य निवृत्तिः तथात्वेन बोधयति ।
जातिय न स्वरूपतः कार्या नित्यत्वात् । नापि व्यापारभागितया

व्यापारः । साधारणस्य स्वाध्यापारत्वायोगात् । तथापि निवृत्तेरप्यदृष्टजनकत्वं न
सम्भवतीति प्रसङ्गादुक्तम् । न त्वस्य प्रकृतोपयोग इति । विहितेतीति । द्रव्य-
रूपयैककान्येत्यादिस्वने रूपस्यासिद्धत्वेनाव्यापारत्वात् गुणस्य जन्यधर्मोपानाशय
त्वेनाव्यापारित्वाच्चैव हेतुता स्यात् । तथापि साक्षात्परम्परासाधारणव्यापार-
भागित्वं बोध्यम् ।

ननु जात्यादीनां कथं नैतत् । उच्यते । विहित
निषिद्धभावनाविष्टानां हि तदेतत्त्वं न स्वरूपतः ।

न च भावनावेशो जात्यादिषु स्वरूपतो द्रव्या-
दिक सनन्तर्भाव्य सम्भवति नित्यत्वेनाव्यापारत्वात् ।
अनित्यधर्मायोगेनाव्यापारितत्वात् ।

न च ज्ञानमात्रेण तेषां तदुपयोगोऽभियोगवद-
निषेधात् । तस्मात् स्वाश्रयावच्छेदकमात्रेणैवोपयुज्यते

जन्मधर्मानाश्रयत्वात् । नापि जाते नित्यतया निवृत्तिरिति नादृष्ट-
जनकत्वमित्याह । विहितेति ।

ननु जाते यद्यपि भावनाविषयत्वात् भाव्यत्वेन नादृष्टं प्रत्युप-
योगः । तथापि भावनाविषयत्वावच्छेदकत्वेनोपयोगः स्यादित्यत
आह । न चेति ।

अभियोगो विधिः । अदृष्टजनकत्वस्य श्रुत्येकगम्यत्वात् यथा-
श्रुतिर्जाते र्विधिं न प्रतिपादयति तथा निषेधमप्येत्यर्थः । (८१)
ज्ञानावच्छेदकत्वेन विषयस्य कारणत्वं न मिह्यति तस्य ज्ञान-
मात्र एवोपचयात् । विशेष्यसमवाययोथादृष्टजनकत्वे मानाभाव

(८१) ज्ञानावच्छेदकत्वेनेति । इदमप्युक्तं ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः ।
विशेष्येति । यद्यपि ज्ञानसत्त्वादिसाधनाधिकरण्यव्यादृष्टजनकत्वं भगवता अज्ञान
जाते प्रायश्चित्तभेदादुपपत्तिरिति सम्भवात्स्यादृष्टजनकता तस्यादृष्टजनकता
वच्छेदकावच्छिन्नत्व विवक्षितम् । न च तदवच्छिन्न- सम्भवात् सावन्मात्रविश्रान्ता

इति । कार्यत्व मभूत्वाभावित्व मनित्वत्वं मूत्वा अभावित्वं विवक्षितम् । अन्यथा कारणवतामेवेति नियमो न स्यात् । तदनपेक्षान् विहायेत्येवकारार्थः । कारणत्वञ्च ज्ञातृधर्मेतरकार्यपेक्षया । अन्यथा न पारि-

इत्यर्थः । नियोगवदिति पाठे नियोगोऽपि विधिरित्यर्थः । कार्यत्वं यदि प्रागभावप्रतियोगित्वमनित्वत्वञ्च ध्वंसप्रतियोगित्वं विवक्ष्येत तदा ध्वंसप्रागभावातिव्याप्तिरिति व्याचष्टे । अभूत्वेति । उभयत्रापि सत्तावत्त्वेन विशेषणात् नोक्तदोष इत्यर्थः । अन्यथेति । यदि तेन न विवक्ष्येत यदि वा भवनमात्रं विवक्ष्येत तदा प्रागभावे नित्ये च तत्त्वात् कारणवतामेवेति सख्यनिर्देशो नोपपद्येत्यर्थः ।

ननु ज्ञानादिकं प्रति सामान्यादीनामपि कारणत्वमस्येवेत्यत

च्छेदकानङ्गीकारात् किन्तु विविक्तव्येनावच्छेदकमित्याहुः । तदा ध्वंसेति । यद्यपि ध्वंसः कारणं वा भवेति तस्य संयाह्यत्वात् नातिव्याप्तिरुत्थापि तदाप्याभित्यहङ्गत्या तयस्यैव सत्तावत्त्वमिति भावः । सत्तावत्त्वेनेति । यद्येतद्विशेषणपूरणे स्यान्नुतमपि सम्बन्धेभ्यभूत्वाभावित्वमित्यादिव्याप्त्यानभयुक्तम् । तदपूरणे तृतीयाध्याप्रितादवस्थमेव तथापि भावः सत्तेत्यभूत्वा प्रागभावप्रतियोगीभूय भावित्वं सत्तायोगित्वं भूत्वा सत्तावत्त्वपिष्टोभूयाभावित्वं विनाशित्वमित्यर्थः ।

तेनेति । सत्तावत्त्वेनेत्यर्थः । यदि चेति । सत्तावत्त्वमात्रं यदि विवक्ष्येत्यर्थः । तदेति । एतच्च सत्तावत्त्वे सति नाशित्वमित्यत्र प्रागभावप्रतियोगित्वे सति सत्तावत्त्वमित्यत्रान्तरमात्रविवक्षायां ध्वंसे नित्ये च व्योमादौ गतत्वादित्यादि बोध्यम् । कारणवतामिति । तदाप्यामिति ज्ञेयः ।

माण्डल्यादिव्यवच्छेदः । त्रयग्रहणाच्च नोपपद्यते ।
 पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणम् । आदिग्रहणात्
 परममहत्त्वं, अन्त्यावयविरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणानि,

आह । आहधर्मोति । अन्ययेति । यद्यपि योगिप्रत्यक्षस्य विषया-
 जन्यतया पारिमाण्डल्यमपि न (८२) आहधर्मजनकं तद्याप्यतद-
 गुणसविज्ञानबहुव्रीहिणादिपदवाच्याणामस्मदादिप्रत्यक्षजनकत्वात्
 ते व्यवच्छेदा द्रष्टव्याः । योगिप्रत्यक्षमपि विषयजन्यमिति केचित् ।
 त्रयग्रहणञ्चेति । अत्र त्रयाणाम् इत्यनुवृत्तेः त्रयस्यैवेतत्साधर्म्यं तच्च
 सामान्यादेरपि ज्ञानकारणत्वात् कारणत्वमात्रविवक्षायां नोप-
 पद्यते । न चाग्रे सामान्यादेरकारणत्वमेतद्वैधर्म्यं स्यादित्यर्थः ।

आदिग्रहणादिति । मन्वयं विरूपादीनामपि स्वधर्म-
 कारणत्वादभिधत्तं प्रति स्पर्शस्य कारणत्वात् तथा परमाणु-
 द्वित्वस्य द्वाणुकपरिमाणजनकत्वात् न तेषां व्यवच्छेद्यत्वम् ।
 संस्कारस्य चरमत्वं विशेषणमयुक्तम् । भावनात्मकस्य तस्य सर्व-
 स्यैव आहधर्मोत्तरकार्याजनकत्वात् । अथाहुः । आहधर्मोत्तर-

सामान्यादीनामिति । यद्यपि विशेषणस्यैवोत्तरातीन्द्रियतया न ज्ञानजनकत्वं
 तथापि सूक्ष्मोक्तादिपदवाच्या ऐन्द्रियका चनेन संवृद्धीता इत्येके । सामान्यमात्रं
 एव तात्पर्यमिह । आद्यमानकारणतापक्षे विद्वद्विषयतया तद्योरपि तज्जनकत्व-
 मित्यप्याहुः ।

८२) न आहधर्मोति । आद्यमानकारणत्वमतमभ्युपेत्येदम् । आदिपद-
 वाच्याणामिति । ऐन्द्रियकारणमिति शेषः । केचिदित्यस्वरस्योद्गाहनम् । तद्वि-
 बीजन्तु अतीतादिगोचरप्रत्यक्षे अभिचाराच्च तस्य विषयजन्यत्वम् । न च विद्य-

द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि, विनश्यद्भवस्थद्रव्यनिष्ठ-
संयोगविभागकर्माणि, अन्यः शब्दः, चरमसंस्कारो
ज्ञानञ्च गृह्यते ।

द्रव्याश्रितत्वञ्च द्रव्यसमवायिकारणकता । एवं
द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषपदार्थयोरप्रसङ्गः । तथाप्य-

कार्यापेक्षयेत्यत्र कार्यपदेन प्रागभावावच्छिन्नसत्तायोगित्वमत्र
विवक्षितम् । अर्थपदञ्च अर्थसमानाधिकरणं परिमाणमिति
मध्यमपदस्योपि समासेन स्वमहत्त्वतिपरिमाणोपलक्षणं द्वित्वच्चा-
न्यावयविबुद्धिपरिमाणाजनकं विवक्षितम् । चरमपदन्तु भावना-
परिचर्यार्थमेवोपात्तम् । ज्ञातृगुणेषु तस्याचरमपाठात् । ज्ञान-
मपि मोक्षव्यवहितप्राकालवृत्त्युपसंख्येयम् । यद्यप्यन्यावयवि-
रूपादीनामपि असमवायिकारणजातीयत्वमस्यैव तथापि व्यक्त्य-
भिप्रायेणाजनकत्वव्युत्पादनम् ।

द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यसमवेतत्वं सामान्ये विशेषे च गतमित्यन्यथा

मात्रविषयकप्रत्यक्षविशेषे तद्वैतत्वम् । अतीतागोचरप्रत्यक्षस्य योगजधर्मादिभैव
तदुपपत्तो तत्र मानाभावादिति । द्वित्वञ्चेति । अत्रान्यावयविबुद्धीति पदं प्रामा-
दिकमित्यन्ये । अन्यपदं प्रामादिकम् । अवयविपरिमाणाजनकमित्यर्थः ।
इत्यन्ये । एतदुपपन्नञ्चम् । बहुत्वादापि परिमाणाजनकमन्यावयव्येकत्वैक-
ग्रहणादिकमपि बोध्यम् । ज्ञानमपेक्षितम् । अन्यज्ञानस्य घटादिजनकत्वादिति भावः ।
भोक्तृत्वपलक्षणम् । निर्विकल्पकेत्यपि द्रष्टव्यम् । व्यक्त्यभिप्रायेणेति । तथाच
कारणत्वं फलोपहितत्वम् । एवं यदातु फलानुपहितं तत्तदा यदप्राप्तमेवेति भावः ।

व्यापकमत आह । अन्यत्रेति । नित्यद्रव्येत्युपलक्ष-
णम् । नित्यगुणेष्वपि द्रष्टव्यम् । नित्यद्रव्याणि नित्य-
गुणांश्च विहायेदं वयं साधर्म्यामित्यर्थः । आद्यसंयोग-
विभागौ नित्यवर्गश्च विहाय गुणासमवायिकारणता
चेति चार्थः । सामान्यादीनामिति । स्वात्मसत्त्वं
सत्ताविरहः । बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिमात्रममीषां लक्षणं

व्याचष्टे । द्रव्येति । समवायिकारणवत्त्वमित्यर्थः । द्रव्येति स्वरूप-
निर्व्वेचनमितरसमवायि(८३)व्युदासार्थं वा । आद्यायिति कर्मज्ञौ
चकारादत्र कर्मजन्याद्यवेगोऽपि द्रष्टव्यः ।

बुद्धिमात्रमिति । ननु यदि प्रमाणं प्रमा तदा द्रव्याद्यतिव्या-
प्तिः । तेषामपि बुद्धेः प्रमात्वात् । अथ प्रमाकरणं तत्र चक्षुरादेरपि
तत्त्वात् । अथानुवृत्त्यादिबुद्धित्रितयान्यतमपर बुद्धिपदं तथापि
संयोगेऽतिव्याप्तिः । एतेन प्रत्यक्षमध्येऽवधारणमिदं प्रत्यक्षमेवात्रेहक्
प्रमाणम् गान्धद्वयमिति निरस्तम् । विशेषसमवाययोस्तद-
भावात् । बुद्धिपदस्य निःसामान्यत्वप्रकारकभावविषयकप्रमिति-

(८३) इतरसमवायोति । द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्वमिति बोधनार्थमेवे-
त्यर्थः । ननु सकलादात्मसमवायोति यत्किञ्चिदादात्म अयोगजनसंयोगादेरपीति
व्याचष्टे । कर्मज्ञाविति । कर्मजन्येति । एतच्चादात्मविवरण्य अन्यथादापद-
वैयर्थ्यापत्तेरिति श्रेयम् । चक्षुरादेरिति । यदापि विशेषसमवायो न प्रत्यक्षौ
तथाप्यनौकिकप्रत्यक्षे तथात्वमश्वेति भावः । ईदमिति । अतुष्ट्यादिबुद्धिरूप-
मित्यर्थः । प्रमाप्रमिति । प्रमेत्यर्थः । तदभावादिति । अतोन्द्रियजातावपि
बोध्यम् । इदन्तु लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रेत्योक्तम् । नि शान्तेति । तदर्थे तादृश

प्रमाणम् । नतु द्रव्यादिवत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यर्थः ।
अनुवृत्तबुद्धि व्यावृत्तबुद्धिरिहेति बुद्धिरित्येव सामान्यादि-
वये प्रमाणमिति । अकार्यत्वमनादित्वम् । कथमिति
चेत् । अन्यथा स्वरूपव्याघातात् । सामान्यस्य हि

परतया तद्विषयस्यानुगतबुद्ध्यादन्यतमबुद्धिषु यदसाधारणं तत्त्वस्य
वा विवक्षितत्वात् । अकार्यपदे बहुव्रीहिनिरामायाह । अनादि-
त्वमिति । तच्च यद्यप्यकारणत्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं वा ह्य-
सपि नित्यद्रव्यादावतिव्याप्तं तथाप्यादिसदवृत्तिपदार्थविभाजको-
पाधिमत्त्वे तात्पर्यम् ।

स्वरूपव्याघातमेवाह । सामान्यस्य हीति । भावकार्यस्य
समवायिकारणजन्यत्वनियमादित्यर्थः । तदुत्पत्तीति । समवायि-
कारणनाशे समवेतकार्यनाशनियमादित्यर्थः । सामान्यरूपता-
मिति । प्रागुत्पत्तेदानौमुत्पत्त्यवच्छेदत्वयोः प्रागुत्पत्त्यवेदानौमुत्पत्त्यव-
च्छेदत्वमिति बोध्यम् ।

अतो न समुदासम्यनसादावतिव्याप्तिः । न च निःसा-
मान्यभावमित्येवास्त्विति वाच्यम् । अथोक्तविशेषणविशेष्यभावे दोषाभावात् । यद-
साधारणमिति । नन्विह कुण्डे नहरमिति बुद्धिमादाय संयोगे इह घटाभाव इति
बुद्धिमादायाभावेतिव्याप्तिरिति चेत् । अयुतसिद्धसम्बन्धविषयकत्वेन तदुद्दे-
शितत्वात् । यद्यपि विशेषणस्यातीन्द्रियनिवृत्तया तद्विषयवृत्तिबुद्धौ न तस्य
चेतत्वं तथापि निमित्तपदं प्रयोजकपरमित्येके । योगिष्ठानाभिप्रायेणैतदुक्त-
मित्यर्थः । प्रागुत्पत्त्यवच्छेदत्वमर्थव्यक्तिभेदादपि न तथात्वमित्यादि बोध्यम् ।

आवृत्तव्याघातमिति । तथाच समवायिकारणव्याघात् तद्व्याघाते तदनन्तरं तद्व्याघा-
तारो न स्यात् । पुनस्तद्व्याघादे पूर्व एव दोष इति भावः । विविष्टमिति सूत्रं
विशेषणमतीत्यर्थः ।

कार्यत्वे व्यक्तिरेव समानाधिकरणा स्यात् । तथाच
तदुत्पत्तिविनाशयोः जाल्युत्पत्तिविनाशे प्रतिव्यक्तिभिन्नं
सत् सामान्यरूपतां जह्यात् ।

अभेदे तु व्यक्तिः पूर्वमपि सत्त्वात् । न तत्कार-
णकं स्यात् । एवं पूर्वपूर्वतरपूर्वतमादिव्यक्तिभ्योऽपि
प्राक् सत्त्वात् । अनादित्वं सामान्यस्यान्यथा स्वरूप-
व्याघात इति । नित्यद्रव्याणाञ्च कदाचिद्विनिर्गमाभावे
व्यावृत्तिरपि निवर्त्तताम् । तथाच द्रव्यसङ्करः स्यात् ।
न च स्वभावसाङ्ख्यं पुनरसाङ्ख्यं स्वभावपरावृत्ति-
प्रसङ्गात् । ततः सर्वदैवासङ्कीर्णत्वात् सर्वदैव

लक्षणविरुद्धधर्माध्यासाद् भेदेऽनुगतत्वाभावात् सामान्यरूपमेव
तत्र स्यादित्यर्थः । न च सर्गाद्यकालीनघटादिव्यक्तिजन्यमेव
घटत्वादिकमिदानीं व्यक्त्यन्तरेणापि व्यज्यते पूर्वकल्पान्तरेऽपि
तन्निमित्तघटादिध्यवहारोऽभिह एवेति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीन
घटादिनाशे तन्नाशस्याप्यावश्यकत्वात् । अन्यसमवेतकार्यस्या
न्यासमवेतत्वात् ।

नित्यविशेषाणामनादित्वमुपपादयति । नित्यद्रव्याणामिति ।
व्यावृत्तिरपीति । व्यावृत्तेरन्योन्याभावस्य वैधर्म्यानियतत्वेन तद-
भावे सापि न स्यादित्यर्थः । सङ्करस्तादात्म्यम् । न चेति ।
प्रथम तादात्म्ये पक्षाद्विनिर्गमापत्तौ भेदः स्यादिति न सम्भवति ।

विशिष्टानीत्यनाद्य एव विशेषाः । समवायोऽपि
निःसमवायः कथं समवायिकारणं विना भवेत् ।
भवन् वा कथं न कार्यान्तरमर्थ्यादामतिक्रामेत् ।
कथञ्चोत्पन्नो विनश्येत् । तथाच कथमुत्पद्येतापि ।
भावस्याविनाशिनोऽनुत्पत्तिः । समवायान्तराभ्युपगमे
च कथमनवस्थां नापादयेत् । कथं वा पञ्चादुत्पद्य-

अन्योन्याभावस्य सदातनत्वादित्यर्थः । समवायोऽपीति । (८४)
समवायो यदि भावत्वे सति कार्यः स्यात् समवायिकारणं
विना न स्यादिति भावः । वेति । भावकार्यान्तरस्य सम्यादा-
मतिक्रामेदित्यर्थः ।

कथञ्चेति । कार्यनाशस्य समवाय्यसमवायिनाशजन्यत्व
नियमादित्यर्थः । न च द्वित्ववन्निमित्तनाशात् तन्नाशः स्यात् ।
रूपादिसमवायस्य दण्डादिनिमित्तकत्वेन तन्नाशेऽप्यनाशात् ।
अदृष्टनाशस्य चासिद्धेः । नापि सम्बन्धिनाशकनाशः । अग्नि-
संयोगात्रीलरूपं नष्टमिति प्रतीतिः । समवायो नष्ट इत्यनु-
भवात् । तर्हि समवेत एवासु समवाय इत्यत आह । समवाया-
न्तरेति । पञ्चादिति । सम्बन्धिभ्यामिति शेषः । किञ्च सम्बन्धिनो

(८४) भवेति व्यभिचारादन्यथा व्यासृष्टे । समवायो यदिति । ननु समवायो
भावत्वे सति कार्यः समवायिकारणं विना जायमानत्वादित्यमस्य पर्यवसानं
वाच्यम् । तथाच स्वन्वे स्वरूपासिद्धिरिति चेत् । परमत्तमज्ञस्वरूपोक्त्यादि

मानः संयोगलक्षणप्राप्तौ स्वभावं न ज्ञेयात् । अप्राप्ति-
पूर्विका प्राप्तिरिति हि तत् नित्यसम्बन्धिषु तथानभ्यु-
पगमाच्चेति ।

तस्मात्सुष्ठूक्तं सामान्यादीनां त्रयाणामकार्यत्व-

नित्यत्वे समवायस्यानादित्वस्थितावनित्यसम्बन्धिनोऽपि तस्य
नित्यत्वमनुमेयमित्याह । नित्येति । न च सम्बन्धत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापक नित्यसम्बन्धित्वमुपाधिः । साधवादेकस्यैव समवायस्य
सिद्धौ साधनव्यापकत्वात् ।

अपरिति । अपरित्युपलक्षणम् । सामान्यविरुद्धस्यैवेतरवैधर्म्या-

त्वेने । वस्तुतः समवायिजन्यत्वादित्यापाद्य भेदश्च विपर्यये समवायिकारणजन्य-
तस्य नातिवृत्तिरिति बोध्यम् ।

भावेति । यद्यपि पुष्पादिनिवृत्त्यज्ञे समवायिकारण्य विनाशुपपत्ति परेषु
स्वीक्रियत एव तथापि स्वमतावच्छिन्नेदम् ।

ननु जातिमत्कार्यस्य समवायिकारण्यजन्यत्वमिव ननु भावकार्यस्य ।
समवायस्य च समवायान्तरलोकाराद्य जातिरिति । तद्विनापि तदुत्पत्तावविरोध
इति चेन्न । धर्मोपाहृत्त्वमानेन साधवादेरसमवायविज्ञे तद्वित्यत्वविज्ञेति ।

द्वित्यदिति । तत्राचोक्तमित्यमे व्यभिचार इति नाह । अविज्ञे कार्य-
भापकत्वाविज्ञे गौरवादित्यथा सर्वत्रैव तत्राशादेव तत्राद्य आत् आकाशादेरवै-
मनित्यत्वं स्यादिति भावः । समवाय इति । यद्यपि वैधेयिचनये समवायस्या
तीन्द्रियतया न ध्वसो न मन्वन्त्यवस्थापि म्वायनयेनेदम् । व्युत्पत्तिरूपप्रतीत्यभि-
प्रायेषोक्तमित्यन्ये । नित्यत्व साध्य व्योमादो न च तलोपाधिरिति साध्याव्याप्ते-
राह । सम्बन्धत्वावच्छिन्नेति । साधनेति । समवायत्वस्य रूपसाधनव्यापकता
दिद्वयं । सामान्यविरुद्धस्यैव समवेतवर्गविरुद्धत्वात् तात्पर्यमित्याहुः ।

मिति । अकारणत्वमनात्मधर्मापेक्षया असामान्य-
विशेषवत्त्वं अपरसामान्यविरहः । स च सामान्येष्व-
नवस्थानात् विशेषेष्वपि सामान्यसङ्गावे गुणत्वापत्तौ
पुनः सामान्यगुणेषु विशेषान्तरापेक्षायामनवस्थानादेव ।
समवायस्यैकत्वाच्च समवायान्तरापेक्षयानवस्थानाच्चेति ।
नित्यत्वमनन्तत्वम् । तच्चाकार्यत्वात् । अनित्यत्वं हि
कार्यतया व्याप्तं साच सामान्यादिभ्यो व्यावर्त्तमाना
स्वव्याप्य मनित्यत्वमुपादाय निवर्त्तते । अकार्यमपि हि

रूपत्वात् । अनवस्थानादिति । (६५) सामान्यं यदि सामान्य-
वत् स्यात् द्रव्यादित्रयान्यतमत् स्यादिति । तद्विषयसामान्या-
व्यवस्थैवानवस्थेत्यर्थः । ततो नाप्रसिद्धिः । एवं विशेषादावपि ।
गुणत्वेति । विशेषो यदि कर्मान्यः कार्यानाद्ययश्च सन् सामान्य-
वान् स्याद् गुणः स्यादित्यर्थः । अनन्तत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम् ।
न चैतद्व्योमादावतिव्याप्तम् । अनित्यावृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमतस्तस्य विवक्षितत्वात् । तच्चेति । प्रागभावाप्रतियोगिनी
भावस्यानन्तत्वादित्यर्थः । तदभाव इति । निरवयवपरमाण्वादि-
नाशे निराययकार्यं नोत्पद्येत । सामान्याद्यभावे च तत्तज्जातीय-

(६५) नन्वनवस्थापादनमुत्तरोत्तरधर्मापादनमेव तज्जापेक्षितं न सम्भवतीत्यत
आह । सामान्यं यदीति । द्रव्ये कर्मणि च व्यभिचारादाह । विशेषो यदीति ।
एवञ्च समानजातीयमेऽव्यनवस्थापदुद्देशेव न स्वानवस्थापदुद्देशेन तस्यैव

यद्याकाशपरमाण्वादि सामान्यादि वा निवृत्तं स्यात् ।
 पुनस्तन्न स्यात्कारणाभावात् । ततस्तदभावे निगद्यं
 किञ्चिदपि न स्यादिति । अर्थशब्दानभिधेयत्वं स्वस-
 मयार्थशब्दानभिधेयत्वम् । चकारात्कारणानपेक्षत्व-
 मिति । उपलक्षणञ्चेतत् । अन्यदप्युच्यम् ।

तद्यथा—अनित्यधर्मत्वमविशेषाणामेव । नित्यत्व-
 मकर्मणामेव । अयोगिप्रत्यक्षत्वं द्रव्यादीनां चतुर्णा-
 मकार्यानुत्पत्तिः । पुनस्तदुत्पत्तौ कारणाभावादित्यर्थः । विनाग-
 हेतुरपीति भावः । कारणेति । अत्रापि कारणवन्निष्ठात्यक्ता-
 भावप्रतियोगिविभक्त्योपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् ।

अनित्यधर्मत्वमिति । यद्यप्येतदहत्तिव्योमादौ नित्यवृत्ति-
 शब्दादौ चाव्यापकं तथापि नित्यमात्र (८६) धर्मावृत्तिविभक्त्यो-
 पाधिमत्त्वे तात्पर्यम् । नित्यत्वमिति । नित्यवृत्तितद्विभाज्यो-
 पाधिमत्त्वमित्यर्थः । अयोगीति । यद्यप्येतद्व्योमाद्यव्यापकं तथा-

व्यावृत्तत्वादुत्पत्तेः । विशेषस्यापि धर्मोपाहृकमानेन स्वव्यावृत्तत्वाच्च दोष इति
 भावः । व्योमाद्यतिव्याप्येराह । अत्रापीति । सकलकारणवच्छिद्येत्यर्थः । विभक्तेति ।
 शाब्दाद्व्यावृत्तिविभाज्योपाधिमत्त्वमित्यर्थः ।

(८६) नित्यमात्रेति । न आकाशवृत्तियन्द्दृत्तिगुणत्वभादाय गुणोऽव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । नित्यवृत्तित्वानवच्छेदकभावविभाज्योपाधिमत्त्वस्य नित्यधर्म-
 मावृत्तिभावविभाज्योपाधिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अयोगीति । लौकिक-
 प्रत्यक्षेत्यर्थः ।

कार्यकारणमात्रेति । कार्यकारणभावरूपो य सव्यव्य तच्चिरूपकसव्यवि

मेव । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोरेव । असम-
वेतत्वं नित्यद्रव्यसमवाययोरेवेति ।

इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्यं वैधर्म्यञ्चाह । पृथि-
व्यादीनामिति । कियतामित्यत आह । नवानामपीति ।
अपिरभिव्याप्तौ । द्रव्यत्वयोगो द्रव्यसमवायः । द्रव्यत्व

पयोगिवृत्तिविभक्तोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । असमवायीति ।
कार्यकारणभावसम्बन्धनिरूपकसम्बन्धकार्यसमवायनिरूपितकार-
णत्वयोगित्वमसमवायिकारणत्व तद् यद्यपि न सकलगुणकर्म-
व्यापकं तथाप्यसमवायिकारणवृत्तिविभक्तोपाधित्वं विवक्षितम् ।
असमवेतत्वं समवायवृत्त्यनाधेयत्वमित्यर्थः । उपलक्षणेति । उप-
लक्ष्यते व्यज्यते अनेनेत्युपलक्षणम् । जात्यभिधक्तिस्तद्वियमबोध

कार्य कारणञ्च तद्विरूपकसम्बन्धित्वेन तयोरनुगमात् । तदेकार्यसमवायित्वेन
निरूपितं यत्कारणत्वं तदुयोगित्वमित्यर्थः । तथाच तत्सम्बन्धनिरूपकसम्बन्धि-
बहुतात्मकं कार्यं तदेकार्यसमवायित्वेन निरूपितं कपालहृदययोगस्य कारणत्वम् ।
एव वटरूपं प्रति वटस्य कारणतया तत्सम्बन्धनिरूपकसम्बन्धि बहुतात्मकं कारण-
तदेकार्यसमवायित्वेन निरूपितं कपालरूपस्य कारणत्वमिति तयोरसमवायि-
कारणत्वमिति ।

ननु सम्बन्धान्न व्यर्थमिति चेन्न । स्वरूपकचनपरत्वादित्याहुः । तथैव कारण-
तावस्थित्यात् इति न वैयर्थ्यमित्यन्ये ।

ननु सुप्तं प्रत्यहृदस्य श्रुतिं प्रति अस्कारस्य ज्ञानं प्रतीक्षादेरभिघातं प्रति
स्पर्शादेरैकार्यसमवायित्वेन जनकत्वादिति व्याप्तिः । न चान्न समानाधिकरणत्वेन
तथात्वं ननु समवायित्वेन गौरवा इति वाच्यम् । कपालहृदययोगादेरपि

मित्येतावति वक्तव्ये योगग्रहणमुपलक्षणनियमार्थम् ।
अपरिच्छिन्नदेशत्वात् सामान्यसमवाययोः कथंमत्रैवेद
नान्यत्वेति प्रत्यय इति केचिच्चोदयन्ति । तदेदमत्रैव

नार्थमित्यर्थः । तदपि यदर्थं तदाह । अपरिच्छिन्नेति । सामान्य
स्यानियतदेशत्वात् समवायस्यैकत्वादित्यर्थः । न च द्रव्यत्वस्या
त्यन्ताभावो यत्र नास्ति तत्र द्रव्यत्वमिति वाच्यम् । अभावा
भावस्य भावतयानन्वयापत्तेरिति भावः ।

अभिव्यञ्जयेदिति । नन्वभिव्यञ्जिनं साक्षात्कारः । सम
वायस्यातीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमिति व्यक्तिं विनापि द्रव्यत्वम्
(६७) जातित्वेन समवायानुमानात् । अत्राहुः गुणस्यात्यन्ता

तदात्वापत्तेरिति चेन्न । पारिभाषिकोक्तावयवकारणत्वस्य तत्रापि वा
होपाभावात् । गुणकर्मसाधर्म्यनिश्चेत्तावतापि विदे । यदा सहस्रभाषि
कारणपदप्रवृत्तिनिमित्तनिश्चेत् प्रकाशकादा तत्तद्व्यत्यविशदितमिदमेव बोध्यम्
अतएव गुणप्रकाशे व्याकृतिशेषगुणान्तेति विशेषणं दत्तम् । न च तत्रापि तद्व्यत्य
सापेक्षत्वात् तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । अत्राहो कस्यापिदपि तथा
व्यवहाराभावन गौरवस्य प्राणाच्चकत्वात् । अतएव प्रकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तं कर्तु
भवत्तर्गं श्रुतौ तद्व्यवहारोदिति दिक् ।

समवायति । स्वातिरिक्तसमवायेत्यर्थः । भावत्वमपि बोध्यम् । सामान्येति ।
अन्यथा घटस्य तत्तद्देशवसने घटत्वोपलब्ध्यानुपपत्तिं तस्य क्रियाविरहादिति भावः ।
समवायस्येत्यत्र वैशेषिकनय इति शेषः ।

(६७) जातिरन्वेति । ननु जातित्वं व्यक्तित्वमिति तत्रापि न व्यक्तिं विना
तद्भानमिति चेन्न । इत्यस्य समवतस्ये साध्ये तस्य लिङ्गत्वात् । लिङ्गोपहित
भानस्य चानभ्युपगमात् । ननु पद्मोभूतद्रव्यत्वस्य समवतस्य भानाहोपतादस्य

द्रव्यत्वं वर्त्तते नान्यत्र यत इत्युच्यते । अयमेव हि द्रव्यत्वंस्य स्वभावो यदेतत्समवाय मभिव्यञ्जयेदेताभिर्व्यक्तिभिः सह न रूपादिव्यक्ति गुणत्वञ्च रूपादिव्यक्तौ-रादाय पृथिव्यादिव्यक्तौरित्यादि वक्ष्यते ।

भावो यत्र नास्ति तत्र द्रव्यत्वं वर्त्तते । अत्यन्ताभावस्य यद्यपि प्रतियोग्येष स च नोत्पत्तिकाले तथापि प्रध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावाभावरूपत्वम् । अत्यन्ताभावाश्रयत्वमेव प्रतियोगितत्त्वसंप्रागभावानामनुगमकम् । अत्यन्ताभावश्च क्वचिदस्ति क्वचित्नेत्यध्विंस्त्वभाव एव नियामकः । यद्वा समवायस्यैकत्वेऽपि ध्विंस्ता-धीन एव विशेषः । स च विशेषणताविशेषरूपो नान्यत्र ।

इति चेन्न । द्रव्यपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना वक्ष्यतात् । व्यक्तेः पृथिवीत्वादिना विशेषरूपेणाभावनमित्यर्थे । नोत्पत्तिकाल इति । यद्यपि व्यञ्जकगुणवत्त्वस्य कदाचित् सत्त्वादेव जातिव्यवस्थितौ न दोषस्तथापि यदा यत् व्यञ्जकं वर्त्तते तदैव तद्व्यञ्जकमित्यभ्युपगमेन ध्वसादिनाधारणं तद्विवर्चनम् ।

यत्तु लक्षणाभिप्रायेणेदम् । तथाचाद्यक्षणेऽभ्याप्रिवारणाय तदिति । तच्च न्यम् । कदाचित् तत्त्वत्वेन तदभावादित्याहुः । अनुगमकमिति । ननु तदभावाभावत्वमेव वातुगमकमिति व्यर्थमिदमिति चेत् । अत्राहुः । गुणादिषाधारणमभावत्वं निरोधित्वमेव वाच्यम् । तदैव किमित्याकाङ्क्षादामिदमुक्तमिति । यद्यपि गुणान्यन्ताभावासमानाश्रयत्वं पृथिवीत्वादावप्यस्ति तथापि तद्वत्त्वेऽपि नातिव्याख्यादिदोष इति क्त्वा तथोक्तमित्याहुः । एतदप्यनुगतव्यञ्जकाभ्युपगमपक्षे । वस्तुतो व्यञ्जकस्थाननुगमेऽप्यदोषः । प्रत्युत तदनुगतत्वेनैवान्यथासिद्धौ जात्यसिद्धिरिति । केचित्तु अत्यन्ताभावाभावत्वमेव प्रतियोगित्वम् । ध्वंसप्रागभावयोरपि तत्प्रतियोगित्वात् । एवञ्च तत्प्रतियोगितावच्छेदकमनुगतमुक्तमिति वदन्ति ।

द्रव्यत्वमेव नास्ति गोत्वादिवदनुपलब्धिरिति
केचित् । नाकार्याश्रयतीपलक्षणेन साधर्म्याणांभि-

द्रव्यत्वमेवेति । ननु साधनविकलो दृष्टान्तः । न च व्यति-
रेके दृष्टान्तः । (६८) अप्रतीतप्रतियोगिकस्याभावस्यानिरूप-
णात् । न । द्रव्यत्वं तावत् सम्यग्निर्दिष्टं न जातिरुपाधिर्वेति
विवादः । द्रव्यत्वं न जातिः । अनुगतत्वेनाप्रतीतेः । व्यतिरेकेण
गोत्ववदित्यर्थात् । पृथिव्यादिनवकं न पृथिवीत्वादभिन्नसत्ता-
साक्षादप्यजातिमत् तद्वत्तयानुपलब्धमानत्वात् । अन्ये दृष्टान्तो
गोत्वमित्यन्ये ।

कार्याश्रयतेति । कार्यमात्रं प्रति समवायिकारणत्वमसति

ननु द्रव्ये शुचास्वभावात् एव कुतो नेत्यत आह । स्वभावाभावेति । ननु ह
प्रतीतिनिदानकत्वाभ्युपगमेऽपि नास्तित्वनिवाचकत्वं तस्यैव स्थितिनिदानकं
किमिदं नुयोगात्पक्षे । यदि च तत्र स्वभावाविवेचयताविवेचो वा तथा तदा
द्रव्यत्वेऽपि तस्यास्ति नुयथाह । नहेति । विवेचयताविवेचो द्रव्यत्वविवेचयता-
विवेच स्वभावाविवेच निदानक इत्यपि बोध्यम् । विवेचयता च नातिरिक्ता अप-
रिहान्तात् किन्तु स्वरूपसम्बन्धविवेच इत्याहुः ।

(६८) अप्रतीतेति । आश्रयाविवेचिरिति भावः । द्रव्यत्वमिति । द्रव्यवद-
प्रतीतिनिमित्तं न जातिरित्यर्थः । अनुगतत्वेनेति । यदाप्यत्राप्येतद्विवेचयतापि
स्वभाववत्त्वेनेदम् । पृथिव्यादीति । अत्र गुणनस्त्वेन पक्षता तेन तन्मते
पृथिवीत्यादेरेव सत्तासाक्षादप्यतया भाववाध इत्यत उक्तम् । सत्ताव्याप्तेति ।
अद्वयवदित्याह । इत्यत उक्तं साक्षादिति । यदापि तन्मते सत्तानभ्युपगमात्
साध्याविवेचयतापि परमतापलम्बनेनेदम् । यदा एतदस्वरूपादेशान्न इत्यु-
च्यते । गुणत्वाद्यभ्युपगमात् तत्र प्रतियोगिप्रतीतिरनुपलब्धमानत्वात् । अप्रतीत्य-

व्यक्तस्य सामान्यस्य साक्षादिसंस्थानाभिव्यक्तगोत्व-
वदेव प्रतीतेः । अन्यथा कार्याश्रयत्वमपि सामान्या-

बाधके जातिनियतं पृथिवीत्वादेरननुगतत्वात् । न च गुणवस्त्व-
मुपाधिस्तदवच्छेदकं जातौ बाधके सत्येव उपाधिसूचिकात् ।
उपाधिः क्लृप्तो जातिः कल्प्येति चेत् । न । साक्षात्सम्बन्ध-
बाधे सत्येव परम्परासम्बन्धस्यावच्छेदकत्वात् । पृथिव्यादि-
चतुर्षु स्पर्शसमवायिकारणतया चैका जातिः स्यादिति चेत् । न ।
स्पर्शत्वद्रव्यत्वयोः कार्याकार्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।
न चानित्यत्वेन स्पर्शद्रव्ये विशेष्ये जलादिपरमाणौ स्पर्शसमवायि-
कारणत्वाभावेनान्यावयविनि च द्रव्यसमवायिकारणत्वाभावेन
तज्जात्योरगङ्गीकारे जलत्वादिना सङ्हरापत्तेः । यद्वा द्रव्यमिति
तावत् प्रत्यक्षं सर्व्वेसिद्धं तच्च यथा पृथिव्यां तथा जलेऽप्येति उभय-

मानत्वादेतद्वान्यतराविद्विभक्त्याखरवः । कार्यभाजनिति । भावकार्यमित्यर्थः ।
साक्षादिति । अन्यथा गोत्वादेरपि विद्वत् साक्षादिति भावः । कार्याकार्येति ।
अत्र कार्येति सम्प्रदायात्तम् ।

ननु कर्म समवायिकारणतावच्छेदकत्वेन सूक्ष्मं जातिरसु । न चैव तत्तापि
भूतत्वेन सङ्हर इति वाच्यम् । एव शरीरत्वासङ्करेण पृथिवीत्वमपि जातिर्न
स्यात् । यदि च गन्धसमवायिकारणतया तत्त्वज्ञौ सङ्हरात् तच्च जातिः तदा
प्रकृतेऽपि तल्लम् । न च भूतत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकसम्भवात् विनिगमनानिरुद्धः ।
कर्मत्वस्य जातित्वेन लघुत्वादिति चिन्त्यम् । शुद्धत्वमिति । शुद्धत्वादीत्यर्थः ।
यदापि गुणत्वेनान्यथाविद्धि सम्भवति तथापि साक्षात्सम्बन्धसम्भवाधे सत्ये-
वातुगतमते परम्परासम्बन्धसम्भविषयत्वम् । तदिदं कृतं सूत्रे व्यञ्जकधर्मावु-
पादायेति ।

नियत नवस्वेव न स्यात् । कारणत्वं सामान्येन
नियम्यते कार्यत्वञ्च । तच्च स्वाभाविकमबाधनात् ।
बाधन त्वौपाधिकमिति विशेषः ।

साधारणनिमित्तक तच्च पृथिवीत्वादिकमेकदेशहत्तित्वात् । व्योम
वत् गुरुत्व तदघ्नानेऽपि तद्विधादिति द्रव्यत्वसिद्धौ व्योमादावपि
सयोगादिना तत्साध्यम् । (८८) यद्वा आकाशादित्य सत्ता
व्याप्यजातियोगि सयोगजनकत्वात् कर्मवदिति त्रितयमात्रहत्ति
जातिसिद्धौ पृथिव्यादिषट्क कालहत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत
सयोगजनकत्वात् व्योमवत् । न च विभुत्वमुपाधि । तद्वगव
च्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथाचानवच्छिन्नपदस्य पक्षमात्रव्याप
र्त्तकतया पक्षेतरवदनुपाधित्व । हेतो साध्यव्याप्यतया तदव्याप
कत्वेन साध्यव्यापकत्वञ्च । न चैव द्रव्यत्वापरजात्यापत्ति । अप्र
योजकत्वात् । प्रकृते च विपक्षबाधकस्योक्तत्वात् ।

(८८) द्रव्यत्वबाधक प्रकारान्तरमाह । यदेति । सत्ताव्याप्यत्व भेदगर्भवती
न सत्तया सिद्धबाधनम् । न चैव सत्ताभिन्नजातियोगि सत्ताभिन्नसत्तावमानाधि
करणजातियोगीति वाच्यमिति वाच्यम् । तत्रैव तात्पर्यादित्येक । यस्तुत सत्ता
व्यापकजात्याभ्युक्तसाध्यविद्वेहद्वेष्ट्याविद्विरिति व्याप्यताभिधानम् । भावत्वेन हेत
विशेषणञ्च प्रागभावादौ व्यभिचार । पृथिव्यादिषट्कमिति । घटत्वादिनार्थान्तर
धारणाय कालहत्तोति । अथ सयोगजनकत्वादित्यस्य सयोगसमभावित्वादित्यर्थ ।
यथाश्रुते कर्मोदौ व्यभिचारात् समभाविकारणविन्यासां चोक्तस्यैव अनुत्पादिति ।
हेतोरिति । तथाचाप्याध्यन्तरमहापि नेति भाव । द्रव्यत्वापरेति । कालादि
त्वं द्रव्यत्वव्याप्यजातियोगि सयोगसमभावित्वादिति त्रितयमात्रहत्तिजात्यापत्ति
रिति यद्वाच्य । यत्तु प्रागुक्तकक्षेण पुन पृथिव्यादिषट्कस्य तत्साधनमिति तदर्थ
इति तच्च । द्रव्यत्वेनाभ्युक्तानतिरिक्तहत्तित्वार्थत्तरिति ।

व्यक्तेरभेदसुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंग्रहः ॥

व्यञ्जकधर्मानुपादाय जातिनिराकरणे गोत्वादिक-
मपि न स्यात् । नहि साक्षात्सम्बन्धादनवभासेनैकस्य
कस्यचिद्गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिरस्ति । तस्मादस्ति द्रव्य-

जातौ वाधकमेव किमित्यत्राह । व्यक्तेरभेद इति । अभिन्न-
व्यक्तिकान्यजात्या सहान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिका च परस्परान्यन्ताभाव-
समानाधिकरणा चानवस्थादिपराहता च जातिर्न भवतीत्यर्थः ।
तथाह्याकाशत्वं (१००) न जातिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वात् ।
एतद्वद्वत्त्ववत् । अन्यथा जातिनक्षणव्याघातात् । बुद्धित्वं ज्ञान-
पदप्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञानत्वभिन्नजातिः । ज्ञानभिन्नवृत्तित्वे
सति सकलज्ञानवृत्तित्वात् । विषयित्ववत् । निष्कामत्वप्रवेयनत्वे
न जाती परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति परस्परसमा-
नाधिकरणत्वात् । भूतत्वमूर्तत्ववत् । सामान्यं यदि द्रव्यकर्म-
भिन्नं सत् जातिमत् स्यात् शुणः स्यादिति सामान्यरूपाध्यवस्थेदान-

(१००) आकाशत्वमिति । आकाशपदजन्योपस्थितिप्रकार इत्यर्थः । आकाश-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ इत्यन्ये । अन्यथेति । यद्यपि निःसामान्यत्वे विधेयान्यदे
न इति स्वप्नेतदस्मिति । तद्वत्त्ववत्त्ववत् । तथाह्यभेदेति । जात्याभ्युपगमने न होम-
तथापि समानानामेकधर्मस्यैव सामान्यतया सर्वविहितत्वात् तत् तदा व्यवहाराभावा-
त्ति भावः । बुद्धित्वमिति । बुद्धिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचोभयपद-
वृत्तिनिमित्तत्वसामान्यतरवृत्तिनिमित्तोभूताभ्युपगमस्येतेषां वा विरसित-

त्वम् । स्वात्मन्यारम्भकत्वं स्वसमवेतकार्यत्वं सम-
वायिकारणत्वमित्यर्थः । गुणवत्त्वं गुणसमवायः ।
तदेतद्द्वयं निमित्तव्यवस्थापकद्रव्यत्वं द्रव्यव्यवहार-
निमित्तमित्यवधेयम् ।

वस्था । विधेपो यदि द्रव्यकर्मान्वित्वे सति जातिमान् स्यात्
गुणः स्यात्, तथाच व्यावृत्तधीहेतुर्न स्यात् । समवायी यदि
प्राप्तित्वे सति समवायवान् स्यात् संयोगः स्यात् । न च प्राप्ति-
त्वादात्मसमवायित्वं साध्यं साधनावच्छिन्नमाध्यव्यापकस्य संयोग-
स्योपाधित्वादिति । परमते समवायनानात्मभ्युपेत्योक्तम् ।
अस्माकं व्यक्तेरभेद एव तत्रापि बाधक इति क्रमेणापादनमिति
भावः ।

व्यञ्जकेनान्ययामिदौ बाधकमाह । व्यञ्जकेति । द्रव्यत्वादिषु
मध्ये द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं विवेचयति । तदेतदिति । समवायि-
कारणत्वं गुणत्वयोरुपाधित्वे सखण्डतया द्रव्यत्वस्य जातित्वेना-
खण्डतया लघुत्वादिति भावः ।

त्वेन नैकलोभयद्वाधुनिकसङ्केताभावादिति वदन्ति । जातिपदं दृष्टान्तादि-
वारणाय । सत्ताया व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । अतुभयत्वे व्यभिचारादाह
शक्येति । यद्यप्यवृत्तित्वस्यैव व्याप्यत्वं तथापि स्वरूपादिद्विवारकसार्धकत्वमिति
भतेनेदम् । विधिवित्त्वमिति । न च सत्यन्तमत्रादिद्विभिन्नादेरपि विधिवित्ता-
दिति वाच्यम् । आलोपाधिकसन्निधयकत्वव्यवहारेण तत्र तदनभ्युपगमात् । एत-
निर्णययित्वादिह्यस्ये । परस्पररेति । एकात्मनामात्मनानाधिकरणत्वं द्रव्यत-
वृत्तिगोत्वयोरपि इति परस्परपदम् । अथ न परस्परस्यैव सामानाधिकरण

कार्यकारणविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतरे-
णापि द्रव्यजातीयं न विरुध्यते इत्यर्थः ।

कार्यकारणेति । यथा शब्दो गुणकार्येण शब्देन नाश्रयते कर्म
चोत्तरसंयोगेन तद्यात्म्यः शब्दः कारणेन शब्देन नाश्रयते । नैवं द्रव्य-
जातीयं तद्वि क्वचित् समवायिकारणनाश्रयेण क्वचिदसमवायिकारण-
नाश्रयेन नश्यतीत्यर्थः । यद्यप्येतत् नित्यगुणेऽप्यस्ति कार्यकारणोभ-
यान्नाश्रयत्वं च कर्मण्यस्ति । (१०१) न चादृष्टेतरकार्यगुणना-
श्रयावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । विनिगमकाभावाद-
समवायिकारणनाश्रयसहकृतावयवविभागेन द्रव्यनागोपगमात् ।

भवतीति तदुपादानम् । सत्ताद्रव्यत्वादौ व्यभिचारादाह स्वत्वम् । गोत्याहत्यादौ
व्यभिचाराद्विमपद्म् ।

सामान्यमिति । यद्यप्यप्रयोजकं सामान्यं यदि सामान्यवत् स्यात् अत्रस्या
व्यादित्वात्प्राप्तिरिति तत्राह । सामान्यं यदिति । तथापि पूर्वोक्तमनुसंधेयम् ।
एवमप्येऽपि । प्राप्तिरेवमिति । यद्यपि प्राप्तिवत् सम्बन्धित्वं तदा वाच्यतावत्-
सम्बन्धादौ व्यभिचारः । संयोगसमवायान्तरत्वं यदि तदा व्यर्थविशेषतया न
तद्व्याप्यत्वं तथापि तद्विच्छेदे सति सम्बन्धित्वं बोध्यम् । नचेति । तदाचोक्तं
तर्कस्यप्रयोजक इति भावः । प्राप्तिवादिति । व्यापारविधेयभाषाधीनकारिभक्त
पदार्थत्वादित्यर्थः । इत्याहुः । रूपादौ साध्याव्याप्तेराह । साधनेति । अभावे
ऽप्यसम्बन्धाच्च सति । समवायान्तरत्वे तस्य भावत्वापत्तिरिति ध्येयम् । अपर-
तमेत्यनन्तरं तदपेक्षया द्रव्यत्वमिति शेषः ।

(१०१) नचादृष्टेति । अदृष्टनाश्रये यदादौ द्रव्यत्वस्य दृष्टेरेवमवधारणाया
दृष्टेरेवेति । ईश्वरप्राप्तादिनाश्रये तस्य तद्वत्तेः च एव दीय इत्यत आह ।
कार्येति । समवायिकारणनाश्रयनाश्रये तस्य तद्वत्तेर्दोषतादवस्थमित्यत आह ।

अन्त्यविशेषवत्त्वम् । एतत्द्रव्यजातीयस्यैव सम्भव-
तीत्यर्थः । अथवान्यत्रावयविद्रव्येभ्य इति भविष्यति ।
अनाश्रितत्वमाधारैकस्वभावता । नित्यत्वं द्रव्यत्वे म-
तीति बोद्धव्यम् । अकाराद्विपर्ययेण विशेषरहितद्रव्य-

तथापि कार्यकारणभावनिरूपकसम्बन्धनाश्रयतत्तिजातिमधुति-
पदार्थविभाजकोपाधिमस्त्वमभिप्रेतम् ।

अन्त्येति । अन्त्यरूपो विशेषो व्यावर्त्तकी धर्म स्तद्वत्

तुष्येति । अन्त्यरूपोऽन्त्येति । तुष्यत्वाद्विशेषाव मत्तावाद्यायेति ।
उपाधि. साक्षाद्द्रव्यत्वाभावाज्जातिपदं सार्वभौमिकवचनम् । केचित्तु तद्विष-
यतद्द्रव्यत्वात्तद्व्याप्यत्वे सति तद्द्रव्यत्वं साक्षाद्द्रव्यत्वात्तद्व्याप्यत्वे । तथाच ज्ञे-
यद्रव्यान्तरत्वादावातिव्याप्तिरिति जातिपदमित्याहुः । तच्च । द्रव्यत्वव्याप-
यूक्तत्वव्याप्येतरत्वादायै द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्यत्वापत्तेः । विनिगमकाभावादिति ।
यद्यप्यसमवायिकारणनामकाले द्रव्यनाशाभावात् तस्याश्रयावेक्षणीयतया विना-
गच्छ द्रव्यनामकाले आनाभाव तेनैव चान्यथाविज्ञत्वात् तथापि नाश्रयत्वं यदि
तत्प्रयोज्यनामप्रतियोगित्वं तदेवं बोध्यम् । यदि तत्त्वान्यनामप्रतियोगित्वं तत्तदा-
श्रित्यादिनाश्रयत्वादिप्रयोज्यत्वान्भुपगमादवदात्मकयोगस्य सर्वोत्पत्तिमिति
सत्त्वेन तत्त्वान्यनामप्रतियोगित्यात् द्रव्यत्वव्याप्यत्वो बोध्यः । कार्यकारणेति ।
यदि द्रव्यविभाजकेति वाठ तदा द्रव्यपदं पदार्थपरम् । अन्यथा तत् एव तुष्यत्वा-
धारणे व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । यद्यपि कार्यनाश्रयतत्त्वोत्पत्तेः नुक्तं तथापि भूतात्
रोधादेवशक्तम् । यद्योक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । नाश्रयतत्त्वमस-
विभाजकोपाधिविशेषणम् । न तु जातिविशेषणम् । अन्यथा तादृशत्वेदत्त-
जातिमात्रवृत्तितया तुष्यत्वव्याप्यव्याप्यत्वे । तदाश्रयत्वस्य तदुत्पत्त्यव्यवहितो-
त्तरनामप्रतियोगित्वम् । तत्र तत्त्वरीरकार्यस्य द्वादिना तदावर्त्तनाशासम्भवं ।
अतएवावृत्तेरवर्त्तनाद्विशेषणनाश्रयत्वात् द्रव्यस्य नाश्रयत्वम् । तुष्यत्वावधारणाव

त्वम् । आश्रितद्रव्यत्वम् अनित्यद्रव्यत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य
इति । पृथिवीत्यादि । अनेकत्वम् । बहुत्वसमवाया

मित्यर्थः । एतत् द्रव्येति । (१०२) अन्यविशेषवन्निष्ठसत्तेतर-
जातिमस्त्वमित्यर्थः । अथवेति । तदिहापि योजनीयम् । अतो
वा नाव्याप्तिरित्यर्थः । आधारेकेति । समवाये नाधारेकसम्भा-
वता । तन्नेष्ट परमाणुरिति प्रतीतेः । तस्याधेयत्वेऽप्यदोषः ।
बहुत्वेति । यद्यपि घटपटाकाशा इति बहुत्वसंख्यात्राप्यस्ति

इत्तीत्यन्तम् । सामान्यादिवारणाय जातिमङ्गुलीति । उष्णत्वादिसर्वविभाजको
पाधि मादायातिव्याप्तिवारणाय पदार्थेति ।

(१०२) घटादावव्याप्तिरित्यत आह । अन्येति । अन्यपदं विशेषपदार्थो-
पलक्षकम् । प्रमेयत्वादिकमादाय गुणेऽतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । तदपि
समवेतमात्रपरमित्याहुः । समानाधिकरणेति । उक्तगत्यावादावतिव्याप्ति-
वारणाय व्याख्यानम् ।

अतु यत् बहुत्वसंख्या तत्र समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिरिति सामा-
न्यतो व्याप्तिवचनात् दोषतादवस्थम् । न च तादयोपाधेः प्रत्येकं व्याप्यता विव-
क्षिता । समानाधिकरणपदस्यैव व्याप्यतेरिति चेदत्राहुः । प्रत्येकव्याप्यता न
विवक्षिता । तथाच सामान्यतो व्याप्तिवचनादुक्तातिव्याप्तिवारणाय समानाधि-
करणेति । समानाधिकरणत्वमनूनाधिकरणत्वं विवक्षितमिति न दोषताद
वस्थम् । नचैवं व्याप्यपदार्थान्तर्गतनियमाधो व्यर्थं इति वाच्यम् । तत्रैव
तात्पर्यादिति । वस्तुतस्तु द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यत्वं द्रव्यविभाजकोपाध्यन्ता-
भावासमानाधिकरणत्वं विवक्षितम् । एवञ्चाभाववारणाय समानाधिकरणपद-
मिति । ईश्वरापेक्षावद्विज्ञानबहुत्वसंख्याया सर्वत्र सम्प्रवाद्याप्यताप्रसङ्गेति ।

संस्कारपददृष्टीति । शुचकर्म्यातिव्याप्तेराह संस्कारपददृष्टीत्यन्ताभावविशेष

अपरा जातिः पृथिवीत्वादिका । तद्वत्ता तत्समवायः
संस्कारवत्ता चेति द्रष्टव्यम् ।

क्षितीत्यादि । क्रिया स्पन्दः तद्वत्ता । मूर्त्तत्वमसर्व-
गतपरिमाणयोगः । परत्वापरत्वे गुणविशेषौ वक्ष्येते ।

तद्यापि समानाधिकरणद्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यबहुत्वसंख्यावत्त्व-
मिहाभिसहितम् । संस्कारवत्ता चेति । क्षित्यादिचतुर्णां वेग-
स्थितिस्थापकवत्त्वादात्मनो भावनावत्त्वात् मनसो वेगवत्त्वात् ।
न चेश्वरात्मन्यप्याप्तिः । संस्कारवदवृत्तिद्रव्यत्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

धात्वर्थः क्रियातिव्यापिकेत्यन्यथा व्याचष्टे । स्पन्द इति ।
स्पन्दवदवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । (१०३) एवं परत्वा-

यम् । पुष्पाद्यन्ताभावस्य संस्कारवदवृत्तिरित्यदोषः । संस्कारवदवृत्तित्वस्य संस्कार-
त्वावच्छिन्नादवृत्तित्वम् । तेनात्मतात्मन्ताभावस्य अवच्छिन्नसंस्कारवदवृत्तिर्वेग-
जातिव्याप्तिः । सकलसंस्कारवदवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगिवत्ताजातिभादाय पुष्पा-
द्यतिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वसमानाधिकरणेति । सत्तात्यन्ताभावस्य न द्रव्यत्वसमा-
नाधिकरण इति नोक्तदोषः । अत्यन्तपद स्वरूपनिर्व्यञ्जनम् । जाते प्रागभावाद्य-
भावात् । तदन्वोन्वाभावस्य जायतुसंस्कारवदवृत्तित्वात् । आकाशजडाम्बतरत्न-
मादायाकाशेतिव्याप्तेराह । जातीति । यदि संस्कारवदवृत्तीति पाठः तदा
तज्जातिविशेषस्य सन्देहः पृथक्वत् ।

(१०२) एवमिति । नन्वीश्वरापेक्षानुद्दिश्यते सर्वत्र तदवृत्तिसम्भार इति
चेत् । सर्गाद्यन्तावदवृत्त्यादायुत्पत्तये देवगणघटे प्रयोजनभावात् तदवृत्तये
रित्येके । अतदुत्पत्तयविज्ञानरक्तमोहिना येन एषोक्त इत्यन्ये । विभुवृत्तीति ।

वेगः संस्कारविशेषः तद्वत्ता । आकाशेत्यादि ।
सर्व्वगतत्वं पूर्व्वोक्तेषु सर्व्वेषु गतत्वं सम्बन्धः । परम-
महत्त्वं प्रकर्षकाष्टाग्राप्तमहत्परिमाणयोगः । नन्वि-
यत्ता परिमाणमिति चेन्न । संख्यागुरुत्वयोरपि तथा
भावप्रसङ्गात् । हस्तवितस्त्यादिपरिकल्पनाभावे पर-
माणुषु तदभावप्रसङ्गाच्च । तदभावे परमसूक्ष्मत्वात्
परिमित एव परमाणुरिति चेन्न । तदभावेऽपि परम-
महत्त्वात् । परिमितमेवाकाशादौति न कश्चिद्विशेषः ।
तस्माद्वस्तवितस्त्यादिप्रकर्षनिकर्षवानितरेभ्यो व्यावृत्तः
परस्परमनुवृत्तश्च गुणविशेषः प्रत्यक्षसिद्धो दुरपल्लवः ।
तस्य यथा निकर्षकाष्टया परममहत्त्वमपीति । सर्व्व-

दावपीति नोत्पन्नविनष्टाव्याप्तिः । असर्व्वगतमिति विभ्ववृत्ति-
परिमाणवत्त्वमित्यर्थः । परत्वापरत्वे व्याप्यव्यापकभावाति-
व्यापके इत्यन्यथा व्याचष्टे । परत्वेति । वेगो निरन्तरगति-
सन्तानः क्रियावत्त्वेनैव प्राप्त इत्यन्यथा व्याचष्टे । संस्कारेति ।
तस्य गुणविशेषत्वाच्च ततस्तत्ताम इत्यर्थः । गतत्वं स्पन्दाभावा-
दसम्भवीत्यन्यथा व्याचष्टे । सर्व्वेष्विति ।

अनु विभुत्वमनवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तथाचानवच्छिन्नपरिमाणयोगितमेवास्तु
चापरादिति चेत् । अतोऽवशेषव्यतिरेकभावे होपाभावादित्येहे । नित्य-

संयोगिसमानदेशत्वं सर्वेषां संयोगिनां मूर्त्तानां
 संयोगवृत्त्या आकाशादयो देशास्तेषां भाव सत्त्वम् ।
 पूर्वमाकाशादय एव सर्वमूर्त्तेषु वर्त्तन्त इत्युक्तं सम्प्रति
 तु त एवाकाशादिषु वर्त्तन्त इत्यपौनस्त्यम् । अथवा
 पूर्वं मूर्त्तसंयोगा एवाकाशादिषु वर्त्तन्त इत्युक्तं
 सम्प्रति मूर्त्ता एव नभःप्रभृतिषु वर्त्तन्त इत्यपौन-
 स्त्यम् । चकारात् क्रियापरत्वापरत्ववेगविरहः ।

ननु प्रागुक्तयावन्निरूपितैकसम्बन्धाद्ययत्नमसिद्धम् । न च
 सर्वेषां मूर्त्तानां ये संयोगास्तद्वत्त्वम् । घटपटसंयोगादीनामिहा-
 भावात् । सैवम् । संयोगित्वावच्छिन्नमूर्त्तनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
 योगित्वस्य यत् संयोगित्व सर्वमूर्त्तेषु वर्त्तते तद्वत्त्वस्य वा विव-

भङ्गत्वावयवपरं विभुषदमित्यन्ये । न संयोग इति । कोऽयं संयोग इत्यर्थः ।
 संयोगित्वावच्छिद्येति । संयोगित्वावच्छिद्यप्रतिबोधिहेतुत्वर्थः । यतश्च सत्तादा-
 रितित्यादिप्रारब्धाव । न च अविच्छिन्नसम्बन्ध्यावच्छिन्नाभावानभ्युपगमादेवमपि दोष-
 तादृश्यमिति वाच्यम् । तदभ्युपगन्तृमतेनैवीकृत्वादित्याहुः ।

आकाशादिनिष्ठ तादृशान्नाभावप्रतियोगित्व तत्प्राचीनत उक्तं मूर्त्तनिष्ठेति ।
 एवञ्च संयोगसम्बन्धेनाकाशादयो वर्त्तन्ते इत्येकदेशमत्र महत्तत्त्वमिदं विदित्य समवेत
 त्वाभावनिरवश्यमेति बोध्यम् ।

तत्संयोगवृत्त्याव्याकाशादि न वर्त्तते इति मतमाशङ्क्याह । यदिति । तथाच
 सम्बन्धशैक्यं यावत्तत्त्वं वा न विवक्षितम् । किन्तु संयोगप्रतियोगिन एव यावत्त-
 मिति भावः । सजातीयेति । प्राणाद्यपेक्षया सङ्घट्टनप्रकारोऽयं इति मते सजा-
 तीयपदम् ।

पृथिव्यादीनामिति । भूतत्वमौपाधिकं सामा-
न्यम् । अथ जातिरेव तत् किं न स्यात् । न स्यात् ।
व्यञ्जनियमाभावेन व्यक्तिनियमानुपपत्तेः । वहि-
रिन्द्रियग्राह्यगुणवत्ता तद्व्यञ्जिकेति केचित् । तदा
मूर्तत्वमपि जातिरेव स्यात् । अवच्छिन्नपरिमाणस्य
व्यञ्जकस्य सङ्गावात् । एवमस्तु को दोषः । इति
चेन्न । जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तथाहि मनसि मूर्तत्वं
नभसि च भूतत्वं परस्परपरिहारेण वर्तमानं पृथि-

क्षितत्वात् । प्रकर्षेति । सजातीयप्रतियोगिकापकर्षानाश्रय-
महत्त्वस्य नित्यमहत्त्वस्य वा योग इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

औपाधिकमिति । (१०४) संस्कारत्वान्यवहिरिन्द्रियग्राह्य-
गुणत्वव्याप्यजातिमहिशेषगुणवत्त्वम् आत्मभिन्नविशेषगुणवत्त्वं
वेत्यर्थः । जातिसङ्करेति । न च नानैव भूतत्वं मूर्तत्वञ्च स्यात् ।
मूर्तत्वं यदि पृथिवीत्वव्याप्यजातिः स्यात् कालवृत्तिः स्यात् ।
सत्तावद्व्यवहारान्ययासिद्धी मानाभावयेत्यर्थात् ।

(१०४) संस्कारत्वान्तेति । वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमित्येव कृते पर-
माण्यदावध्याग्निरिति जातिगर्भम् । तादृशसंस्कारत्वजातिमद्भावकारण्यदावध्याग्निरिति-
ध्याग्निरादयः संस्कारत्वान्तेति जातिविशेषणम् । ज्ञानत्वभादाय तत्त्वैवाति-
ध्याग्निरिति वहिरिन्द्रियग्राह्येति जातिविशेषणम् । गुणत्वाद्विज्ञानादाय दोष-
तादृश्यमिति गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वानुमानोन्माभावस्य रूपादौ वहिरिन्द्रिय-

व्यादौ सङ्कीर्ण्येत । अस्तु तर्हि पृथिवीत्वादनेकनिव-
 भनप्रवृत्तिरेव भूतशब्दोऽच्चादिवदिति चेत् । न । एक-
 निमित्तत्वे सम्भवति अनेकार्थत्वकल्पनानवकाशात् ।
 तस्माद्भोक्तव्याथयतया भूतानि सिद्धानि प्रसिद्धानीति
 भूतानीत्युच्यन्ते । इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादान-
 कारणत्वम् । तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पन-
 योपपादनीयम् । अन्यथा भूतेभ्य इति पञ्चमी समान-
 तन्त्रे स्वतन्त्रे च मनस एतद्वैधर्म्यं न स्यात् ।

अस्त्विति । तथाच न पञ्चमाधर्म्यमेक भूतत्वमिति भावः ।
 श्रोत्रनित्यत्वादाकाशे स्वरूपासिद्धिं निराकरोति तच्चेति । अन्य
 चेति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वकयोक्ताणि इन्द्रियाणि भूतेभ्य इति
 न्यायसूत्रे पञ्चेन्द्रियाणां भूतोपादेयत्वम् । इह तु पृथिव्यादिपञ्चा
 नामिन्द्रियोपादानत्वं मनोवेधर्म्यमुक्तं तन्न स्यात् । मनसोऽपि
 आकाशतुल्यत्वादित्यर्थः ।

प्राज्ञासु ज्ञानादावपि हृत्प्रेरातन्त्रित्वव्याप्तिवारणाय छातिपदं समवेतमात्रपरम् ।
 च योगत्वमादावातिव्याप्तेराह विधेवेति । नन्वेतदप्रयोजकमत आह व्यवहारेति ।
 यदायेव घटत्वमपि भाना न स्यान्मार्गसौवर्ण्यघटादिषाधारस्वोपाधिनेव व्यवहारा-
 न्मवासिद्धं तत्र येतन्मते तत्त्वापीडावृत्तिरेव । अतएव न स्यान्निश्चयैकं धर्मम
 वापि द्रव्यत्वमेव घटत्वमित्युक्तं कुसुमाञ्जलिप्रकाशे । केचित्सूत्राभ्यप्रतिषम्भानेऽपि
 षटोऽयमिति धोरति तदप्रतिषम्भाने भूतोऽयमिति धीर्नास्तीति विधेयादिन्यासः ।

प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थी वा । तथाच मनोव्यव-
च्छेदाय सन्निधिसिद्धं बाह्यपदमनुसञ्जनीयम् । बाह्यै-
कैकेन्द्रियबाह्यविशेषगुणवत्त्वम् । बाह्येनानात्मगुणग्रा-
हिणा एकैकेन प्रतिनियतेनेन्द्रियेण साक्षात्कारिज्ञान-

नन्ववच्छेदिका कर्षणशक्तौ नेन्द्रियमवच्छेद्यज्ञानमेवेत्यत
आह । प्रकृतिशब्द इति । यद्यप्येतद्वद्वटाद्यव्यापकं तथापि
बहिरिन्द्रियवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमभिप्रेतम् । अनात्मेति ।
(१०५) अनात्मगुणग्राहकत्वं मनस्यपीत्यात्मगुणग्राहकैवेत्यर्थः ।

(१०५) आत्मगुणेति । आत्म गुणपदमनात्मशब्दम् । यथाश्रुतस्य परमाण्वा-
द्यतिव्याप्तेराह । इत्यप्याहकेति । संयोगत्वादिकातिमादायावदाद्यतिव्याप्तेराह
पाह्यान्तम् । जातिविशेषणम् । गुणविशेषणत्वे तादृशत्ववदेषु संयोगवृत्तिसंयोग
त्वादिकातिनिबन्धनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । इत्यप्याहकेत्यपि तदर्धमेष । इत्य-
प्याहकेन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मांशे तदप्याह्यात्वं न रूपत्वादायित्यव्याप्तिरित्यत अज्ञं
यार्हदिति । तथा विशिष्टाभावस्य प्रत्येकपक्षाह्यावेऽपि कृत्वाप्याप्ति । इत्य-
प्याहकस्यावदप्याह्यात्वं संयोगदेऽपि तस्य इत्यप्याहकवृत्तिरूपव्यक्तिविशेषापाह्या
त्वात् । एवञ्च पूर्ववत् आत्मादौ चर्मत्वादिकातिमादायातिव्याप्तेराहेन्द्रिय
पाह्येति । ज्ञानत्वादिकत्वादायातिव्याप्तेराह बहिरिति । अभावजातिनिबन्ध-
नातिव्याप्तेराह गुणत्वव्याप्तेति । गुणवृत्तिपदं यदास्ति तदा स्वरूपनिर्घटनम् ।
जातिपदस्याश्रुतिभाषिनिशेषगुणत्वगूढान्यत्वमादाय ज्ञानादिबंधादतिव्याप्ति
पारणाय । तस्येवज्ञानादिमात्रवृत्तित्वेनोक्तद्रूपत्वात् । यद्यप्येवमप्यदिमगुणपदं
व्यर्थमेष तथापि तादृशगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तादृशजातिमद्गुणवत्त्वं चेति
बाधघ्नोद्दयं बोध्यम् ।

परमाण्वाद्यव्याप्तेराह । बह्वत्वाभवेति । आत्मव्यतिव्याप्तिपारणाय पाह्यान्तं

साधनेन ग्राह्या ग्रहणयोग्या ये गुणा गन्धादयः पर-
स्परं विशेषा व्यवच्छेदहेतवः तद्वत्त्वम् । अत्र विवक्षा-
भेदेन बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं बाह्येन्द्रियग्राह्य-
विशेषगुणवत्त्वं वेति बोद्धव्यम् । चतुर्णां पृथिव्यप्-
तेजोवायूनां द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वम् ।
स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायः । उपलक्षणञ्चैतत् । अवा-

नन्वेकैकेति विशेषण व्यर्थं विशेष्यस्यैव प्रकृतोपयोगादित्यत
आह । अवेति । द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यरहिरिन्द्रिय-
ग्राह्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः । बाह्येन्द्रियेति ।
महत्त्वाद्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्व-
मित्यर्थः । द्रव्यजनकत्वमदृष्टादावतिव्याप्तमित्यत आह । द्रव्यसम-
वायीति । न चाग्न्यावयवित्यव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति
द्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थात् । अवाकुरेति । अन्यागुत्व

गुणविशेषणम् ; न तु पूर्ववत्कातिविशेषणम् । सकारणभावाद् भावना
साधारण्येनात्मन्यतिव्याप्तेर्भङ्गत्वात्त्रयग्राह्यत्वनिष्ठादावपीति दोषतादवस्थितित्व-
माह । इन्द्रियेति । सयोगत्वभावाद् दोषतादवस्थ्यादाह विशेषेति । वृत्ता-
भावादातिव्याप्तेराह गुणत्वव्याप्तेति । गुणत्वानुत्पन्नत्वभावाद् आनादिषाधार-
यत्वादात्मन्यतिव्याप्तिवारणात् जातिपदम् । गुणपदञ्च पूर्ववत् ।

द्रव्यसमवायीति । सयोगादिसमवायित्व कालादावपीति प्रथमद्रव्यपदम् ।
द्रव्यनिमित्तकारण तमेवति समवायीति । तादृगद्रव्यत्ववशात् तत्रैवातिव्याप्ते-
रिति अरम्भद्रव्यपदं व्यर्थम् । तथापि द्रव्यसमवायिकारणत्व-
द्रव्यनिमित्तकारणा-
समवायिकारणनिमित्तकारणत्वमित्यदोषः । अटाव्याप्तेर्जातिगर्भमाह । अन्ताद

न्तराणुत्वमहत्त्वे स्थितस्थापकसंस्कारयोगः शरीरा-
रम्भकत्वंचेति द्रष्टव्यम् ।

वयाणां पृथिव्यप्तेजसाम् । प्रत्यक्षत्वं बाह्येन्द्रिय-
ग्राह्यत्वम् । रूपवत्त्वं रूपसमवायः । द्रवत्ववत्त्वं द्रव-
त्वसमवायः । सम्भाव्यते चैतत् द्वयोः पृथिव्युदकयोः ।
गुरुत्वं तत्कार्यं पतनञ्च, रसवत्त्वं रसो माधुर्यादिः

बहुतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । एवमवान्तरमहत्त्वमपि
निर्वाच्यम् । शरीरेति । शरीरारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व-
मित्यर्थः ।

आत्मवृत्त्यर्थमाह बाह्येति । (१०६) बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षवृत्ति-
द्रव्यत्वापरजातिमत्त्वमित्यर्थः । घटाद्यव्याप्तिनिरासायाह । सम्भा-
व्यते इति । द्रव्यत्वबहुतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तत्-
कार्यमिति ।

तेति । यद्यपि जगद्वृत्ति तादृशजातिमत्त्वमित्येवास्तु तथापि यद्योक्तविशेषण
विशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । जगद्वृत्तिरन्वयव्याप्तिवारणाय ।

द्रव्यत्वभादादातिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । द्रव्यत्वबालान्यतरत्वभादाद्य
कालातिव्याप्तेराह जातोति । घटाद्यव्याप्तेरन्यथाह । शरीरेति । शरीर-
समवायिकारणवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि शरीरवृत्तीत्येव युक्तं तथापि तत्रैव तात्पर्य-
मित्येके । यद्योक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यमित्येके । एतद्विषयत्वम् ।
इन्द्रियारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यपि शेषम् ।

(१०६) परमात्मन्यव्याप्तेरन्यथा व्याचष्टे । बाह्येन्द्रियेति । बाह्यपदमात्र

तद्वत्त्वम् । आलोकप्रकाशत्वम् अभास्वरूपत्वञ्चेति
 चार्थः । भूतात्मनां पृथिव्यादीनां पञ्चानामात्मनाञ्च
 वैशेषिकगुणवत्त्वं स्वाश्रयव्यवच्छेदोपयिकावान्तरसा-
 मान्यविशेषवतो वैशेषिका गुणा रूपादयो बुद्ध्या-

ननु पतनमधःसंयोगफलिका क्रिया यदि तदा तेजस्यति-
 प्रसङ्गः । अथ गुरुत्वासमवायिकारणिका क्रिया तदा गुरुत्वस्यैव
 साधर्म्यं व्यर्थमधिकम् । नैवम् । गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वव्याप्य-
 जातिमतः पतनस्य विवक्षितत्वात् । आलोकेति ।

नन्वेतदालोकेऽतिव्यापक विषयतया तत्प्रत्यक्षे तस्यापि हेतु-
 त्वात् । न चालोकान्यत्वेन विशेष्य परमाख्याद्यव्यापकत्वात् । न ।
 (१०७) आलोकान्यत्वे सति तज्जन्यप्रत्यक्षविषयद्रव्यहसिद्रव्यत्वा-
 परजातिमत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् । स्वाश्रयेति । स्वाश्रयसमानाधि-

भूतिव्याप्तिशारणात् । विशेषगुणत्वादिकृतपाक्षितपादाद्यातिव्याप्तेराह । जातीति ।
 प्रत्यक्षपदं लौकिकप्रत्यक्षपरम् । द्रव्यत्ववद्भूतीति । गुरुत्वेति । न चात्रापि
 गुरुत्वस्यैव गणकाले क्षेत्रवैयर्थ्यमिति भाष्यम् । पतनत्वव्याप्यजातिविशेषतः पतनस्य
 विवक्षितत्वात् । तत्परिचयार्थं गुरुत्वप्रयोज्येत्युक्तम् । ननु तस्यापि हेतुप्रवेष्ट
 इति । यदापि तादृशमपि पतनमव्यापक तादृशपतनसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य
 जातिमत्त्वं लक्ष्यम् ।

(१०७) आलोकान्यत्वे सतीति । तज्जन्यमालोकशारणात् । आलोकशारणात्
 तज्जन्येति । आलोकजन्येत्यर्थः । आलोकपदद्वयान्न न तेजःपरं किन्तु प्रभाभात्
 परम् । तेन तेजस्यरोरजस्यप्रत्यक्षविषयात्मनि जातिव्याप्तिः । प्रत्यक्षपदं लौकिक-

दयश्च तद्वत्त्वम् । उपलक्षणञ्चैतत् । प्रत्यक्षगुणवत्त्व-
 च्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । चित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम् ।
 संख्यामात्रेण साधर्मीमेतत् । न तु गुणा विशे-

करणद्रव्यविभाजकोपाध्यत्वस्ताभावसमानाधिकरणगुणवृत्तिगुण-
 त्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्वमित्यर्थः । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षगुणवद्-
 वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमित्यर्थः ।

प्रत्यक्षपरम् । द्रव्यपदं व्यर्थम् । सत्ताभावादातिव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्तेति ।
 स्वयंभवादावतिव्याप्तेराह । जातोति ।

साधयेति । स्वगन्धत्वादि तद्वान्नवो गन्धादि तद्वतानाधिकरण तादृशो-
 पाधिः प्रथिवीत्वादिकादत्यन्ताभावो जलादौ तद्वतानाधिकरण गुणावृत्ति गन्ध-
 त्वादि तद्वत्त्व विशेषगुणत्व तद्वान्नवत्वञ्च वैशेषिकगुणवत्त्व चित्यादीनां साधर्म्य-
 मित्यर्थः । रूपादेश यद्यपि रूपत्वादिना तद्यात्वं तथापि नीलत्वादिना तद्यात्वम् ।
 जलादिरूपेऽपि रूपत्वव्याप्यजातिविशेषस्य सत्त्वात् । गुणवृत्तीति गुणपदं व्यर्थम् ।
 गुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यपदवीरग्यतरात्मभावेन सत्त्वद्रव्यम् । अनोवेगत्वाद्युपाधिभावा-
 दातिव्याप्तेराह । जातोति ।

ननु निविडसयोगे सुवर्णद्रवत्वमात्रनिवृत्त्याभ्युपगमात् सुवर्णद्रवत्वे पतन-
 वैलक्षण्यानुमेयजातिविशेषवति शुद्धत्वे च विशेषगुणलक्षणमतिव्याप्तिमिति चेत् ।
 भ्रान्तोऽसि । न ह्यत्र विशेषगुणलक्षणं प्रकृतं किन्तु प्रथिव्यादिषट्केतरभेद-
 साधकतया विशेषगुणवत्त्वं निवृत्तं तत्र भोक्तृदोषः । प्रत्युत तद्व्यापत्तंकविशेषणो-
 पादाने व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । तद्वत्त्व विशेषगुणलक्षणव्यतिरिक्तत्वात् तदा तद्विषय-
 विशेषितमेतदेव लक्षणं सुवचमिति । परमाश्रयव्याप्तेराह । प्रत्यक्षगुणवद्वृत्तीति ।
 प्रत्यक्षपदं सार्थं लौकिकप्रत्यक्षपरम् । पदार्थविभाजकद्रव्यत्वमादावतिव्याप्तेराह ।
 द्रव्येति ।

पतो विवक्षिताः । सम्भावितश्चैतत् साधर्म्यं न तु
 व्यापकम् । परमेश्वरात्मन्यसम्भवात् । तानये'गणयि-
 प्यति । आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुण-
 वत्त्वम् । क्षणिका आशुतरविनाशिनः एकदेशवृत्तयो
 व्याप्यवृत्तयो विशेषा ये स्वाश्रयव्यवच्छेदाय गुणा स्तद्व-
 त्त्वम् । अत्रापि विवक्षाभेदादेकदेशवृत्तिविशेषगुण-
 वत्त्वम् । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ।
 आकाशे तादृशो गुणः शब्दः । आत्मनि बुद्ध्यादिः ।

संख्यामात्रेणेति । (१०८) उष्णस्पर्शसमानाधिकरणप्रत्यक्ष-
 द्रव्यवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिसमानाधिकरणगुणत्वमित्यर्थः । यथा-
 श्रुते दोषमाह । नत्विति । सम्भावना योज्यता सा च निरुक्त-
 रूपेव । क्षणिकत्वस्यानङ्गीकारादाह । आशुतरेति । क्षणवत्-
 द्रव्याव्यापका इत्यर्थः । यद्वा विभुप्रत्यक्षगुणवत्त्वं निरवयवेन्द्रिय-
 प्राज्ञगुणवत्त्वं वा विवक्षितम् । द्वित्वाद्याशुतरविनाशिगुणवत्त्वं
 क्षित्यादेरपीत्यत उक्तम् एकदेशेति । एकदेशवृत्तिसंयोगवत्त्व-
 मन्यत्रापीत्यत उक्तं क्षणिकेति । अव्याप्येति । स्वसमानाधि-
 करणात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । समुदितविवक्षायामन्य-

(१०८) शुद्धे संख्या नास्तीत्यन्यथा व्याचष्टे । उच्येति । तेजोवाराण्योष्ण-
 स्पर्शासमानाधिकरणेति तादृशजातिसमानाधिकरणगुणविशेषणम् । नतु तादृश-
 जातिविशेषणम् । तादृशजातिवत्त्वस्यैव विशेषगुणत्वे विशेषवैदध्यायत्तेः । द्रव्यत्व-

दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वम् । सङ्ख्यापरिमाणपृथ-
क्त्वसंयोगविभागाः पञ्चैव गुणाः दिशि काले च
सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वम् । तत्सम्भवेतद्विच-

तरविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्याह । अत्रापीति । क्षणिकविशेषेति ।
न चेखरात्मन्यव्याप्तिः । क्षणिकविशेषगुणवद्बृहत्तिद्रव्यविभाजको-
पाधिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । संख्यादिपञ्चवत्त्वं द्रव्यमात्रस्येत्यत
आह । पञ्चैवेति । विशेषगुणशून्यविभुत्वमित्यर्थः ।

आद्यपदवैयर्थ्यावत्तेष्व । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे न वैयर्थ्यम् । बाध्यादाति-
व्याप्तेराह । प्रत्यक्षद्रव्यवृत्तीति । द्रव्यपदमत्र व्यर्थम् । सत्ताभादायातिव्याप्ते-
राह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । षटाकाशान्यतरत्वभादायाकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय ।
जातीति । तादृशषट्त्वजातिवर्मानाधिकरणषटाकाशान्यतरत्वसत्त्वादाकाशेऽति-
व्याप्तेराह । गुणेति । अद्विगुणेत्यर्थः । तेन षटाकाशसंयोगाद्विभक्तमादाय न
होयतादवस्थम् । निरुक्तस्य तत्र सत्त्वादाह । यथाश्रुत इति । चतुर्ध्वजवृत्ति-
ध्वजप्रतियोगिन इत्यर्थः ।

विभिति । विभुत्वे सति प्रत्यक्षगुणवत्त्वमित्यर्थः । तस्मान्नस्थित षटादाति-
व्याप्तिवारणाय । कालादातिव्याप्तिवारणाय प्रत्यक्षेति । सत्ताभादाय होय
तादवस्थ्यादुक्तं गुणेति । प्रत्यक्षगुणवद्बृहत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वे अपिमभाग
तात्पर्यम् । तेन न परमेश्वरात्मन्यव्याप्तिः । यत्रमयेऽपि । निरवयवेति । इन्द्रिय-
तेन साहचर्यं विवक्षितम् । तेन मनीषाह्यरूपादिब्रह्मादाय जातिव्याप्तिः ।

अपिचेति । क्षणिकत्वावच्छेदकजातिमद्विषयगुणवद्बृहत्तीत्यर्थः । तेन चतुर्ध-
वृत्ते रूपादिनामसम्भवेऽपि जातिव्याप्तिः । हित्वादिब्रह्मादायातिव्याप्तेराह ।
द्रव्येति । गुणे पञ्चत्वं नास्त्येव सत्त्वे वा व्यक्लिभेदानामनन्तत्वात् पञ्चैवेत्यवधारण-
मनुक्तमित्यन्यथा लक्षणमाह । विशेषेति । नित्यविभोरिति । दैमिककालिकान्यव-
यतिरेकाभावादिति भावः ।

पृथक्त्वादि संयोगविभागवर्जं सर्वार्ण्युत्पत्तिमन्ति गृह्यन्ते
तेषां निमित्तकारणं दिक्कालौ । न हि दिक्कालान-
पेक्षं किञ्चिदुत्पद्यते । तथाच व्यपदिश्यन्ते द्रुहेदानीं
जात इति । गृहे जातो गोष्ठे जात इत्यनिमित्तमपि

तथाचेति । जन्मेतावता न कारणत्वसिद्धिः । इह गवि गोत्र-
मित्यादौ व्यभिचारादिदानौमित्यनेन कान्मावच्छेदकसूर्यस्य
स्यन्दादेरेव विपर्ययीकरणात् । न चेहेदानीं जात इत्युत्पत्तिं प्रत्या-
घारताप्रतीते बाधकं विना कारणत्वमिह कपाले घटो जात इति
वदिति बाध्यम् । उपाधेरेव तथात्वे नित्यविभोः कारणत्वे माना-
भावात् । मैवम् । उपाधेरनुगतत्वेनानुगतकारणोत्पत्तिप्रत्ययस्य
दिक्कालयोरेव विग्रहान्तेः । न चाकाश एव तदापत्तिः । (१०८)
अभिमतन्तुहेतुकद्रव्यगुणकर्मभिन्नं यावत्कार्यं निरवयवेन्द्रियप्राप्त-

उपाधेरिति । अहं नित्यविभो कावस्य कारणत्वेऽपि कावोपाधीनामवयव-
कारणत्वमित्याशयकत्वाद्वाच्यम् । तेषामेव हेतुत्वमस्तु । नवानुगतम् कावो-
पाधित्वेनानुगमात् । अन्यथा तदवच्छिन्नकावत्वमप्यनुगतं न स्यादिति चेन्न ।
उत्पत्त्याधिकरणत्वेन प्रतीयमानताया उभयत्वादि विशेषादुभयोरपि कारणत्वा-
दित्याहुः ।

(१०८) अमिचेति । मिथ्यान्तमत्र यत्तमिच्छेत्तद्वदन्तत्वमिति मते दृष्टान्ता-
र्थम् । न चाभिमतन्तुहेतुकं द्रव्यमिह भवमवाविकारणकजोगादिति बाध्यम् ।
अनुगत्यसंयोगव्यैव कारणैकार्यप्रत्यासत्त्येनाहमवयविकारणत्वमिति मताश्लेष्यताय
या घटमात्रसमवेतरूपादिमात्रवच्छत्वे घटजन्यत्वेन सिद्धसाधनकारणाव याव-

गेहादि व्यपदिश्यत इति चेन्न । तस्याप्यधिकरणतया
निमित्तत्वात् । न ह्यधिकरणमकारणकमिति ।

विशेषगुणजातीयशून्यसाधारणद्रव्यजन्यं कार्यत्वात् सम्मतवदित्य-
नुमानात् । दिग्भूमवेतमित्रं कार्यं पक्षीकृत्य कार्यत्वाद् दिग्-
जन्यत्वं साध्यमित्याहुः ।

इति । आकाशाशून्यत्वेनार्थान्तरवारणाय शून्यान्तम् । इहानामिद्विवार-
णाय निरवयवेन्द्रियप्राप्त्येति । इन्द्रियत्वेनाप्राप्तता विवक्षिता । तेन तन्तु-
प्रत्यादेर्जनोपाहृतया न दोषतादवस्थम् । जनोपाहृतात्वेत्यजातीयगुणत्वादे
वत्त्वाद्वाधो इहानामिद्विवेक्षत उक्तं विशेषेति । ईश्वरेणार्थान्तरवारणाय जाती-
येति । साक्षात्तु शुद्धत्वव्याप्यजात्या बोध्यम् । जनसार्थान्तरवारणाय साधार-
णेति । एकत्वर्थः अनन्यनेकमिति नोक्तदोषः । न चैवमव्ययेन केनपिजन-
सार्थान्तरविनिगमनाभावेन प्रमाणाभावेन च जनकत्वे बाधात् । ईह तत्त्वस्यभि-
वरणतया प्रतीयमानत्वेन बाधाभावादित्याहुः । ईश्वरज्ञानेनार्थान्तरवारणाय
इत्येति ।

ननु च तत्तदुद्भवादित्रयस्य तत्तदुद्भवजन्यतयार्थान्तरमिति वाच्यम् । साधनेन
पक्षीभूततावत्कार्यजनकीभूतसौकस्य विज्ञेः । न चैवं इहान्नीभूतद्रव्यादित्यजन-
कत्वं तस्य न स्यादिति वाच्यम् । जनरक्तकार्यत्वेन तत्रापि तज्जन्यतामुगमात् ।
ययैवमपि दिक्कालमोदन्यतरविज्ञाप्रत्यक्षप्राप्तिरित्युभयोक्तसाधर्म्यामिद्वि-
कायापि दिग्भिसेति विशेषणात् दिग्कालवारणत्वं साध्यम् । न चैवमव्यभिचार-
विशेषणात् तदतिरिक्तविज्ञेरेवञ्च तदतिरिक्तविज्ञेरेवेति वाच्यम् । विपक्षे
बाधकाभावात् । प्रकृते निवेदान्ती जातमित्यधिकरणताप्रतीतिरेव विपक्ष-
साधिकेति ।

दिग्भूमवेतमित्रमिति । पक्षमित्रमिति पक्षमिषट्टान्नलाभाय । धम्माद्य-
पते यथतः चित्रसाधनवारणाय च मिथ्यान्तं पक्षविशेषणम् । अतश्च दिग्भूमवेत-

यद्येवं सम्प्रदानत्वेनादृष्टद्वाराधिष्ठातृतया चात्म-
नामपि सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमप्यस्ति तत्कय-
सनयोरेवोपन्यास इति चेत् सत्यम् । अधिकरणतया
तु सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वं विवक्षितम् । यथा हि दिक्का-
लोपाध्यधिकरणा सर्वस्योत्पत्तिः नैवमात्मौपाध्यधि-
करणेति । परत्वापरत्वानुमेयत्वञ्चेति चार्थः । क्षिति-

सम्प्रदानत्वेनेति । क्वचित् सम्प्रदानत्वेन क्वचिददृष्टद्वारा (११०)
क्वचिदधिष्ठातृतयेत्यर्थः । परत्वेति । परत्वाममवायिकारणमयो-
गाद्ययविभुत्वमित्यर्थः । एवमपरत्वेऽपि । नैमित्तिकं यदि स
कारणमुच्येत तदा सांसिद्धिकमपि द्रवत्वं तथेत्यन्यथा व्याचष्टे ।
अग्नीति । तेज इत्यर्थः । तेज, मयोगाममवायिकारणद्रवत्ववद्वृत्ति-
द्रव्यत्वसाक्षादप्यजातिमत्त्वमत्र विवक्षितम् । अतो नाध्यात्म-
तिव्याप्ती ।

त्वसुपाधिः । न च दिग्ब्रह्मे तद्वृत्तिर्ब्रह्मोपाधिरादौ साध्याध्याग्निः, दिग्ब्रह्मत्वं
लोपाधित्वे वा कार्यमात्रस्यैव तत्वात्वेन साधनव्यापकत्वमिति वाच्यम् । समवेतत्वं
रूपमप्यधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाच्च ।

किञ्च यथाश्रुते ब्रह्मोपाधिरस्यैव तत्त्वं विद्वत्साधनम् । दिग्ब्रह्मत्वं विद्वत्
विषयस्य पञ्चतावच्छेदकमविद्वदित्यपि नास्तरसोद्भावनमिति । तद्योपलक्ष्यमेव
कालसम्यक्तमपि साध्यमित्यपि बोध्यम् ।

(११०) क्वचिदधिष्ठातृतयेति । ईश्वरात्मनीत्यर्थः । परत्वात्तुमेव तत्त्वं
सम्प्रदानतिव्याग्निमित्यन्यथा व्याचष्टे । परत्वेति । परत्वकारणाददृष्ट यदात्मसयोगा-
न्वयत्वमात्मनीत्यत्र उक्तमममवायोति । पिण्डेऽतिव्याग्निपारण्याय विभुपदम् ।

तेजसोर्नेमित्तिकद्रवत्वयोगः । अग्निसंयोगत् निमि-
त्तादुत्पद्यते यत् द्रवत्वं तत्समवायः । सुवर्णादौ तैजसे
घृतादौ पार्थिवे एवं विपर्ययात् सर्वत्र साधर्म्यं
वैधर्म्यञ्च वाच्यमिति । एवमनेन न्यायेन साधर्म्यं
यत् तदेवं विपर्ययाद्वाहृत्तैर्वैधर्म्यं वैधर्म्यं यत् तदेव
विपर्ययादनुवृत्तेः साधर्म्यम् । अथवा साधर्म्यविप-

नन्वभिधेयत्वादेः साधर्म्यस्य केवलान्वयित्वात् न विपर्यय-
इत्यत आह व्यावृत्तेरिति । यदन्यतो व्यावृत्तं साधर्म्यं
तदेव स्वाश्रयाव्यावृत्तधीहेतुत्वात् वैधर्म्यं वाच्यमतो नोक्तदोष
इत्यर्थः । वैधर्म्यं तु विपर्ययादित्यत्र नायमर्थ इत्याह । अनुवृत्ते-
रिति । वैधर्म्यं यदनेकवृत्ति तदेवानुगतधीहेतुत्वात् साधर्म्य-

संयोगपदं स्वरूपनिर्वचनम् । न च दैहिककाशिकोभयपरत्वाद्यनुगतजात्यनभ्युपग-
मादननुगत इति वाच्यम् । उभयपरत्वान्यनिमित्तनाश्रयात्तद्वृत्तिगुणत्वसाक्षा-
द्वाप्यजातिमत्त्वम् । उभयपरत्वान्यतादृशजातिमदपरत्वमिति विवक्षितत्वात् ।
यदि च परत्वात्तुमेयत्वमेकमेव साधर्म्यमभिमतं तदा अपरत्वादिव्यावृत्तकमन्यत्व-
पर्यन्तं न दैयम् । तेजःसंयोगेति । अत्र तेज-पदं व्यर्थमित्येके । तेज संयोगा-
समवायिकारणत्वेन तत्तद्व्यवृत्तजातिरेवोपलक्षितेत्यन्ये । अदृष्टवदात्मसंयोगकार-
णकं सांख्यिकद्रव्यत्वेऽपीत्यतिव्याप्तिवारणाय असमवायीति । यदि तेज- पदप्रवेश-
कदा असमवायीति न दैयम् । एवञ्च लक्षणहवे तात्पर्यम् । संयोगजसंयोगमा-
दायातिव्याप्तिवारणाय द्रवत्विति । साक्षात्तद यदास्ति तदा भेदेन व्याप्यत्वबोध-
नायातो नाव्याप्यत्वित्याप्तीति । यदि तादृशद्रवत्ववत्त्वमुच्यते तदा घटाद्यव्याप्तिः
स्यात् । यदि च द्रवत्ववृत्तौत्यादिकमेव क्रियेत तदा जलेऽतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ।

र्य्ययोऽप्यन्यस्मात् साधर्म्यम् । वैधर्म्याविपर्य्ययोऽप्यन्यस्माद्वैधर्म्यम् । स्वयमूहित्वा वाच्यमध्यापकेन ग्राह्यं गिष्यैरिति ।

तद्यथा गन्धवती वैधर्म्या वक्ष्यति । तद्विपर्य्यया-
न्निर्गन्धत्वमवादीनां साधर्म्यम् । उक्तं जलभूम्योः सा-
धर्म्यं गुरुत्वं रसवत्त्वञ्च । तद्विपर्य्ययादितरेभ्यो वै-
धर्म्यम् । विपर्य्ययस्त्वितरेषां तेजःप्रभृतीनां साधर्म्यं

मित्यर्थः । अतो नैकव्यक्तिके वैधर्म्ये व्यभिचारः । प्रायिकत्वे-
नेतदुक्तमित्यप्याहुः । साधर्म्याविपर्य्ययोऽप्यन्यस्मात् साधर्म्यं
मित्यत्र वैधर्म्यश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यस्मादिति स्वप्नोपे पञ्चमी ।
अन्य प्राप्य साधर्म्यमित्यर्थः । वैधर्म्याविपर्य्ययोऽप्यन्यस्मात्
वैधर्म्यमित्यत्र साधर्म्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

तत्र वैधर्म्यं यत् तदेवेत्यत्रोदाहरति । तद् यथेति । तद्वन्ध-
वत्त्व वैधर्म्यं विपर्य्ययादनुवृत्तेः पृथिवीनां साधर्म्यं वाच्यमि-
त्यर्थः । वैधर्म्याविपर्य्ययोऽपीत्यत्रोदाहरति । निर्गन्धत्वमिति ।
अत्रापि तद्विपर्य्ययादिति योज्यम् । विपर्य्ययात् पृथिवीतो
व्यावृत्तेः । तदपेक्षया वैधर्म्यमेव निर्गन्धवत्त्वं जलादीनां साधर्म्यं
मित्यर्थः । साधर्म्यं यत् तदेवेत्यत्रोदाहरति । उक्तमिति ।
गुरुत्वादिकं यत्साधर्म्यमुक्तं तदेवान्यापेक्षया वैधर्म्यं वाच्यमित्यर्थः ।
साधर्म्याविपर्य्ययोऽपीत्यत्रोदाहरति । विपर्य्ययस्त्विति । गुरुत्वा-

गुरुत्वं नीरसत्वञ्च । एवमात्मानं विहाय परार्थत्वमचेत-
नत्वम् । मनो विहायानन्तःकरणत्व मननुकरणत्वञ्च ।
अम्भो विहाय निःस्नेहत्व मक्लेदत्वञ्च । तेजो विहायानु-
ष्णत्व मदाहकत्वञ्च । जलज्योतिरनिलानामपाकजस्पर्श-
वत्त्वम् । जलज्योतिषोरपाकजरूपवत्त्वम् । दिक्काल-
मनसां वैशेषिकगुणविरहः । वायुकाशदिक्कालमनसा

देवतासाधर्म्यस्य विपर्ययो यदगुरुत्वादिकं तदेवेतरेषां जलभूम्य-
पेक्षया वैधर्म्यं वाच्यमित्यर्थः । परार्थत्वं (१११) भोगानधिकर-
णत्वमित्यर्थः । अनन्तरिति । आत्मग्राहकेन्द्रियान्यद्रव्यत्वमित्यर्थः ।
अक्लेदत्वमिति । सांतिद्विकद्रवत्वविरहि द्रवत्वमित्यर्थः । वाय्वा-
काशेति । प्रत्यक्षद्रव्याहृतिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ।

। १११ ननु परार्थत्वं परमयोजनत्वं यदि तदा साक्षादाभ्याप्तिः । परमयो-
जनहेतुत्वं चेत्, तदाऽन्यतिभ्याप्तिरित्यन्यथा व्याचष्टे । भोगेति । भोगासम-
वायित्वमित्यर्थे स्तेन शरीरे नाभ्याप्तिः । न चेन्मरेऽतिभ्याप्तिः । भोगाधिकरण-
हृतिद्रव्यत्वव्याप्यजात्यनधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वादित्येके । भोगवदं सुखादि-
साक्षात्कारपरं च चेन्मरेऽपीति ओक्तदोष इत्यन्ये । वस्तुतो व्यर्थविशेषणताभवेन
साक्षात्कारमात्रपरमेव तदिति ओक्तदोषः । अचेतनत्वमित्यत्र च ज्ञानानधि-
करणत्वं विवक्षितम् । ज्ञानत्वसाक्षात्कारत्यजात्योऽपि भेद इति नाविशेष इति ।
यत्त्वात्मानं विहायेत्यत्राप्यपदं सकारपरमितीश्वरस्यापि सत्त्वत्वाच्चोक्तदोष इति ।
तत्र । एवमप्यचेतनत्वमित्यत्राभ्याप्यते ।

नन्वन्तःकरणं मनसावाच मनोऽन्यस्य साधर्म्यं मनोऽन्यत्वं इति हेतुपक्षता-
वच्छेदकयोरभेदे केतवभेदासुमानमित्यन्यथा व्याचष्टे । आत्मेति । पृथिवीपर-

मतीन्द्रियत्वम् । आत्ममनसोः शरीरावच्छेदेनैव वृत्ति-

आत्ममनसोरिति । शरीरावच्छेदः शरीरसंयोगविशेषः वृत्ति-
लाभो भोगजनकत्वं तच्चासमवायिकारणत्वम् । तेन भोगासम-
वायिकारणसंयोगाद्ययत्वमित्यर्थः । शरीरतत्संयोगौ च निमित्त-
कारणे इति नातिव्याप्तिः । यदा निरवयवत्वे सति ज्ञानहेतु
शरीरसंयोगवत्त्वमित्यर्थः ।

अनु वैधर्म्यं विपक्षव्यावृत्तौ धर्मो लक्षणमित्युच्यते । तत्र
कालान्यपदार्थलक्षणानि जात्युपाधिरूपाणि सर्वेषां कालेऽति
व्यापकानि अन्त्ये काले गतत्वात् । न हि पृथिवीत्वादयो रूपा-
दयो वा न काले इदानीं पृथिवीत्वादिकमित्यनुभवात् । यदि
कालावच्छेदका उपाधय एवेदानीं इति गृह्यन्ते तदा तत्रैवाति-

भाषादावतिव्याप्तेराह । प्रत्ययेति । प्रत्यक्षादन्तीत्येव विवक्षितम् । इत्यपदम-
किञ्चित्करम् । अत्र इत्यन्तवाचाद्व्याप्यजातिपद इत्यन्तवाचिभाजकोपाधिपरम् ।
तेन कालादौ तादृशजात्यभावाच्चाव्याप्तिः ।

भोगासमवायीति । भोगपद ज्ञानपरमतो न व्याप्त्योर्विशेषणत्वमित्येके ।
भोगत्वं जातिरिति भोक्तृदोष इत्यन्ये । संयोगपद स्वरूपनिर्बचनम् । ईश्वरात्म-
वक्ष्यत्वे तादृशसंयोगाद्ययवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्यम् । एवमप्येवम् ।
कार्यकारणव्याप्यसत्तया शरीरात्मवयोगोऽप्यसमवायिकारणमेवति यदि मूढात्
तदा लक्षणांतरमाह । यदेति । भाषादावतिव्याप्तेराह सत्त्वन्मम् ।

अनु शरीरपद व्यर्थम् । न च मनस्येवमिति श्रुत्येतिव्याप्तिशरणात्
तदिति वाच्यम् । शरीरेन्द्रियसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेन दोषतादवस्थापत्तेरिति
चेत् । यन्मते शरीरेन्द्रियसंयोगस्य न हेतुत्वं तन्मतेभोक्तृत्वादित्येके । श्रोता-
म्यत्वे सतीति विशेषणाच्च तत्तातिव्याप्तिरेवम् शरीरपदसपरञ्जकमित्येके ।

लाभः । वाय्वादीनां नीरूपत्वम् । आकाशादीनां स्पर्श
गुण्यत्वम् । कालादीनामभूतत्वमित्यादि ।

तदेवमुक्तैर्द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्य मितरेभ्यो विवेचितम् ।
नतु मध्यवृत्तिभिरन्यविशेषवत्त्वादिभिरव्याप्तिः । नापि

व्याप्तिः । नैव तेषां कालसमवायादिति चेन्न । तस्यापि तत्र
भावात् । इदानीं समवाय इत्यनुभवात् । अत्राहुः । समवायादे-
स्तत्र वृत्तावपि पृथिवीत्वादिभिः कालस्य न समवायरूपः
सम्बन्धः । पृथिवीत्वादिसमवाययोर्हि काले वृत्तिः न तु पृथिवी-
त्वादिकालयोः समवाय सम्बन्धः । प्रतीतिवैलक्षण्यस्य (११२)
सर्वसिद्धत्वात् ।

न च काललक्षणे तल्लक्षणाभाववति काल एव गतत्वादति-
व्याप्ति र्लक्ष्यान्यवृत्त्या ह्यतिव्याप्ति र्भवति अतएव सयोगादौ साध्य
द्रव्यत्वादिना नैकान्तिक मित्यत्र विस्तरः ।

साधनमवैधन्याभ्या पदपदार्थज्ञाने सत्युत्तरप्रबन्धोपयोगार्थ-
माह । तदेवमिति । आदिपदाद् गुणवत्त्वादिपरिग्रहः । मध्य-
वृत्तिभिरेकदेशवृत्तिभिरित्यर्थः । अन्यविशेषवत्त्वादिभिरित्यत्रा-
दिपदेन सूक्तत्वादियहणम् । अव्याप्तेः । भागासिद्धतया सर्वद्रव्या-

(११२) प्रतीतिवैलक्षण्यस्येति । अत्रापि अतिव्याप्तिरित्युक्तं अत्र अतिव्याप्तिरपि

घो स्यादिति भावः । तल्लक्षणेति । काललक्षणेत्यर्थः । लक्ष्यान्येति । न च
लक्ष्यान्यस्य लक्ष्यान्योन्याभाववत्त्वम् । अन्योन्याभावश्च कालेऽन्येवेति वाच्यम् ।
येन विशेषणताविशेषेण वर्तमानोऽन्योन्याभावो भेदव्यवहारं करोति तस्य तत्रा

परस्परतोऽतिव्याप्तिः । किन्तु कियानपि विवेकः सम्भवति । न चैतावतैव कृतकृत्यत्वम् । अयिवेकस्य तदवस्थत्वात् । तत्कुतो विवेक इत्यपेक्षायामाह । इहेदानीमिति । इह प्रकरणे इदानीमवसरप्राप्तौ

व्यावर्त्तकत्वादित्यर्थः । नापि नित्यद्रव्याणां (११३) मियो व्यावर्त्तकमन्त्यविशेषवत्त्वम् । आकाशस्य कानादिभेदसाधने कानादावतिव्याप्तिः । विरुद्धत्वादित्याह । नापीति ।

नन्वेवं तद्वचनं प्यर्थमेवेत्यत आह । किन्त्विति । अस्य विशेषवत्त्वमूर्त्तत्वाभ्यामिति स्वाययव्यावर्त्तनादित्यर्थः । अयिवेकस्येति । पृथिव्यादीना मियो भेदस्याप्रमितेरित्यर्थः । विवेक इति । प्रत्येकद्रव्याणामिति शेषः ।

पृथिवीत्वमिति । ननु पृथादिसाधारणः पृथिवीव्यवहारो

भावादन्वया चट् कालो नेतिवत् काल कालो नेत्यपि धी सादितिभावः । अतएवेति । तथाच यथा प्रतिबोनिवमानाधिकरणसाध्याभ्यामवज्ञानित्वेऽपि न तत्र अभिधारकतया प्रतिबोनिवमानाधिकरणमवस्थाभाववति कल्प्यगमनेऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(११३) मियो व्यावर्त्तकमिति । परमाश्वय आकाशादिभ्यो भिद्यन्ते खन्धविशेषवत्त्वादिति नेतिभावः । अनुमेयमिति विप्रतिपक्षप्रबोधाभिप्रायम् । अस्तुतो योग्यव्यतिष्ठतिजातं व्यञ्जकस्यै प्रत्यक्षनियम इति मन्व्यवस्थात् तत्रत्यचमेशाद्विदुश्चितमितिभावः । कार्यकार्यत्वम् कार्यपद सन्धातायातम ।

ननु तज्जगत्स्येन रसविशेषनाद्योक्तदोष इत्यनुमयादाह । नचस्येनेति । पृथ्वेति । एतच्च पृथिवीमात्रवृत्तित्वमपि न विद्वतोत्वमपि बोध्यम् ।

एकैकमित्येतावतैव चरितार्थत्वे शस्प्रत्ययोपादानं
वीसायां भूयस्त्वज्ञापनार्थम् । पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात्
पृथिवीति । पृथिवीत्वं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभि-

नानुगतः । गन्धवत्त्वात् तत्र तदनुमेयमिति चेत् । न । उपलादौ
तदभावात् । अनुद्भूते च गन्धे मानाभावात् । घर्षणात् तत्रापि
तद्वतीतिरिति चेत् । अतोऽपि कर्षकविजातीयगन्धाननुभवात् ।

न च मधुररससमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः ।
तस्य जलपरमाणावपि वृत्तेः कार्याकार्यवृत्तितया कार्यत्वानव-
च्छेदकत्वात् । जलत्वेन सङ्हराच्च । जलत्वं तत्परिहारेण परमाणौ
तद्रसस्य नित्यत्वात् । तच्च जलत्वपरिहारेण पृथिव्यामिति । अत-
एव न गुरुत्वरूपस्पर्शसमवायिकारणतयापि तत्सिद्धिः । नापि
गन्धसमवायिकारणतया । उपलादौ तदभावात् । अनुभूतगन्धे
मानाभाव इत्युक्तम् । तस्य जलादेरपि सुवचत्वात् ।

अत्राहुः । पाकादूपादीनां परावृत्तिरुत्पत्तिश्च दृश्यते ।
जलादौ नियमेन न दृश्यते । इत्याश्रयविशेषप्रयुक्तोऽयमिति परिशेषे
घटत्वादीनां (११४) व्यभिचारात् । सकलघटादिव्यापकजलादि-

(११४) घटत्वादीनामिति । यद्यपि घटादौ पाकानभ्युपगमात् घटत्वादीनां
नावच्छेदकत्वशङ्का न वा घटत्वादिषाधारण-पृथिवीत्वस्य तदवच्छेदकत्वं तथापि
न्यायमतमभ्युपेत्यैवमित्येके । घटदेरपि पाकस्वरूपयोग्यत्वमन्येव । किन्तु यादृश-
पाकेन रूपाद्युत्पत्तिस्तद्व्यभिचरं न तित्येवेत्यन्यदेतदित्यन्ये ।

यस्तु तदनुश्रययादेव प्रकारान्तरमाह । एवमिति । रूपवदित्यनेन स्पर्शत्वाभा-

मतः सम्बन्धः समवायलक्षण मत्स्मात् । नत्वेकार्थ-
संयुक्तसमवायादित्यर्थः ।

व्यावृत्ततद्योग्यताघटक रूपसिद्धिः । तच्च बाधकाभावाज्जातिः ।
एवं रूपवतोऽनुष्णाशीतस्पर्शनीलादिरूपाङ्गादिरसममवायिकारण-
तावच्छेदकतया स्वाभाविकधर्मसिद्धिः । तथा नाघवाद् य एवा-
ययवा उपनाधारभवन्त म् एव तद्गन्धप्राप्यारभन्ते । तत्र च गन्ध-
उपलभ्यत एव ।

एवञ्च गन्धवदारम्भकत्वात् परमाणुर्गन्धवानिति गन्धवदारभ्य-
त्वेनोपनाद्यपि गन्धवदेव । स चोद्भूतो नास्ति इत्यनुद्भूतः कल्प्यते ।
न चोद्भूतगन्धेनानुद्भूतगन्धानारम्भोऽतितप्ततैलादावनुद्भूतरूपतिजसो-
द्भूतरूपवदारम्भवदपिरोध इति गन्धममवायिकारणतया तत्सिद्धिः ।

न चैवं सुखसमवायिकारणसंसार्यात्मनिष्ठात्मत्वव्याप्या जातिः
कल्प्येत । इष्टापत्तेः । न चैव नवद्रव्याणीति व्याघातः । घ्नानव-
त्वेन विभागकरणात् । सुखसमवायिकारणत्वमात्मत्वावच्छेद-
मेव । अदृष्टाभावाच्च नेश्वरे सुखमित्यपि वदन्ति ।

कारकातिरूपमिच्छता । शुक्लाभारसमानाधिकरणशुक्लस्यातिप्रसङ्गे न जात्यनवस्थाप-
कत्वादित्याहुः ।

नीलादीति । शुक्लपटादावपि तदुद्योग्यत्वादिति भावः । गन्धवदारभ्यत्वेनेति ।
अविद्वद्गन्धवदारभ्यत्वेनेत्यर्थः । तेन विरुद्धगन्धवदारम्भे निर्गन्धे न व्यभिचारः ।
तस्यापि तदुद्योग्यत्वान् तदवच्छेदकत्वम् । अतितप्तेति । अदृष्टभेदस्य प्रयोजकत्व-
मिति भावः । यतश्चाभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतः कालभेदेन परमाणौ प्रादुर्भूतानुद्भूत-
गन्धोत्पत्तिरगन्धवाधोऽप्युक्तम् । घ्नानत्येनेत्युपलक्षणम् । ईश्वरसाधारणात्मत्वेनेत्यपि

ननु पृथिवीस्वरूपसिद्धौ किं लक्षणेन सिद्धे
साधनवैयर्थ्यात् । तदसिद्धावाश्रयासिद्धेः । न ।
स्वरूपसिद्धावपि व्यवच्छेदस्य साध्यत्वात् । तथाहि

स्वरूपसिद्धावपीति । ननु पृथिवीरूपसिद्धिर्न किञ्चित्-
पृथिवीव्यक्तिसिद्धिः । (११५) भागासिद्धिः । नापि सामर्थ्येन
तद्व्यक्तिसिद्धिः । तत्सिद्धौ साधनवैयर्थ्यात् । नाप्येतद्रूपोदासीन-
तत्सिद्धिः । जलादिसङ्कीर्णोपस्थितावव्याप्त्यतिव्याख्यापत्तेः । मैवम् ।
पृथिवीत्वेन रूपेण समस्ततदुपस्थितावव्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कानवका-
शात् । पृथिवीपदं समनियतगन्धवत्त्वोपलक्षकम् । पृथिवीत्व
जातिः लिङ्गम् । अन्यथा नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रह-
दशायामेव साध्यसिद्धेः किमनुमेयं स्यात् ।

इदमर्थम् । न चतन्मते तदनभ्युपगमः । आत्मत्वव्याप्यजातानिष्टापत्तिकरणेन
तदभ्युपगमाच्चयनानीत्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपधाननियमादीन्दरे कदाचित्
सुखोत्पत्तिरित्यस्मरन् सुहृदयमाह वदन्तीति ।

(११५) भागेति । यत्किञ्चित् पृथिवीज्ञानेऽपि भागाज्ञानादित्यर्थः । साधन-
वैयर्थ्यादिति । स्वरूपभेद साध्य इत्यभिप्रायेणोदम् । एतदिति । यत्किञ्चित्
सामर्थ्येत्यर्थः । तत्किञ्चिरपि जलादिभिन्नत्वेन तत्तादात्म्येन वा । आद्ये तद-
भिज्ञाविति । आन्ये जनादिति । तथापि तत्तादात्म्येनोपस्थितिपक्षे सर्वत्र
यदि पृथिवीत्वं न ज्ञातं तदा भागासिद्धिरव्याप्तिः । यदि च सर्वत्र ज्ञातं तदा
पक्षवन्वतादात्म्येन ज्ञाते जलेऽपि पृथिवीत्वं ज्ञातं जलभेदश्च नास्तीत्यतिव्याप्ति-
र्यभिचारज्ञानमतो नास्तुमिति रित्यर्थः ।

न चाजलादिभिन्नत्वेन न वा तत्तादात्म्येन तदुपस्थितिः । किन्तु पृथिवीत्वेन
रूपेण सकलतदुपस्थितावितरभेदसाधने न कोपि दोषः । इत्याशयेनाह । मैव-

पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् यत् पुनरितरेभ्यो न भिद्यते नासौ पृथिवी यथावादि । नंचयं पृथिवी । तस्मादितरेभ्यो भिद्यते । तथाप्यप्रसिद्ध-

ननु भेदः साध्यः स च न स्वरूपम् । अधिकरणप्रतियोगिनो प्रागेव प्रतीतेः । नापि वैधर्म्यम् । तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव ।

न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन तत्र सिद्धं जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावपददशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वपक्षात् । नाप्यन्योन्याभावः । तस्य जलादिप्रतियोगिकस्येवाभावप्रतियोगिनोऽपि निषाधयिषितत्वेन तत्प्रतियोगिनोऽधिकरणमित्यस्य तस्यानभ्युपगमात् । शब्दसाम्ये चानुमानाप्रवृत्तेः ।

मिति । न हीति । पृथिवीत्वेनोपस्थित पक्षे न भागाविद्विष्यद्वा न वा जले पृथिवीत्वं ज्ञात न व्यभिचारश्चान्नं स्यात् । भ्रान्तस्य कस्यचित् तथा भागे न दोष इति भावः ।

पृथिवीपदनिर्गतः । न चैवं सिद्धगन्धारव्यभिर्गन्धस्य पक्षवृत्तिर्भावापत्तिः । गन्धवत्त्वेन तदुद्योग्यतोषकक्षणात् । अन्यथेति । एतच्च व्यतिरेकसङ्घट्टणान्वयव्याप्तिपक्षश्चे । अन्यथा तस्याभावाधिकरणत्वाभावात् । अधिकरण्येति । यद्यपि तत्सिद्धान्तवि स्वरूपमित्यन्तेनासिद्धिरित्यनुमानवैयर्थ्यं, अन्यथा व्यभावात् स्वरूपस्य भेदस्य भेदप्रतीतिजनकत्वं तस्याभावान्तरासम्भवे कल्पते । नवेह ह्यतत्स्वरूपस्य भेदस्य साधनं साधितम् । नत्वभावभेदसाधनमपीति भावः । इत्याहुः ।

नन्वेवमस्य भाववैधर्म्यं न सिद्धम् । तद्विषयाभावान्तराभ्युपगमादिति चेत् । भावमात्रभेदसिद्धिरपि तथा सिद्धतत्वादित्याहुः ।

विशेषणः पक्षः । इतरव्यवच्छेदस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धेः ।
सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात् इतरव्यवच्छेदस्य घटादा-
वेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्त्वा परमाणो राच भूगोलकं
पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्तावच्छेदभेदव्यावृत्त्या
व्यावृत्तिर्न सिद्धेति साध्यत इति न दोषः ।

मैवम् । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । न चाभावाद्-
विवेकतादवस्थ्यम् । अभावात् स्वरूपभेदस्यानुमानान्तरेण साध्य-
त्वात् । तथापीति । विशेषणं साध्यम् । साध्याप्रसिद्धौ न तद्-
व्यतिरेकज्ञानम् । न वा पक्षत्वम् । साध्याप्रसिद्धौ तत्सन्देहादेर-
भावात् । न वा साध्यविशेषणिका पक्षविशेषिकानुमितिः ।
विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावादिति भावः । इतरैति ।
ननु घटे प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रमायामपि अयोग्यप्रतियोगि-
कस्य तस्याप्रमितिः । स्वस्थः पिशाचो न भवतीति प्रतीतिरयोग्या-
न्योन्याभावो योग्य एवेति चेत् । न । ततः करणमात्रसिद्धावपि
प्रत्यक्षतत्कारणसिद्धेः । उभयसिद्धायोग्यतत्संसर्गाभावदृष्टान्तेन

अनुमानान्तरेणैति । यद्यपि पृथिवीतरत्वावच्छिन्नसामान्यान्योन्याभावस्यैकस्य
साधनेनानुमानान्तरापेक्षा नहि भावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वेऽपि नाभा-
वस्याभावान्तराभ्युपगमः । तथा सति मेयत्वस्य कार्यवत्त्वव्याप्यत्वापत्तेः । कार्यत्व-
ध्वंसवृत्तित्वेन मेयत्वसमानाधिकरण्यात्त्वन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादभाव-
स्वरूपभेदकत्वे सति जलादन्योन्याभावत्वस्य विशिष्टस्य साधनेऽपि न तदपेक्षा ।
तथानुमानप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम् । विस्तरभयाच्चात्र बद्धं लिखितम् ।

अथ किमेतल्लक्षणमित्युच्यते । केवलव्यतिरेकि-
हेतुविशेषो लक्षणम् । तथाचाचार्याः । समानास-
मानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थ इति । एवं तर्हि
तदन्योन्याभावस्याप्ययोग्यत्वानुमानात् । अत्राहुः । अधिकरणे
प्रतियोगिसत्त्वविरोधिन्या अनुपपन्नस्यैवाभावग्राहकत्वात् । अस्ति
चेष्टापि घटस्य चतुर्दशात्मकतया सत्त्वं तदीयतथानुपपत्ति-
विरोधि ।

ननु घटस्यापि पक्षत्वादंगतः सिद्धसाधनमित्यत आह ।
क्षिति । पक्षत्वावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषत्वादतएवा-
नित्ये वास्तव्ये इत्यत्रानित्या वागिति बुद्धेरहेम्न्यायाः सिद्धत्वेनांगतः
सिद्धसाधनम् । अत्र तु सर्व्या पृथिवी इतरभिन्नेत्युद्दिश्यप्रतीते-
रभाव इत्यर्थः । तथापि घटः कथं पक्षः साध्यनियमेन तत्कन्देह-
सिद्धसाधयिषयोरभावादिति चेन्न । सर्व्या पृथिवी इतरभिन्ना
न वेति सगयस्य तत्प्रकारसिद्धसाधयिषयाय घटविषयत्वात् ।
घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा तेन रूपेण संशयसिद्धसाधयिषे न
भवतः पृथिवीत्वेन भवत इति भावः ।

ननु लक्षणमुपक्रम्यानुमाने पर्यवसानं मयुक्तमित्यत आह ।
अथेति । केवलेति । इतरभेदसाधकत्वं व्यवहारसाधकत्वं वा
विशेषः । पक्षसम्बन्धतयैव प्रसिद्धं साध्यमनुमीयत इति मन्वानः

चतुर्दशेति । अभावपदाय चतुर्दशत्वं बोध्यम् । पृथिवीत्वेनेति । अन्यथा
धूम्रान् वज्रिमानिति सामान्यलक्षणदा वज्रिनिश्चयात् वर्ज्यतेऽग्निसंशयो न स्यादिति
भावः । एतच्च संशयादिपटितं बोध्यम् ।

	Fasc 13 @ /10/ each	4	6
		6	14
	2 6 Vol II Fasc	0	10
@ /10/ each		6	0
b		2	0
awat Fasc 1 b @ 2/		10	0
" " " "		1	14
" " " "		4	6
" " " "		3	8
" " " "		1	0
" " " "		1	8
	6 Vol III		
y d u u u		12	8
Institutes of (L gl ul) @ 1/ each		1	0
ukha Sutram		1	0
dhas ntlamag: (English) fasc 1 3 @ 1/4/ ex h		3	12
Fasc 1-3		3	12
umucaya, Fasc 1 2 @ /10/ each		1	4
kaha fasc 1 3 @ /10/		1	14
Altra Vgtt Fasc 1 4 @ /10/ each		2	8
to (Engl l) Fasc 1 3 @ 1/ each		8	0
ra Vijaya, Fasc 2 3 @ /10/ each		1	4
dhat Vgaj & Priets		0	10
		3	12
		2	8
		1	0
		2	8
		1	4
la atra		1	0
Brahm r, Fasc 11 25 @ /10/ each		9	6
Pst akhya, Fasc 1 3 @ /10/ each		1	4
		11	14
		0	14
		10	8
	10 Vol III Fasc 1 °		
Fasc 1 1° @ /10/ each		24	6
ch		1	0
		1	4
		1	14
		1	10
		1	14
		8	-
) each		6	14
duan (Text and L gl ul) Fasc 1 6 @ 1/ each		6	0
Ca ta, Fa c 1 @ /10/		0	10
Kriya ksum II Fasc 1 8 @ /10 each		3	12
Purana Vol I Fasc 3 6 Vol II F 1 7 @ 10 each		6	14
Ira Parijata Fasc 1 8 Vol II Fasc I @ /10/ e h		5	10
1 tto Vol II Fasc 4 @ 1/4/		8	12
ds		4	6
		8	12
		1	14
		8	12
dhya straaagr la Vol I (Tib & Sans)			0
ver Ladakh vers o of Kesuraga Fasc 1-4 @ 1/ each		4	0
sonda of Dbarmakrt Fasc 1		1	0
na sh Tā Fasc 1 4 @ 1/ each		4	0
*byod dpag Akhr S fu i b & dans Avadisha Kalpaia Vol I			
c 1 8 Vol II Fasc 1 7 @ 1/ each		15	0
Phum, Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1 3 Vol III Fasc 1 6 @ 1/each		14	
Arab ca d l e s a Sc es			
Arab ca d l e s a Sc es		8	2

पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्तावच्छेदभेदव्यावृत्त्या व्या-
वृत्तिः क्वचिन्न सिद्धेति पुनरप्रसिद्धिविशेषणत्व मायात-
मिति चेन्न । पक्षसम्बन्धिनो विशेषस्य सर्व्वत्राप्रमित-
स्यैव साध्यत्वात् । प्रसिद्धो हि धर्मो धर्मिण मन्वेति ।
न तु धर्मप्रान्विततयैव प्रसिद्धः साध्यते । तथासति
साधनवैयर्थ्यादिति । तथापि घटादौ चेदितरव्या-
वृत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा ततः दृष्टान्तबलेनान्वयादेव पर-
माण्वादौ साध्यता किं घटादिकमपि पक्षे निक्षिप्य

आह । एवमिति । व्याप्तेत्यस्यैव व्याख्यानमवच्छेदेति । अवच्छेदो
भेदो घटत्वपटत्वादित्यर्थः । तस्य व्यावृत्त्या राहित्येन लक्षिता
व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु पृथिवी इतरभिन्ना, पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतर-
भेदसिद्धे व्यतिरेकिवैयर्थ्यमित्याह । तथापीति । घटे साधारण्येन
पक्षत्वे पक्षस्याभेदानुमानवत् दृष्टान्तत्वाविरोधः । पक्षान्यत्वं हि
तत्रातन्त्रम् । साध्यसाधनवृत्तया नियतत्वस्यैव तत्र प्रयोजक-
त्वादितिभावः । अन्वयिसम्भवेऽन्वयव्याप्तेरपह् (२१६) कैवल्य

(११६) अन्वयव्याप्तेरपह् इति । अपह् दत्तुपलक्षणम् । पक्षेऽप्यनुमित्या
व्यतिरेकप्रतरेण्यत्वं तन्नामर्थोपधारणात् । यद्यप्यप्ये व्यतिरेकसहकारादन्वय-
व्याप्तिरपह्पक्षतावलम्बनादन्वयव्याप्तिरिति सञ्ज्ञानमशक्यं तथापि व्यतिरेकव्याप्तिरप-
क्षतापक्षमालम्बैरतदुक्तम् । उक्तसाध्यप्रकारस्याकाशादावशम्भवात् सर्व्वव्यापकं

व्यतिरेक्याद्रियत.इति चेत् । आस्तां तावदयं सुहृद्-
पदेशः । केवलव्यतिरेकिलक्षणं निर्व्यूढम् । व्यवहार-
सिद्धिर्वा लक्षणप्रयोजनम् । तथाहि विवादाध्यासितं
द्रव्यं पृथिवीति व्यवक्रियते लोकेन पृथिवीत्वात् ।

व्यतिरेकिणोऽन्यत्र सामर्थ्यावधारणे नानुमानप्रवृत्तिरित्याह ।
आस्तामिति ।

अस्मत्पितृचरणासु जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावा अयो-
दगसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यते । अतएवाकाशे मिलितजलादि-
प्रतियोगिकान्योन्याभावप्रतीतावपि व्यतिरेकिणा त्रयोदश-
न्योन्याभावाः साध्या इति गान्धयित्वात् साधारण्ये वस्तुतस्त्वभाव-
साध्यके व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमेव साध्यं सिद्धयति । यस्याभावस्य
हेत्वभावो व्यापको गृहीत स्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभाव-
रूपेण साधनेन सिद्धयति । व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्या-
भावादवश्यभावात् । तथाहि जलादिव्यापकः पृथिवीत्वाभावा-
ज्ञात इति तदभावाभावाककेन पृथिवीत्वेन पृथिव्यामन्योन्याभावा-
प्रसिद्ध एव सिद्धयति । प्रतियोगिज्ञानस्य हतत्वादित्याहुः ।

ननु केवलव्यतिरेकि नानुमान व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता
ज्ञानस्यानुमितिकारणत्वात् । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य
पक्षत्वात् । न च व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिरनुमीयत इति

प्रकारमाह । जलादीनामिति । अत्र प्रत्येकं साध्यतायामसाधारण्य मिलित-
साध्यतायामप्रसिद्धिरित्यादि द्रष्टव्यं यथा न भवति तथोक्तमनुमानप्रकारे ।

वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः । अन्य-
व्याप्तेरेव' गमकत्वात् । अन्यव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे
अन्यव्याप्तिमनुपन्यस्य व्यतिरेकव्याप्तेरप्राप्तकालत्वात् । मैवम् ।
व्यतिरेकसहचारेणान्यव्याप्तेरेव ग्रहात् । प्रतियोग्यनुयोगि-
भावस्य नियामकत्वात् । अन्यथान्यव्यतिरेकिणि का गति-
रिति संक्षेपः ।

व्यवहारसिद्धिर्येति । ननु पृथिवीव्यवहारः पृथिवीपदप्रयोग-
विषयत्वं पृथिवीपदजन्यज्ञानविषयत्वं पृथिवीपदवाच्यत्वं वा पृथि-
वीत्वेऽप्यस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यम् । मैवम् ।
पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिवीगण्डाभिधेयत्वस्य तद्व्यवहारा-
यत्वात् ।

अत्रादेरिति जनत्वादेरित्यर्थः । एवञ्च यवान्योन्याभावसिद्धिस्तयोक्तमनुमान-
प्रकारे । प्रतियोगेति । ययो' सहचारपक्षस्तदभावयोर्व्याप्तिपक्ष इत्यर्थः । न तु
तदभावयो' सहचारपक्षस्तदोरिति । अन्यथा यत्नेतरभेदाभापस्तत्र पृथिव्य-
न्योन्याभाव इति सहचारपक्षेण पृथिव्यन्योन्याभावाभावात्कपृथिवीत्वस्तेतरभेद-
व्याप्यत्वं न गृह्यतेत्याहुः ।

यदोवस्यन्यस्तासिद्धिस्तथाभ्यकोऽनुमाननिरोधः । साध्याप्रसिद्धावन्यव्याप्ति-
पक्षादभ्युपगमात् । तथापि व्यतिरेकव्याप्तिगमकत्वपक्षमात्रित्य तदुक्तमिति
जन्यम् ।

अन्ययेति । यदि व्यतिरेकव्याप्तेरन्यपक्षतासहकारित्वेन मानान्तरादु
कूलत्वं तदा परस्परनिरोधेनान्यव्यतिरेकिणि फलासिद्धिप्रसङ्गः । कार्य्येण
एवान्योन्यसहकारित्वात् । तस्मात् तत्तापीयमेव गतिरतुवरणीयेति भाव-
इत्येके ।

व्यतिरेकसहचारस्यान्यव्याप्त्यपक्षे भूतसहचारमात्रद्वयनदयादां मान-

यत् पुन. पृथिवीति न व्यवक्रियते न सा पृथिवी
 यथा वाय्वादि । न चैयं न पृथिवी तस्मान्न तथा
 व्यवक्रियते इति । अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः
 सिद्धे नाश्रयासिद्धिः । पृथिवीव्यवहारस्य सम्मुग्धस्य
 सिद्धेः नाप्यसिद्धिविशेषणत्वम् । व्याप्ता निमित्त-
 विशेषणवतः साध्यत्वान्न साधनवैयर्थ्यम् । सर्व-
 पृथिवीपक्षीकरणे च नान्वयित्वम् । यद् यस्यान्वय-
 व्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तद्देतुकं यथा घटादि मृदादि-
 हेतुकम् । अनुविधत्ते च पृथिवीव्यवहारः पृथिवी-
 त्वस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत् । न । पृथिवीत्व-
 निमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य साध्ये अन्वयाभा-
 वात् । केवलं सर्वनामशब्देन व्यवहारमात्रेण वक्तो-

यित्व तदुपाङ्गमावाप्तम् । न व्यतिरेकत्वमसत्प्रतिपक्ष इति भवेत् सत्प्रतिपक्षता-
 दघाया तदभावात् । तस्मात् तत्र व्यतिरेकसङ्गच्छारेणैवान्वयव्याप्तिरुपाङ्गत्व-
 व्यतिरेकत्वमिति भाव इत्युच्ये ।

पृथिवीत्वेनेति । यद्यपि पृथिवीत्व प्रवृत्तिनिमित्तक पृथिवीपक्षाभिधेयत्वं
 पृथिवीत्वोपक्षीति दोषतादवस्थ तथापि पृथिवीत्वाद्ये न पृथिवीत्व प्रवृत्तिनिमित्त-
 मिति भावः । न च साध्याप्रसिद्धिः । घटादौ पृथिवीपक्षमवोग किञ्चिद्विनिमित्तक
 इत्यनुमानेन घटत्वादेरनुगततया द्रव्यत्वादेरतिप्रसङ्गितया मन्ववत्त्वादेशोपाधि
 तदा गुरुत्वेन बाधान् यच्च धर्म्यतावन्नात्, पृथिवीत्वनिमित्तकसिद्धे । न
 चैवं व्यतिरेकवैयर्थ्यं पृथिवीत्वावच्छेदेन तत्कारकबुद्धेर्दृष्ट्याया अपि
 रिति भावः ।

यमन्वयः । स च व्यतिरेकान्न भिद्यते विवक्षाभेदा-
दिति । यत् पुनराह भूषणो लक्षणं चिह्नं लिङ्ग-
मिति पर्यायाः तदसद्व्याहृतौ व्यवहारे च साध्ये-
ऽन्वयिनोऽनवकाशात् । व्युत्पन्नस्य स्वयमेव व्यव-
हारात् । अव्युत्पन्नस्य सपक्षपरिचयाभावात् । कथं
तर्हि शास्त्रे क्रियावत् द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणेपु
पठ्यते । द्रव्यस्यैवाय मसाधारणो धर्मः समवायि-
कारणत्ववत् गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थम् । न

केवलमिति । न हि यत्त्वं तत्त्वं वानुगतमिति व्यतिरेक-
व्याप्तिर्यद्भुपजोव्य सर्व्वनान्वयान्वयाभिधानमेव वक्तव्यार्थः । लक्षणस्य
केवलव्यतिरेकित्वमविदुषा भूषणेनान्वयव्यतिरेकित्वमभ्युपेत्यापा-
दितं दूषणं (११७) मुपन्यस्यति । यत्पुनरिति । यद्यप्यास्तां ताव-
दित्यादिना घटान्यपक्षीकरणे घटदृष्टान्तेनान्वयो स्वीकृत एवेति
विरोधस्तथापि पृथिवीत्वावच्छिन्नयावत्पक्षीकरणे नान्वयिनोऽव-
काश इति भावः ।

(११७) दूषणमिति । भूषादिभिर्बहुवचनान्नाभावात्तानुनाममित्यादि दूषण-
मित्यर्थः । यद्यप्येतद्दूषणं मूले नोपपन्नमितोदं दूषणमुपपन्नस्यतोत्पद्युक्तं तथापि
नात्मर्थार्थकीर्त्तनेन तदभिप्रेतमिति लप्ता तद्योक्तम् ।

अवकाश इति । यद्यपि पक्षे दृष्टान्ततादा व्यवस्थापितत्वात्तानवकाशस्तथापि
पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वमिति भवेदेदम् । अन्यथास्फुरद्व्यावामिदृश-
मित्यन्ये ।

तु लक्षणत्वेन द्रव्यमात्रं पचीकृत्य व्यावृत्तिसाधने
भागासिद्धत्वात् । भूर्त्तद्रव्यमात्रपचीकरणेऽप्यसाधार-
णत्वात् ।

तस्मादायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपत्तौ
क्रियावत्त्वेन तत्प्रसाध्य भागासिद्धिः परिहरणीयेति
तस्य तात्पर्यम् । ये तु प्रमाणमेव सर्वस्य व्यवस्थापकं
न तु लक्षणं तदपेक्षायामनवस्थामाहुः तेषां निन्दामि
च पिबामि चेति न्यायः । यतोऽव्याप्तिप्रतिव्याप्तिविर-

प्रमाधारस्यादिति । गुणादिभ्यो व्यावृत्तिसाधने गगनाच्च
सपञ्चादग्राह्यत्वादित्यर्थः ।

तदपेक्षायामिति । लक्षणेऽपि लक्षणापेक्षयामित्यर्थः । स
इति (११८) । लक्षणरूपोऽर्थोऽनुवादो न स्वपूर्वार्थप्रापको भागा-
न्तरप्रमितार्थप्रापकत्वादित्यर्थः । नात्र सर्वधर्मैर्वाच्यत्वं एव
व्युत्पाद्यः किन्तु भागान्तरेण ज्ञातो लक्षणत्वेनोपदिश्यते । वैद्यक-

(११८) विज्ञातवृत्तिं सूक्ष्मं । लक्षणरूप इति । ज्ञातवृत्तिर्वाच्य
एव प्रमाणात्मा प्रमाणादिति भावः । अस्माकमधीतं भूतम् । तथाच ज्ञात-
वृत्तित्वेऽपि धारणाद्विज्ञातवृत्तिर्वाच्यत्वमस्ति । किन्त्वसदर्थवृत्तित्वेनैव तथात्वम् ।
तच्च प्रकृते भावीति नामाभावात्तदिति भावः । तदेवाह । न ह्युच्यते किमिति ।
अप्रमितमित्यर्थः ।

भागान्तरेणेति । नह्यलक्षणात्तरेणैव ज्ञातो नैव तत्रापि तदपेक्षा सादिति
भावः ।

हेण तत्तदर्थव्यवस्थापकं तत्तद्वावहारे व्यवहारव्यव-
स्थापकं प्रमाणमुपाददते तदेव लक्षणम् । अनुवादः
स इति चेत् । अस्माकमप्यनुवाद एव । न ह्यलौ-
किकमेव किञ्चिदुच्यते । न चानवस्था वैद्यकारादौ
रोगादिलक्षणवत् । व्याकरणादौ शब्दादिलक्षणवच्चेति
व्यवस्थोपपत्तेः । तत्रापि सम्बन्धव्यवहारमाश्रित्य लक्षणे-
नैवोत्पत्तेरिति । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्व-
मिति साधर्म्यमुक्तम् । तत्र के ते चतुर्दशगुणाः
पृथिव्या मत आह । रूपेत्यादि । न तु गन्धसाहचर्या-
द्रूपादयोऽप्यसाधारणतामापन्ना इति युक्तम् । केवल-
स्यैव गन्धस्यासाधारणत्वे विशेषणसामर्थ्यात् । एतच्चा-
नुपदमेव स्फुटयिष्यति ।

वद्वा व्याकरणवद्वा । तच्छास्त्रादेव ज्ञातेन धर्मेण तत्र व्यवस्था
स्यादेवेति भागवस्येत्याह । न चेति । यः खलु शिष्यः स्वयं
सत्तत्त्वं जानन्नपि इतरव्यावृत्तिं न जानाति तं प्रति लक्षणीपदेशो
न तु सर्वथैवानभिज्ञं प्रति इत्याह । तत्रापीति । के ते इति ।
तथाच शिष्यशिष्यानुरोधादेतदुक्तं न तु लक्षणत्वेन रूपादेरति-
व्यापकत्वादित्यर्थः । न च गन्धसमानाधिकरणं विशेषणं विशेष्य-
वैयर्थ्यादित्याह । न त्विति । विशेष्यत इति व्युत्पत्त्या रूपाद्येव

एषु सूत्रकारसम्प्रतिमाह । एते चेति । गुणानां
 विनिवेशो द्रव्येषु समवायः । स प्रतिपाद्यत्वेनाधि-
 क्रियते अस्मिन्निति गुणविनिवेशाधिकारो द्वितीयो-
 ऽध्यायः । तथाच सूत्रम् । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शवती
 पृथिवी इति सूत्रकारवचनात् रूपादयः सिद्धाः ।
 संख्यादौ सूत्रकारसम्प्रतिमाह । चाक्षुषवचनात् सप्त-
 संख्यादय इति । संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
 संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसम-
 वायात् चाक्षुषाणि इति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे
 हेतुत्वेन रूपिद्रव्यसमवाय उक्तः । न चासिद्धस्य हेतु-
 त्वमतन्तेऽपि रूपवत्यां पृथिव्यां सप्त सिद्धाः । एतेनोप-
 देशाद्गुरुत्वमिति संयोगवेगप्रयत्नाभावे गुरुत्वात् पतन-
 मिति पतने गुरुत्वस्य हेतोरुपदेशात् । पतनवत्यां
 पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धम् । न ह्यसिद्धस्य हेतुत्वं
 नापि व्यधिकरणस्य कर्मासमवायिकारणत्वम् । नोद-
 नादिषु विपर्ययासदर्शनादिति । अद्भिः सामान्यवच-
 नात् द्रवत्वमिति सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवाना-

विशेषं विशेषणमुक्तम् । अनुपदमिति । चितावेव गन्धो वर्तते

इत्यत्रेत्यर्थः ।

मग्निसंयोगात् द्रवत्वमग्निः सामान्यमिति सूत्रे सर्पि-
रादीनां द्रवत्वमग्निः समानो धर्म इत्युक्तम् । अतो
द्रवत्वं सिद्धम् ।

उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । नोदनादाद्य-
मिषोः कर्म । तत्कर्मकारिता च संस्कारादुत्तरम् ।
तथोत्तरमुत्तरञ्चेति सूत्रे । द्रष्टुकर्मोपदेशेन पार्थिव-
द्रव्यस्य उत्तरस्मिन् कर्मणि संस्कारः कारणतयोक्तः ।
अतः सोऽपि सिद्धः । उपलक्षणञ्चेतत् । आद्यकर्म-
कार्यतयाप्युक्तः । तत्रैव सिद्ध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
तदनेन सूत्रकारसम्प्रतिप्रदर्शनव्याजेन सर्व्वत्र प्रमाणं
दर्शितम् । तथाहि रूपादिष्वेकादशसु प्रत्यक्षं पतन-
लिङ्गकमनुमानं गुरुत्वे । अग्निसंयोगान्वयव्यतिरेका-

नोदनादिष्विति । अधिकरणत्वस्य विपर्य्यासः सामानाधि-
करण्यमित्यर्थः ।

पतनलिङ्गकमिति । (११८) गन्धवत्यधःसंयोगफलिका क्रिया
सा समवायिकारणिका क्रियात्वात् । सम्प्रतिपक्षवदिति । न च
तेजस्यगुरुण्यपि तद्दर्शनात् व्यभिचारः । न च रसेनार्थान्तरम् ।
रसोत्कर्षेण पतनोत्कर्षाभावात् । ननु क्षीरे पार्थिवे संयुक्तसमवायात्

(११८) ननु पतनलिङ्गकमित्युक्तम् । गुरुत्वस्य साध्यस्याप्रसिद्धेः । तेजसि
व्यभिचाराश्लेषतो व्याचष्टे । गन्धवतीति । अधःसंयोगफलिका क्रियायाः सम-

नुविधायितया चेदमिह चीरादिवत्संयुक्तसमवायेनान्य-
स्येति प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकं द्रवत्वे । निरन्तरगति-
सन्तान एव वेगव्यवहारहेतुरिति दुर्दृष्टविप्रतिपत्ति-
व्युदासायाकार्यलिङ्गकमनुमानं संस्कार इति । एवं
गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतून्

द्रवत्वे प्रत्यक्षघृतादिष्वपि तदुपपत्त्यत इत्यत आह । सोपपत्तिक-
मिति । तथात्वे तद्देवाग्निसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्र
न स्यादित्यर्थः । कार्यलिङ्गकमिति । नोदनाभिघाताजन्यद्वितीय
कर्मासमवायिकारणकं कर्मत्वात् । आद्यकर्मवत् । न च

वायिकारणत्वेनार्चान्तरवारणाय गन्धवतीत्युक्तम् । यदि वेतेनाप्यधःसंयोगकविधा
क्रिया जन्यते तदा तद्वज्जन्तवमपि क्रियाविशेषणम् । तेन न तेनार्चान्तरम् ।
रक्षेनेति रक्षादिनेत्यर्थः । रक्षोत्कर्षेणेति रक्षाद्युत्कर्षेणेत्यर्थः । तदा च परिशेषाद्-
गुणत्वसिद्धिरिति भावः ।

नोदनेति । गुह्यत्वादिनार्चान्तरवारणाय द्वितीयमिति । गुह्यत्वद्रवत्वाद्यजन्य
मित्यर्थः । कर्मवतीति । न च पूर्वकर्मनाशकात् तदुत्पादोऽस्तु पूर्ववर्तिता-
भावेण चेदत्वादिति वाच्यम् । असमवायिकारणस्य आर्यवद्भूतस्य हेतु
त्वादिति ।

ननु कर्मवति कर्मोत्पादे को विरोधः । अथ नानाविधपुरुषसाधारणकार्य
मात्रस्य स्वसामानातीयोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमत एव रूपादौ तदा नियमो न
द्वितीयादिति चेत् । एवं कति शब्दगति शब्दोत्पादौ न स्यादिति तत्रापि गुणान्तरं
कल्येति । एवं संयोगादिति तदुत्पादो न स्यात् । न च शब्दस्य स्वकर्माविच्छेदे
नोत्पत्त्यस्यैव पक्षाद्यानापुरुषसाधारणत्वम् । एकस्यापि शब्दस्य नानापुरुषकर्मावि-
च्छेदेनोत्पादसम्भवात् । तस्मादन्यथैवं चिन्त्यमिति ।

गुणविशेषानाकृष्य दर्शयति । क्षितावेव गन्धो वर्तते न
द्रव्यान्तरे । तेन गन्धसमवायः पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतुरि-
त्युक्तं भवति । यत्तु सुगन्धि सलिलं सुरभिः समीरणा
इति तत्पार्थिवकुसुमाधिवासनिबन्धनम् । तदन्वयव्य-
तिरेकानुविधानात् । न तु स्वभावत इत्यवधेयम् ।

ननु तथाप्यव्यापको गन्धः क्षितेः । वक्ष्यमाणेषु
मणिवज्रादिष्वनुपलब्धेः । तत्कारणं तद्व्यवस्थाहेतुः ।
न । पाकेन पूर्वरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पत्तौ च पाकज-
रूपस्य च गन्धसहचारतया तत्रापि तदनुमानात् ।
अनुभवात् तदनुपलम्भः । तत्र घ्राण इवेत्यभिप्राय-
वानाह । रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि क्षितावेव इत्यनु-

कर्मणार्थान्तरम् । कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेरित्यर्थः । तदन्व-
येति । तथाच तेनैव गन्धधी रम्यथासिद्धेत्यर्थः । विवादपदं गन्धः
पृथिवीवृत्तिः गन्धत्वात् पुष्यगन्धवदिति तत्र मानमाहुः ।

नन्विति । तथात्वे उपाध्यन्वयाद्यनुविधानं न स्यादि-
त्यर्थः । (१२०) पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तञ्च पृथिवीत्वं जातिरेव
न तु गन्धवत्त्वं गौरवात् । गन्धेति । गन्धसहचरितता गन्धव्याप्यत्वं

(१२०) गन्धेवं गन्धस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वे गन्धवत्त्वमेव पृथिवीपदप्रवृत्ति-
निमित्तं स्यात् पृथिवीत्वं इत्यत आह । पृथिवीपदेति । केचित्सिद्धिं पृथिवी-
त्यस्य जातितत्वाधकमित्यादिमावेत्येतदुक्तमित्याहुः ।

वर्तते । यद्यपि शुक्लादिरूपं समुच्चयेन सम्भवति ।
 स हि जातिसमुच्चयो विरोधादेवानुपपन्नः । व्यक्ति-
 समुच्चयोऽपि न । व्याप्तानुपलम्भवाधितत्वात् । नाप्य-
 व्याप्या । व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधात् । किमेत-

क्षितावेव इति, तोयतेजसोः शुक्लरूपनियमादित्वर्थः । स हीति ।
 एकत्र रूपे शुक्लत्वनीलत्वजातिनमुच्चय इत्यर्थः । व्याप्येति । माना-
 रूपव्यक्तयो नैकद्रव्यव्यक्तौ व्याप्यवृत्तय इत्यर्थः । व्याप्यवृत्तीति ।
 न चाव्याप्यवृत्तिभावनास्मदादिज्ञानादौ व्याप्यवृत्तिवेगस्थिति-
 स्थापकेष्वरज्ञानादौ वर्तमानाभ्यां संस्कारत्वज्ञानत्वादिभ्यां व्यभि-
 चारः शुक्लत्वादिसामान्यं यद्यव्याप्यवृत्तिमूर्त्तगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्य-
 जातिः स्यात् व्याप्यवृत्तिः न स्यात् । संयोगवत्त्ववदित्यर्थात् ।
 न चाप्रयोजकत्वम् । एकं चित्रं रूपमित्यनुभवात् । न चार्थ-
 भ्रमो बाधकाभावात् । न च गुणविरोधादनारम्भो बाधकः ।

संस्कारत्वेति । यतदुभयभादाव तदुभयवाधिकरण्ये व्यभिचार इत्यर्थः ।

शुक्लत्वादिति । गन्धत्वे व्यभिचारादाह । व्याप्यवृत्तीति गुणविशेषणम् ।
 संस्कारत्वज्ञानत्वयोर्व्यभिचारादाह । मूर्त्तेति । वृत्तानुपलम्भव्यभिचारादाह ।
 गुणत्वव्याप्येति । संयोगान्तरत्वे व्यभिचारादाह । जातीति । न च गुण-
 विरोधादिति शुक्लेन शुक्लमेव नीलेन नीलमेवारण्यते इत्यत्र दर्शनादत्रापि शुक्ला-
 दिना वृत्तातीत्येवमव्यभिचयविविनि मानारूपासिद्धौ सिद्धमव्याप्यवृत्तित्वमिति
 महार्थः । अनारम्भो विजातीयानारम्भः । विजातीयेति । विजातीयरूपसङ्गतस्य
 च विजातीयचित्तरूपारम्भकत्वं सादेवेत्यर्थः ।

तर्हि रूपमिति । यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चित्रजातीयं व्याप्यवृत्त्येव । प्रत्येकञ्च न

विजातीयरूपासङ्गतस्यैव नीलादेर्नीलाद्यारम्भकतया गुणविरोधाभावात् अधिकन्तु न्यायचतुर्याध्यायप्रकाशे उक्तम् ।

किमेतदिति । यद्यनेकरूपसमवायित्वं न चित्रत्वमिति शेषः । यथेति । 'चित्रशब्दो न नानावर्णवचनः किन्तु शुक्लत्वादिवच्चित्रत्वमप्येकरूपव्यक्तिवृत्तिजातिरिति कर्तुरर्थ इत्यर्थः । ननु यथा गुणविरोधेन गन्धवन्निर्गन्धाभ्यां नैकं द्रव्यमारभ्यते तथा नीलपीताभ्यामप्येकरूपानारम्भे नीरूप एवावयव्यसु । न चावयविनो प्रत्यक्षत्वापत्तिः । महत्त्वे सत्युद्भूतरूपसमवेतत्वस्यैव द्रव्यचाक्षुषत्वे प्रयोजकत्वात् । मेवम् । यत्र चित्ररूपादवयवारम्भ एवावयवी तत्र रूपवत्त्वसमवेतत्वाभावे तत्त्वाभावात् । न च

ननु नीलादेर्नीलाद्यारम्भकत्वे विजातीयरूपासङ्गतत्वं नियोगवृत्तितुल्येनाह । अधिकन्तिवति । शुक्लत्वाच्चित्रजातिरनुभूयमानतादवयविनि नाप्याप्यवृत्तिनानारूपसम्भवः । एवञ्च नीरवमपि न्याय्यं प्रामाणिकत्वात् । न च तत्र तदनुभवो भ्रमः । अन्यत्रापि तत्त्वज्ञानभ्रममेव तदारोपहम्भवात् । न च नानार्थत्वमेव चित्रत्वमवयवविषयः । एकत्वनानात्वयोर्विरोधे एकं नित्यं रूपमिति प्रत्ययातुपपत्तेरितिदिक् ।

निर्गन्धेति । गन्धेति गन्धयोग्यतारहितजलादिपरमन्थया गन्धासीकारे निर्गन्धरूपाद्येनारम्भो न स्यात् इतिभाव इत्याहुः । ननु रूपवद्विगतत्वं रूपवत्त्वमवयवेष्वप्येवमपि बोध्यम् । तत्त्ववद्विगतत्वेन चित्ररूपातुमप्राप्तवती नीरूप इति भावः ।

क्षितिर्वच्छेदहेतु भांगसिद्धत्वात् । तथापि क्रमेण
शुक्लाद्यनेकरूपसमवायलक्षणः समुच्चयः क्षितावेव ।

तत्रापि रूपवत्परम्परान्वितव्यमस्तीति युक्तम् । परम्पराया
अननुगमात् । रूपसमवेतत्वापेक्षया रूपवत्त्वस्य सधुत्वाच्च ।
अपिच (१२१) यत्र नीलपीततन्तुभ्यां द्वितन्तुकपटौ जन्यते न तत्र
तावदेकमेव तन्तुरूपं पटरूपजनकं एकस्याजनकत्वात् । मिथः
सहकारित्वं न कार्यैकत्वमन्तरेणेति निह मवयविनि विजातीय-
रूपारभ्यमेकं रूपं गुणविरोधादनारभ्यस्य निरस्तत्वात् । न चैवं
पट्टसा चरीतकीति व्यवहाराच्चित्ररसस्याप्यापत्तेः । तत्रापय-
विनी गुणविरोधेन नीरसत्वे बाधकाभावात् । रसनस्य द्रव्या-
प्राप्तकत्वात् । पट्टसवत्त्वव्यवहारस्य तत्तद्रसजन्योपकारजनकत्व-
गुणयोगेनाप्युपपत्तेरिति सङ्गः ।

नन्ववयविनि क्रमेणापि नानारूपसमवायः । तत्र पाकान-
भ्युपगमात् । परमाद्यौ तत्तन्मवे भांगसिद्धेरपरिहारात् । नैवम् ।
शुक्लनीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्ग्राह्यजातिमत्त्वस्य वि-
वक्षितत्वात् ।

(१२१) अपि चेति । यद्यप्येतदव्यवहितपूर्वपक्षे न सन्नति तद्याव्यव्याप्यमिति
नानारूपसमवायिनीत्यत्र बाधकान्तरमिति नन्दव्यम ।

एकमेति । एकस्य रूपादे- रूपादसनवाविकारवत्त्वाभावादित्यर्थः । तस्यैव
निरुपाधिव्याप्तेरवधारणादिति भावः । न चैकतन्तुकपटौ क्वा नतिः तस्यानभ्युप-
गमात् । अभ्युपगमे वा अशुद्धवर्गयोगस्यैव तत्रासमवायिकारणत्वादूपपन्नमेव
तत्त्वोद्घोषात् । तत्रेति । अत्रच प्रत्यक्षत्वापत्तिरधिक्तेति भावः । एतेन चित

किञ्च शुक्लशुक्लतरशुक्लतमाद्यवान्तरजातिमद्रूपं
क्षितावेव नान्यत्र । जलस्य हि शुक्लत्वेऽपि नावान्तर-
तारतम्यमस्ति । पार्थिवद्रव्यसंसर्गात् तथा प्रतिभासः ।
एवं तेजसोऽपि शुक्लभास्वरैकस्वभावत्वे स्वाभाविक-
विशेषाभावः । ये पुनराहुः शुक्लत्वादिकमेव सामान्यं
नास्ति कुतस्तद्वान्तरतारतम्यम् । एकैका एव

तथापि शुक्लरूपमात्रस्य न लक्षणत्वमित्यत आह । किञ्चेति ।
(१२२) यद्यपि पृथिवीरूपापेक्षया जलरूपस्य जलरूपापेक्षया
पृथिवीरूपस्यातिशयो गृह्यत एव तथापि समानाधिकरणरूप-
निष्ठातिशयप्रतियोगिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजाति-

अर्थोऽभ्युपगम्यत इति ध्वनितम् । त्वग्निन्द्रियस्य द्रव्यसाक्षरतया तत्त्वस्य-
द्रव्यमत्त्वक्षतायां लङ्घ्यमानत्वं प्रयोजकत्वात् । न च तत्साध्यद्रूपत्वमेव
तथेति अवयविनो निस्सर्गत्वेऽप्यदोष इति वाच्यम् । चन्द्रभ्रमादेस्तग्निन्द्रिय-
मत्त्वक्षतापत्तेरिति भावः । एतदेवाभिप्रेत्याह । संक्षेप इति । शुक्लनीलादीति ।
शुक्लपदं योजकशुक्लपरम् । प्रत्येकगर्भं नामावस्थानेऽवतार्यमिति न वैयर्थ्यम् ।
साक्षात्पदं न भेदेन व्याप्यतावबोधनपरम् । तित्वादिकमादायातिव्याप्तिरिति
जातिपदम् ।

(१२२) यद्यनेति । यद्यपि जलादिरूपापेक्षयोत्यादिकमफलम् । तथापि
इदानीं तदुक्तमित्याह । समानाधिकरणेति । द्रव्यत्वव्याप्यजात्या सामाना-
धिकरण्य बोध्यम् । वाच्यादावतिव्याप्तेराह रूपसमानाधिकरणेति । जले
ऽतिव्याप्तेराह निबन्धम् । जलरूपस्य पृथिवीनिष्ठातिशयप्रतियोगीति तदुदाहरणम् ।

हि शुक्लारुणादि-व्यक्तयो ऽनित्याभि द्रव्य-व्यक्तिभि
र्व्यज्यन्ते । तारतम्यममूपाम् आश्रयमिश्रतया । यथा
यथाहि धवले कृष्णाद्रव्यानुप्रवेशः तथा तथा तार-
तम्यावभास इति । तदयुक्तम् । तेषामाश्रयस्थिता-
वपि पावकसंयोगात् पूर्वं रूपनिवृत्तिरुत्तररूपोत्पादश्च
न स्यात् ।

मत्त्वमभिप्रेतम् । ये पुनरिति । शुक्लादिव्यक्तिरेकैकैव नित्या
तत्र तारतम्यधीय नीलाद्यनुषङ्गतद्विरङ्गनिबन्धना तदन्वयाद्यनु-
विधानात् । नानाव्यक्तय एवानित्यास्तदीविषया इत्यर्थः । तेषा-
मिति । न च समवायः पट उत्पद्यते नश्यति चेति वाच्यम् ।
घटादाविवोत्पादविनाशप्रत्ययस्य शुक्लरूपादावविशेषात् । सम-
वायोत्पादविनाशयोरप्रतीतेय । एवञ्च मधुरान्नलवणकटुतिक्त-
कषायाणां रसानां सौरभासौरभानां गन्धानामेकैकत्वं स्यात् ।
नीलादितुल्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः । एकत्वे मधुरतरतमत्वाद्य-
नुपपत्तिः । सत्कार्यवादावतारापत्तेय ।

सत्तादिकमादाय जलेऽव्याप्तेराह । द्रव्यत्वव्याप्तेति । शुचिबोजसाद्यम्यतर-
मादाय जलेऽव्याप्तेराह आतोति । आतित्वापत्तिमिया कस्यान्नरमाह नानेति ।

ननु रसान्तराननुपपन्नान् तथा स्यादित्यत आह । सत्कार्येति । एवं सर्वं
मित्यताङ्गीकारे साङ्ख्यमतप्रवेशकवेतिभाव । यद्यपि समवायनायोत्पादसोकारा-
देव न सर्वमित्यताङ्गपक्षे तस्यावतारा तथापि तदन्व घटपटादिवत्सत्कार्यमित्यता-
पत्तिरेव तदवतारो बोध्य इत्याहुः ।

अनेकव्यक्तिसमवेतस्य निरतिशयस्य नित्यस्य सामान्यादन्यत्वं नोपपद्यते । अस्तु शुक्लादिकं सामान्यमेवेति चेत् । न । गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तौ जातिसङ्करप्रसङ्गादिति । रसः षड्विधो मधुरादिरिति । अस्यापि व्याप्ति र्मण्यादिषु गन्धवत् । पाकजरूपेणानुमानात् । अत्राप्यवान्तरानेकसामान्यविशेषवान्न स पृथिव्यामेवेति वाक्यार्थः । अपामव्यक्त-

अनेकेति । ननु जातेः (१२३) संस्थानमात्रव्यङ्गत्वात् गोत्वादिना परापरभावानुपपत्तेय जातित्वं न स्यात् । सामान्यरूपत्वापादने आपाद्यापादकयोरभेदश्च । मैवम् । यदीदं शुक्लं रूपं नित्यं सदनैकव्यक्तिः स्यात् शुणो न स्यात् इत्यापादनार्थत्वात् । पाकेन श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमित्यनुभवात् । न चासौ भ्रमो बाधकाभावात् । अस्त्विति । प्रतीतिस्तथैवोपपत्तेः ।

(१२३) संस्थानमात्रेति । परस्य समतावदभेदेदम् । नचैव सत्त्वजाति-वदर्थं तत्रैवाध्याप्रमिति वाच्यम् । तन्मते चान्यथैव तत्त्वव्यवहारस्यादित्या-शयात् । आशयेति । अद्यापि नित्यत्वादिवदितभावादर्थं निःसामान्यादे च वति वनवेतरूपवतामान्यभावादिति भावेदकावापि अत्रयोजकत्वे तात्पर्यम् ।

यदीदमिति । इत्यादी व्यभिचारादाह नित्यमिति । नित्यरूपारी व्यभि-चारादाह । नैकवर्त्तोति । न चाप्रयोजकत्वं नित्यानेकवर्त्तकत्वेत्यापि युक्तत्वे वद-त्वादेरपि युक्तत्वावच्छेदिति भावः । अतुभवादिति । अद्यापि भाववर्तिन पाकेन रूपोत्पत्तिर्भवेत्तथाच न प्रत्यक्षो तयापि न्यायननेनेदम् । अतुभानिचमुद्रितमि-मेत्याह नित्यवाक्यः ।

मधुर एव हि, स्वाभाविको रसः । अवान्तरभेदास्तु
नारिकेलादिजलगताः पार्थिवद्रव्योपाधिकाः । तेन
गन्धवती पृथिवी अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रूप-
वती अवान्तरानेकसामान्यविशेषवद्रसवती चेति
लक्षणार्थः ।

स्यादितत् । यथा रूपवत्त्वाविशेषेऽपि त्रयाणामने-
कविधरूपवती पृथिवी । स्वच्छधवलरूपवज्जलम् । शुक्ल-
भास्वररूपवत्तेजः । तथा गन्धावान्तरप्रकारभेदमा-
श्रित्य द्रव्यभेदहेतुः स्यादित्यत आह । गन्धो द्विविधः ।

किं गुणेनान्तर्गडुनेत्यर्थः । गोत्वादिमेति । शुक्लत्वादिजातिमनुष्ण-
वत्त्वं द्रव्येऽनुभूयते न तु शुक्लादिजातिमत्त्वमेवेति भावः । अत्रा-
पीति । नानाजातीयरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वा-
वान्तरजातिमन्मधुरवृत्तितज्जातिमत्त्वं वेत्यर्थः । पार्थिवेति ।
अनन्यथासिद्धान्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः ।

ननु गन्धमात्रस्यैवेतरभेदमाधकत्वात् तद्भेदकयनमर्थान्तर-

ननु नानैव गोत्वादिभ्यामप्यमन्वित्यामह्यानुभवः प्रमाणवति । शुक्लत्वादीति ।
अशान्तरेति । अशान्तरजातिमान् मधुरो रस्येति द्रव्यस्योक्तत्वात् तद्वृत्तिद्रव्यत्वं
व्याप्यजातिमत्त्वं वेत्यर्थः । यद्यप्यशान्तरजातिमत्त्वं मधुरत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्र
अन्तरभेदोपपत्तौत्यतिव्याप्तिः साधादि समानाधिकरणमधुरनिजातिमत्प्रतियोगित्वं
विवक्षितम् ।

सुरभिरसुरभिश्चेति । क्षिताविवेत्यनुवर्तते । न द्रव्या-
न्तरे । पाकजः खल्वयमेकस्मिन्नेव द्रव्ये कालभेदेन
वर्तमानः प्रकारभेदवानपि न द्रव्यान्तरव्यवस्थाहेतु-
रितिभावः । स्पर्शोऽस्याः पाकजः । पाकजस्पर्शवती
पृथिवीति लक्षणार्थः । अत्र हि स्पर्शवतीत्युच्यमाने
तेजसा पाकद्रवत्ववतातिव्याप्तिः । अतः पाकजस्पर्श-
वतीति । अत्र च गन्धरूपरसानां पाकजत्वं सदपि
नोक्तं स्फुटत्वात् । स्पर्शस्य तथात्वे विप्रतिपत्तिः । न
हि गन्धादिवद्विशेषतः स्पर्शः पाकस्यान्वयव्यतिरेका-
वनुविधत्ते । पार्थिवत्वमात्रेण तथाकल्पने परिमा-
णादिष्वपि तथाप्रसङ्गात् । तदेतद्विप्रतिपत्तिबीज मप-
निनीपन्नेवेद सुक्तवान् पाकजः स्पर्श इति ।

यदि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवद-

मित्यत आह । यथेति । अत इति । यद्यपि पाकजत्वं परमाणु-
स्पर्श एवेति भागासिद्धिस्तथापि पाकजस्पर्शसमानाधिकरण-
त्वव्याप्यजातिमतीत्यर्थः ।

अविशिष्ट इति । ननु चावैशिष्ट्यं (१२४) सकलद्रव्यवृत्ति-

(१२४) वदतेति । यद्यपि परिभाषादेरपि न सकलद्रव्यवृत्तित्वं तथापि
सकलद्रव्यनिष्ठाकृत्ताभावात्तद्विनिर्गताभेदेकत्वं सकलद्रव्यवृत्तित्वं बोध्यम् ।
अथ बीजादुपपत्तिरिति । अत एवेति । अत एव तद्विषय इत्यर्थः ।

विशिष्टः स्यात् । तथाचाशीविपवृश्चिककीटादिदंशेषु
शूकशिम्बिवृश्चिकपत्रिकादिषु च स्पष्टेषु दृष्टो दुःख-

गुणत्वसाक्षादगप्यजातिमत्त्व विशेषगुणवृत्तिविरहो वा । आद्ये
गुरुत्वेन व्यभिचारः । न हि गुरुत्वं पाकजं संख्यादिवदविशिष्टं
वा । अस्त्ये पाकजानामपि स्नेहबुद्ध्यदीनां विशेषगुणत्वाद्गभि-
चारः । आशीविपदगादौ संयोगविशेषस्यैव दुःखविशेषहेतुत्वम् ।
मण्ड्यादिमयोगस्य च तदुपगमहेतुत्वम् । एवं गवादिसंयोगस्य च ।
अर्शोऽपि न प्रयोजकः । संयोगभेदस्यैव तत्त्वात् । अर्शविधि-
निषेधावपि संयोगाविषयावेव । अन्यथा अर्शस्य ज्ञायमानस्य
तत्त्वमिति तज्ज्ञानस्य तथात्वे संयोगे वृत्तेऽपि व्यासङ्गेन तदज्ञाने
आचमनाद्यकरणप्रसङ्गः । तीर्थजने स्नेच्छजले चैवं विधিনিषे-
धनात् पाकजप्रसङ्गश्च । अन् वाग्ययाधीन एव विशेषोऽन्तं पाकज-
त्वेन । अथायमागयः । तेजःसंयोगोत्पाद्यस्य विनाशयत्वे ताव-
द्द्रुपादीनां सम्प्रतिपक्षे तत्र न तद्वृत्तिवृत्तित्वमेव प्रयोजकम् । अन-

तत्त्वमिति । आदृष्टहेतुत्वमित्यर्थः । तज् ज्ञानस्येति साक्षात्कारस्येत्यर्थः ।
अदृष्टवन्तु अर्शो नादृष्टं प्रति कारणं अर्शस्य सत्त्वेन सत्त्वं नादृष्टोत्पादावसरे ।
तस्य च ज्ञानं संयोगे सत्त्वेनेत्यावश्यकत्वात् संयोग एव तत्कारणम् । अन्यथा
संयोगे ज्ञानेऽपि व्यासङ्गेन अर्शाज्ञाने आदृष्टावृत्तौ तद्व्यावकाशप्रसङ्गादेरकारण
प्रसङ्ग इति भावः । संयोग इति आच्छानादिसंयोग इत्यर्थः । अदृष्टे जनभ्यर्थे
आचयेति । स्नेहवृद्धि इति भावः । धार्मिकविशेषगुणवत्त्वमेवेति । धार्मिकपरमायु
विशेषगुणवत्त्वमेवेत्यर्थः । यथाश्रुतस्वायविरूपादावतिप्रसङ्गत्वेन कार्यतानवच्छेद
कत्वात् । एवमप्येऽपि ।

विशेषो नोपपद्यते । मणिमूलादिविशेषेषु च स्पष्टेषु
तदुपशमो न स्यात् । गवादिचारुडालादिस्पर्शविधि-

मुगमात् । नापि रूपादित्वं जलादिरूपसाधारण्यात् । अतः
पार्थिवविशेषगुणत्वमेव तत्र प्रयोजकम् । अतः पृथिवीस्पर्शः
पाकजः । पृथिवीविशेषगुणत्वात् । गन्धवत् । विपक्षे बाधकन्तु
कार्यकारणभावानुपपत्तिः । अवैशिष्ट्यन्तु पाकजत्वावच्छेदकरूप-
राहित्यम् । आग्नीविपादिदेशेषु दुःखविशेषः कुतश्चिद्वाहसः
केनचित् साधारणोऽनुभूयते इत्यविवादम् । तत्र परापरव्यावृत्तं
साधारणञ्च कारणमावश्यकम् । अन्यथाकस्मिकत्वापत्तेः । न च
तत्तद्द्रव्यसंयोग एव तथा अग्नौठकपिकच्छसंयोगेऽपि तथा दुःखा-
नुत्पत्तिः । न च प्रौढसंयोगस्तथा प्रौढिर्न जात्यादिरूपा । अनुप-
सम्भात् । रूपादिकन्तु साधारणमेवेति परिशेषेण स्पर्शविशेषस्यैव
तत्त्वात् । एवं गवादिमंयोगेऽपि भेदो द्रव्यविशेषात् वाच्यो-
द्ध्ये च विशेषो न कारणविशेषमवधूय । तत्र रूपादीना साधा-

ननुपसम्भादिति । न च सङ्गत्वविशेष एव प्रौढिपर्यायः । स चातुर्भवसिद्ध
इति वाच्यम् । अननुगमादित्याहुः । साधारणमेवेति । अग्नौठकपिकच्छसाधा-
रणमेवेत्यर्थः । इत्येति । यद्यपि गोत्वादिजातिरुक्त एव विशेषः सम्भवति तथापि
अपिकच्छस्यस्यैव अर्थस्य पाकजत्वसिद्धेरण्यत्वात् तद्यात्वमिति पूर्वोक्तमनेदत्तम् ।
अर्थ एवेति । यद्यपि द्रव्यस्यैव परस्परया पाकप्रयोज्यत्वं बोध्यम् ।

कसे त्विति । यद्यपि तत्र अग्नौठकविशेषे चच विधिविधेयो । यदि न ज्ञेय-
त्वादिकातिविशेषाववविशेषिते तद्यात्वं तदा प्रकृत्यपि तुल्यम् । तथाप्यागतत
रदत्तम् । अतएव सिद्धान्तोऽनुपपत्तिर्न न तु दूषितम् ।

निषेधौ न स्याताम् । न च द्रव्यमात्रे तावुपपद्येते ।
दर्शनस्पर्शनाघ्राणास्वादनभेदेन मातृमदिरादिप्राय-

रणत्वात् स्पर्श एव विशेषः कल्प्यते जले तु बाधकात् त्यज्यते ।
मैवम् । विशेषगुणत्वेन च विशेषगुणत्वमिति परस्परान्वयात् ।
कपिकच्छस्पर्शं च वैजात्यमसु । ते न च पाकजत्वं पाकजस्पर्शस्य
कचित् तेजःसंयोगात् कचित् कारणगुणप्रक्रमेणोत्पादेनाननु-
गमः । कार्यवैजात्यकल्पने च गौरवम् । पाकजस्पर्शस्य नैतरभेद-
साधकः । वैशेषिकमयेऽवयविनि भागामिहेः । उच्यते । अग्नि-
चापरान्द्रेषु तत्तदनुस्पर्शेषु पाकानन्तरं सुकुमारकठिनतरतमा-
दिधीः सार्वभौमिकी । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेजःसंयोग एव
प्रयोजकः । न चावयवानां निविद्धः संयोगः संघातव्य एव
तद्विपयात् तस्य ह्येन्द्रियग्राह्यतया च चक्षुषापि तदुपपत्तेः ।
न चेष्टापत्तिः । चक्षुषा तदुपपत्तेऽपि स्पर्शविशेषमंगयादन्वकारेऽपि
तत्प्रतीतिः । अवयवसंयोगस्यावयविन्यवृत्तेः तद्वगतत्वेन प्रतीति-
रनुपपत्तेय । एकार्थसमवायेन तदुपपत्तिरिति चेन्न । साक्षात्-

तेन चेति । ननु यदि पाकजत्वेनैव विशेषगुणत्वम् तदा कलादिरूपादौ कथं
विशेषणत्वम् । यदि च कलादिरूपादिभाववृत्तिजातिभादात्मैव तदा त्वं तदा
वाक्यप्रयोजकजात्यनभ्युपगमेऽपि प्रविशोस्पर्शमात्रवृत्तिजातिभादात्मैव तदा त्वमिति
चेत् । न । प्रविशोविशेषगुणत्वेन पाकजत्वमेव निवृत्तवृत्तिभावाद्येनोक्तत्वादित्येके ।
प्रविशोविशेषगुणत्वम् प्रविशोविशेषगुणत्वमपि तत्प्रयोजकं, किन्तु प्रविशोविशेषगुणत्वमिति
नेन तत्तेत्यत्र तात्पर्यमित्यग्रे । एतदन्तरादेवाह किञ्चेत्यप्याहुः । गौरवमिति ।
रूपादिवैजात्यस्यानुभूयमानत्वान् प्रामाणिकं तदिति भावः ।

चित्तभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् पार्थिवः स्पर्शी-
ऽपि पाकजः । पार्थिवविशेषगुणत्वात् । गन्धवदि-
त्यवधेयम् ।

सम्बन्धे बाधकाभावात् । अन्यथातिप्रसङ्गादिति स्पर्शविशेष एव
तद्विषय इति स्थिति अन्यत्र प्रयुज्यते । (१२५) पृथिवीस्पर्शः तेजः-
संयोगजन्यः प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यपृथिवीगुणत्वात् । गन्धवत् ।
न च त्वगवेद्यत्वमुपाधिः । तेजोऽवयविनि साध्याव्यापकत्वात् ।
न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षेतरत्वात् । अथवा पृथिवी-
परमाणुस्पर्शः तेजःसंयोगजन्यः द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्य-
प्रत्यक्षगुणत्वावान्तरजातिमत्पृथिवीपरमाणुगुणत्वात् । रूपवत् ।
न च रूपवदिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं साधनावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वमुपाधिः । तुल्ययोगसमत्वात् । नापि सन्दिग्धो-

द्दोषान्तरमाह । पृथिवीस्पर्शस्येति । पाकजस्यर्शो न सत्त्वस्यमतीतरभेद-
बाधनेऽवयविनि भागाविज्ञेयत्वार्थः । अन्यकारेऽपीति । तद्वतीति नैविद्याप्रतीतेः ।
तथाच यदि नैविद्यात्मकं कठिनं तदा तज्ज्ञानाक्षविडं तम इति व्यवहारवत्
कठिनं तम इति व्यवहारः स्यादिति भावः ।

हेचिन्नु प्रसङ्गसखमिदम् । यद्यवयवसंयोग एव कठिनत्वादिकं तदन्वयकारे
रुद्धतरकासमवस्थितं शुक्लासकादि कठिनमनुभूयेत । तावत्कान्तरीश्रादिस्वितवत् ।
कावयवसंयोगस्य स्पर्शवत् तेजःसंयोगापेक्षत्वादित्याहुः । एवञ्च गुणप्रकाशे
शोभनार्थकठिनयोः संयोगरत्नेन यदभिधानं तदेकदेशिमतो न सत्त्वस्य चेति
बलश्रुम् ।

(१२५) पृथिवीस्पर्श इति । गन्धवयविनि पाकानभ्युपगमात् तदोवस्यर्शोपे-
शात् । परमाणुस्पर्शाहेत्वसिद्धिः । अतएव वायव्यविष्यर्शमालं परमाणुस्पर्शमालं

ये तु मन्यन्ते पृथिव्यां स्पर्शो नास्त्येव उपागैत्ये
विहाय स्पर्शान्तरस्यानुपलम्भवाधितत्वात् । गैत्यमेव

पाधिः । विपक्षवाधकेनोक्तेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनैवोपाधे
साधनाभ्यापकत्वात् । पाकजसर्गवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमदुपाधि-
त्वमेवेतरभेदे हेतुरतो न भागासिद्धिः ।

गैत्यमेव हीति । अनुपगम्योक्तव्यवहारस्यानीपागैत्यविषय
त्वात् तस्यावश्यकतयाभ्युपगमात् तत एव व्यवहारोपपत्तेर्नाति

ना पक्ष इति प्रत्युक्तम् । बाधादिसिद्धेर्हेति चेत् । अतः पृथिवीभ्यश्च एव पक्षः ।
वाध्ये च अन्यपक्षं प्रयोज्यपरम् । तेन भोक्तृवाधः । तत्त्वान्यजातीयसम्ब-
न्धव्याप्यत्वाच्च । अतिनिवृत्तिरिन्द्रियप्राप्त्यजातिमत्पृथिवीगुणत्वादिति हेतुर्वै ।
तेन न भागासिद्धिः । अतएवाभोक्तृत्वगुणसंयोगे चक्षुर्मात्रप्राप्तौ न व्यभिचारः ।
पक्षेतरत्वादिति । सद्यपि स्पर्शत्वादेरपि व्यावर्त्तनात् न पक्षेतरत्वं तस्यापि साधना-
वच्छिन्न पक्षमेव व्यावर्त्तयतीति पक्षेतरत्वमुक्तम् । वस्तुतः साध्यव्यापकताप्राप्त-
मातृश्रुतवर्त्तनालोपवच्छक्षपरमिदम् । इत्येति । अतः पृथिवीपरमाणुस्पर्शस्यैव
पक्षत्व संयोगजन्यत्वं दधान्युतमेव साध्यम् । अतएव पिठरगुणव्यभिचारवारणात्
परमाणुपदम् । सलोनादौ व्यभिचारवारणात् कस्याह्वानं गुणविशेषणम् । न त-
त्कातिविशेषणम् । गुणत्वाशान्तरपदैवव्ययीपक्षेः । न चेदपि परमाणुवृत्ति-
कस्यादिव्यक्तौ व्यभिचारः । इत्यप्याह कदाचिदिन्द्रियप्राप्त्यजातिभूत तापत्वात् ।
गुणत्वे व्यभिचारवारणात् प्रत्यक्षेति आतिविशेषणम् । एवञ्च सत्ताभादाश्च गुणत्वा-
व्यवहारतादवस्थ्यात् तद्धारणात् गुणत्वाशान्तरति । कक्षपरमाणुवृत्तादौ व्यभि-
चारादाह । पृथिवीति । गुणपद सम्प्रदायात्तम् । न चेति । साधनव्यापकत्व-
निरासादाह । रूपवदिति । सत्ताभादावोक्तदोषसत्त्वादाह । गुणत्वव्याप्येति ।
पृथिवी गुणत्वादिकलादाय दोषतादवस्थ्यादाह जातोति । तेजोऽप्यविनि यद-
साध्याव्याप्तेराह । साधनेति । विपक्षति । शोक्ताभ्यादिप्रत्ययान्यघातुपपत्त्ये

शुक्लपार्थिवद्रव्यस्येति भावः । सेयं पृथिवी यदनित्यैव तदावयवानवस्था स्यात् । एकस्य हि कस्यचिदवयवस्य निवृत्तौ निराश्रयश्च कार्य्यमापदेत ।

अथ नित्यैव निष्प्रामाणिका तर्हि स्यात् । कार्य्यञ्च गन्धवदपि द्रव्यान्तरं स्यात् । अत आह । सा च द्विविधा नित्यानित्या चेति । चकारौ मिथः समुच्चये नियमनिराकरणपरौ । तेन नोक्तदोषावकाश इत्यभिप्रायः । का पुनर्नित्या । महती हि मही महत्त्वादेव कार्य्यत्वादनित्या । अणुपरिमाणात् नोपलभ्यत एवे-

साधारण्येन न दूषणं तथापि सर्व्वकार्य्यद्रव्यनाशात् प्रलयानन्तरं सृष्टिरिति व्यवस्था इत्यपरे । एकस्येति । सर्गादौ सर्व्वानित्य-द्रव्यनिवृत्तौ द्वाणुकस्य निराश्रयतापत्तिरित्यर्थः ।

निष्प्रामाणिकेति । नित्यपृथिव्या अनुपलभ्यात् । (१२७) पृथिवीत्वस्यानित्यवृत्तित्वेनेवोपलभ्यादित्यर्थः । महत्त्वादिति ।

पारमार्थिकोद्भूतस्यार्थत्वाभावे अवालोक्तव्यवधानेऽपि न प्रत्यक्षता स्यादिति बोध्यम् । अनुष्णापीतप्रत्ययस्य नाभिभूतस्यार्थत्वादिविषयत्वं तेनाभिभाषकोप-क्षम्भापत्तिः स्यात् । किन्तु तदभावद्वयविषयत्वमेवत्यत आह । अस्योऽवधिपत्तिः । स्यार्थस्य तत्तावन्तोऽद्विषेयकधीक्षणं न स्यादिति भावद्वयस्य तदवदेयतापत्तिरत्रापि बोध्या । दोषान्तरमाह । तत्रोरिति ।

(१२७) पृथिवीत्वस्येति । तथाच व्याघात इति भावः । भूर्सत्त्वमिति । न च मनसा हिद्वसाधनम् । तन्भूर्सत्तावद्विद्वयावाभेवालोक्तत्वात् । उक्तोऽ-

त्यत आह । परमाणुलक्षणा नित्येति । लक्षणं
स्वभावः कार्य्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवता
नेह प्रमाणान्तरमादर्शितम् । तथाहि स्थूलकार्य्यस्य
लोष्टादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमान-
स्यान्यतरतमादिभावाद् यतो नाल्पीयस्त्वं परमाणु-
माचक्ष्महे । एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निर-
वधिरेव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण मरुसर्पपयोः
परिमाणभेदानुपपत्तेः । न च कारणसंख्याया अवि-

चाक्षुषमहत्त्वादेव यत्कार्य्यत्वं तस्मादनित्येत्यर्थः । अत्र भूतत्वं
नित्यवृत्ति न वेति संशयः । अनन्तेति ।

नन्वनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेऽपि कश्चित्तादृग्वहुतरावयवा-
रभ्यः कश्चित् तादृगपेक्षयाव्यवयवारभ्य इति अवान्तरसंख्याभेदादेव
परिमाणभेदः स्यात् । अत्राहुः । सर्पयो यदि साक्षात् परम्परा-
साधारणमेवारम्भकानावयवारभ्यः स्यादेतत्परिमाणाधिकपरि-
माणः स्यात् । न ह्यनवयवानां निबिडत्वेऽप्येतावानपकर्षः सम्भ-
वति । यदा मेरुपदं स्थूलपरम् । सर्पपदञ्च दृग्गुणपरम् । तेन
यदि दृग्गुणं सावयवारभ्यं स्यात् महत् स्यादिति महत्त्वापत्ति-

रवयवत्वं पक्षीकार्य्यम् । तच्च इत्यवयवावयवमिति बोध्यम् । सूर्यवत्त्वेन नित्ये
विशेषणोपमित्वध्यास्तुः । तादृगिति । तदासावयवपरम्पराया आगन्तेऽपि साक्षात्-
रवयवावयवारम्भकतात् प्रकृतः परिमाणभेद इत्यर्थः ।

• सर्पयो यदीति । ननु साक्षादारम्भकाः सर्पपदवयवाः तदपेक्षया भूनापेति

त्यत आह । परमाणुलक्षणा नित्येति । लक्षणं
स्वभावः कार्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवता
नेह प्रमाणान्तरमादर्शितम् । तथाहि स्थूलकार्यस्य
लोप्रादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमान-
स्यान्यतरतमादिभावाद् यतो नाल्पीयस्त्वं परमाणु-
मावक्ष्यहे । एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निर-
वधिरेव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशिषेण मरुसर्पपयोः
परिमाणभेदानुपपत्तेः । न च कारणसंख्याया अवि-

चाक्षुषमहत्त्वादेव यत्कार्यत्वं तस्मादनित्येत्यर्थः । अत्र मूर्तत्वं
नित्यवृत्ति न वेति संग्रहः । अनन्तेति ।

अनन्तावयवारब्धत्वाविशिषेऽपि कथित्तादृग्बहुतरावयवा-
रम्भः कथित् तादृगपेक्षयात्पावयवारम्भ इति भवान्तरसंख्याभेदादेव
परिमाणभेदः स्यात् । अत्राहुः । सर्पयो यदि साक्षात् परम्परा-
साधारणमेवारम्भकानावयवारम्भः स्यादेतत्परिमाणाधिकपरि-
माणः स्यात् । न ह्यनवयवानां निविडत्वेऽप्येतावानपकर्षः सम्भ-
वति । यद्वा मेरुपदं स्थूलपरम् । सर्पपदद्वय द्व्यणुकपरम् । तेन
यदि द्व्यणुकं सावयवारम्भं स्यात् महत् स्यादिति महत्त्वापत्ति-

वदवत्तं पक्षीकार्यम् । तत्र ब्रह्महमशक्तित्वमिति बोध्यम् । अयमेवमेव नित्ये
विशेषणीयमित्युक्तः । तादृगिति । तथाचानवयवपरम्पराया अपानन्तेऽपि साक्षात्-
वयवावयवारम्भकानाम् प्रसङ्गः परिमाणभेद इत्यर्थः ।

सर्पयो बहोति । ननु साक्षादारम्भकाः सर्पपावयवाः तदपेक्षया नूनापेति

शेषेऽपि एरिसाणप्रचयाभ्यां विशेष इति युक्तम् ।
तयोरपि संख्याविशेषाभावेऽनुपपत्तेः । नापि प्रलया-
वधिः कस्यचिदन्यस्य निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः ।

द्रव्यस्यावयवविभागविनाशाभ्यां विना विनाशा-
भावात् । नापि विभागावधिः । तस्य विभज्यमाना-
श्रयतया तदभावेऽनुपपत्तेः । न चैकाग्रयविभाग इति

रिव तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः । यद्वा दणुकत्रसरंखोः सावयवा-
रभ्यत्वेन तुल्यपरिमाणादृते तात्पर्यम् । प्रलयावधिर्नाशावधिः ।

कस्यचिदिति । निरवयवद्रव्यस्य समवायिकारणासमवायि
कारणनाशाभावे नाशासम्भवादित्यर्थः ।

द्रव्यस्येति । ननु विभागी न द्रव्यनाशकः । आश्रयनाशजन्ये
द्रव्यनाशे व्यभिचारात् । मैवम् । विभागेन (१२८) तत्कार्यस्या-
रम्भकसंयोगनाशस्योपलक्षणात् । यद्यप्येकाग्रयत्वेऽपि विभागस्तद-
वधिर्नास्ति तथाप्यभ्युपगम्य दूषणान्तरमाह । ॥ चेति । यदि

यद्योक्तपट्टाकर्तार प्रत्यागदकाशितिरिति चेत् । भेदश्चार्थं तस्य वाचात् तस्या
वयववारत्त्यतः तदन्तर्भावापदनमित्याहुः । यद्वा एतदक्षरवादाह । यद्वेति । ननु
तुल्यपदार्थान्तर्य इत्यत आह । यद्वेति । यद्यपि घटपटादीनां सावयवारभ्य-
त्वेन तुल्यपरिमाणारभ्यत्वमिति व्यभिचारकाद्यापि न हृत्वेन तुल्यत्वं विवक्षितम् ।
तत्र तत्राधीत्यदोषः ।

(१२८) विभागेनेति । न चैवमपि व्यभिचारतादृशस्यम् । निमित्तकारणो
त्तरकारणनाशत्वेनातुगमादिति भावः । तदवधिरिति विभागावधिः । अथवा
यदविप्रसङ्ग एकाग्रयत्वेऽपि विभागस्तु नास्ति तथा हत्याश्रयावधित्वावातादित्यर्थः ।

युक्तम् । किञ्चित् कुतश्चिद्विभज्यते । न तु तदेव
तस्मात् । तस्मान्निरवयवावधिरयमवयवावयविप्रसङ्ग
इति विज्ञायते तर्कितमेव न तु भमितमिति चेत् ।
अत्र कश्चिदाह । किमत्र प्रमाणान्तरगवेषणया
तत्सरेणोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तस्य चावयवकल्पनायां
प्रमाणाभावेन निरवयवत्वात् । तदसत् । तस्य चाक्षुष-

हीति । ननु रूपवत्त्वमत्र प्रयोजकं न तु महत्त्वम् । तस्य पृथग-
न्वयव्यतिरेकाननुविधानात् । सावयवत्वमपि न चाक्षुषत्वे प्रयो-
जकं गुणादावभावात् । द्रव्यचाक्षुषत्वे तु न विशिष्य प्रयोजकम् ।
सामान्यप्रयोजकादेव विशेषसमवधाने तदुपपत्तेः । दूरतमादौ
तु चाक्षुषज्ञानविशेषं प्रति महत्त्वविशेषस्यैव कारणत्वं सिध्यति ।
न तावता महत्त्वसामान्यकारणत्वसिद्धिः । न वा नित्ये त्रुटि-
महत्त्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वं कारणं येन महत्त्वानुविधानेन तत्कारण-
मनेकद्रव्यवत्त्वमपि चाक्षुषप्रयोजकं स्यात् । तत्सरेणुः कार्यो महत्त्वे
सति क्रियावत्त्वादिति चेत् महत्त्वस्य विशेषणस्य व्यावृत्त्या प्रसिद्धौ
व्यर्थत्वात् । क्रियावत्त्वमात्रस्य मनसि अभिचारात् । पृथिवीत्वं

रूपवत्त्वमिति । अदृष्टरूपवत्त्वमित्यर्थः । तस्येति । परमाण्वाद्यनङ्गोकारा-
दितिभावः ।

सामान्येति । अथवा गुणादिचाक्षुषत्वे प्रयोजकान्तरमनुस्रियेतेति भावः ।
सावयवत्वे भानान्तरभाष्यते । तत्सरेणुरिति । महत्त्व इति । न च व्यावर्त्यस्य
परमाण्वोरसिद्ध्या व्यर्थविशेषणता । क्रियावत्त्वमात्रेण व्यर्थत्वे अवयवत्वेनागतस्य

द्रव्यतया महत्त्वाद्नेकद्रव्यवत्त्वाच्चेति । यदि हि स्वस्य
चाक्षुषता महत्त्वमन्तरेण स्यात् दूरदूरतरादौ न महत्-
परिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात् । यदि च सानेकद्रव्य-

निरवयववृत्ति इन्द्रियानिन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सकलपृथिवीवृत्ति
जातित्वाद्वा सत्तावदिति चेत् । न । घटत्ववत् पृथिवीमानववृत्ति-
त्वेन प्रतिरोधात् । तथात् त्रयसरेणुर्नित्यो महत्त्वोत्कर्षगून्ध-
द्रव्यत्वात् । व्योमवत् । अनित्यं हि घटादिद्रव्यं कुतश्चित् तदुत्-
पद्यतेऽपि कुतश्चिदपकथ्यतेऽपि । मैवम् । दृश्यते हि दूरात् किञ्चि-

क्रियावत्तन्निवन्नाहन्त्यया क्वचिद्विद्यमाने वाच्ये कालान्यतो व्यभिचारवारकतया
कालान्यत विद्ये निरवयववत्त्वात्तुमानवैयर्थ्यं व्यक्तसदमविहिरेव वाच्यम् । न चान-
वयवैव व्याप्तिप्रकाशने विधेयवत्त्वार्थकता व्यभिचारवारकस्यैव साधकत्वादित्यभि-
सम्भावाद् । अहन्त्येति । अवयववत्त्वान्नय इत्यर्थः । व्याप्येति । पर-
माण्वविवेति भावः । क्रियावत्तन्निवन्नाहन्त्यया सतोऽविद्यव्याप्तिरिति वाच्यम् । क्रिया-
वत्त्वेति । तथा बोधसाधकहेत्वकाव इत्यर्थः । निरवयववृत्तौति । निरवयव-
वृत्तवैतमित्यर्थः । तेन परस्परसाधकत्वेन गुणादिवृत्तितया न विद्वत्साधनम् ।
न वा द्वितीयहेतौ कालान्तिवदवैयर्थ्यम् । यद्यपि तन्मते त्वसरेणुनेव विद्वत्साधन-
तथापि त्वसरेणुमिच्छेति विधेयत्वाद् दोष इति ।

यत्त्वेन विद्वत्साधनवारकत्वं निरवयववृत्तौन्द्रियत्वविधेयत्वमिति तत्र ।
अतीन्द्रियप्राप्ताद्वारकत्वसरेणुवृत्तितया परेषु विद्वत्साधनवरणसम्भवात् ।
घटत्वादौ व्यभिचारवारकायातीन्द्रियेति । प्राप्तात्वादौ व्यभिचारादाहातीन्द्रि-
येति । घटप्राप्ताद्यन्यतरत्वे व्यभिचारादाह जातीति । अहन्त्येति घटत्वादौ
व्यभिचारवारकत्वम् । अपविद्वित्त्वात्वाव प्रथिवीति । लसत्वात्त्वन्तामावादौ व्यभि-
चारादाह जातीति । अहन्त्येति । अपकर्षपदस्य दृष्टान्ताविद्वित्त्वात्कतया व्यर्थं
तथापि तन्मते तद्धारकस्यापि सार्थकत्वादुभयानामव्याहेतुत्वाद्वा नोक्तदोषः ।

वत्ता नाद्रियेत महत्त्वमपि नाद्रियेत । तद्व्यावृत्तौ
तस्यापि व्यावृत्तेस्तस्य तत्कारणत्वात् । अन्यथा तत्-
प्रकर्षं महत्त्वप्रकर्षो नानुविद्धीत ।

ओपलभ्यते चक्षुषा तंतस्त्वधिकपरिमाणमुपलभ्यते । तत्र न तावत्
तत्तत्परिमाणसम्बन्धमेव प्रयोजकम् । अननुगमात् । महत्त्वञ्च
तेषु साधारणत्वात् प्रयोजकमित्यवधार्यते । (१२८) विशेषकारण-
त्वावधारणेऽपि तद्रूपसिद्धेरुपजीव्यत्वात् । एवं भावयवत्वमपि तत्र
प्रयोजकम् । अन्यथा महत्त्वस्यैवाभावादवयवोत्कर्षात् महत्त्वोत्-
कर्षेण तस्य तद्वेतुत्वात् । एतेन महत्त्वादेर्वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य-
साक्षात्कारविषयत्वे स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वात् दण्डत्ववदकारण-
त्वमित्यपास्तम् । तदुत्कर्षात् प्रत्यक्षोत्कर्षेण तस्य कारणत्वात् ।
न ह्यकारणोत्कर्षमकार्यमनुविधत्ते । दण्डत्वादौ तु नैवं प्रकार-
भेदेनोभयरूपत्वाविरोधाच्च । चाक्षुषद्रव्यज्ञाने विषयत्वेन तस्य
कारणत्वात् । द्रव्येऽप्यनुगतत्वेन कारणतावच्छेदकत्वात् ।

एतच्च व्यावृत्त्य प्रतियोगिकाभाववत्तेः । 'उत्कर्षसंज्ञाभाधिकरत्वापकर्षेणून्यायादि-
त्याह तात्पर्यमित्यन्ये ।

(१२९) 'अतु विशेषकारणत्वभावयवत्वमन्यथा दूरगदुत्कर्षमहत्त्वान्नयदप-
तेऽमहत्त्वान्नयोऽप्युपलभ्येत । महत्त्वस्य साधारणत्वात् । यद्यपि महत्त्वसामान्य
हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह । विशेषेति । विशेषकार्यकारणभावेऽपि सामान्य-
हेतुत्वसिद्धेरुपजीव्यत्वं प्रयोजकत्वं सामान्यं तथाभावं विना विशेषस्य तथाभावा-
भावात् । यद्विशेषमोरिति न्यायादन्यथा सामान्यस्याकस्मिकत्वापत्तेरिति भावः ।
तद्वेतुत्वादिति । यद्यपि जन्ममहत्त्वे तस्य हेतुत्वमन्यथा ओमादिमहत्त्वानुपपत्तेः ।

तस्माद्विवादाध्यासित स्वसरेण मृष्टान् अनेकद्रव्यवांश्च
अमृदादिचाक्षुषद्रव्यत्वात् । घटादिवत् । अपर आह ।
अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतार-
तम्यात् महत्त्वपरिमाणतारतम्यवदिति । तदप्यसत् ।

तस्मादिति । ननु (१३०) साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महत्त्व-
समवेतत्वमुपाधिः । उक्तेन विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्य-
त्वात् । उपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । भट्टानां त्र्योन्नः चाक्षुषत्वेन
तत्र साध्याव्यापकत्वाद्वा । अणुपरिमावेति । अणुत्वं सजातीय
प्रतिधौगिकोत्कर्षापकर्षानाग्रयहृत्ति परिमाणत्वव्याप्यजातित्वात् ।

मुटिमित्यवशिष्टा न तन्महत्त्वस्य मित्यत्वेनाभ्युपगमात् न तत् तद्वयेवा तथापि
चाक्षुषमहत्त्वं प्रति तद्वेद्यत्वमभिप्रेत्येतदुक्तम् । अत्र च विनिगमनाविरहः । न च
चाक्षुषत्वस्य जातित्वेन अन्यत्वनिषेधेनैव गौरवमिति वाच्यम् । चाक्षुषत्वं हि
लौकिकचाक्षुषज्ञानविषयत्वसम्बन्धातिप्रसङ्गादेव हि लौकिकत्वनिषेधेनैव साधयमिति
चित्तम् । महत्त्वादेरिति । आदिपदं सावयवत्वपरम् । तदुत्कर्षादिति । अत्रा-
नेकद्रव्यस्योत्कर्षाग्रहणोत्कर्षं सततं प्रत्यक्षोत्कर्षं तथाचात्मप्रत्यक्षे ह्यप्रत्यक्ष-
त्वाच्च महत्त्वमेव कारणं नानेक द्रव्यस्यैवमिति प्रयोजकत्वाभिप्रायेण अन्योऽयमिति
बोध्यम् ।

प्रकारमेदं सिद्धयति । चाक्षुषेति ।

(१३०) साधनेति । साधनैकदेशावच्छिन्नस्यैव । विविधावच्छेदकारे अर्थ-
विवेचयत्वात् । यद्यपि महत्त्वमात्रे वाच्ये सिद्धसाधनमिति अन्यमहत्त्वं साध्यं
तथाच शुद्धसाध्यव्यापकत्वमेव तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणेदम् । केचित्तु परेण
तुल्यवयवाशुत्य लोकाराग्रहण्येऽपि साध्ये न सिद्धसाधनम् । नित्ये मुटिमहत्त्वे
इति तं पूर्वाभिधानमभ्युपगमसादेनेत्याहुः । महत्त्वमेतत्तन्मित्यत्र महत्त्वपदं मुटि-
समवेतत्ववादिनो साधनव्याप्तिपरिहारार्थम् ।

परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् । नासौ परमाणुः परमाणुः
स तु तर्हि तदवयवा एव कार्यानुमिताः परमाणवः ।
न हि ते महान्तः रूपविशेषवतां महतां चाक्षुषत्व-
प्रसङ्गात् । तथाच तत्कार्यत्वे प्रमाणानवक्तृप्तौ तद-
वयवाननुमानात् । यद्यपि चाणुत्वान्निरवयवत्वाच्च

महत्त्ववदित्यर्थः । परस्परिति । परमाणुसिद्धौ महत्त्वविरुद्धाणु-
परिमाणसिद्धिस्तस्मिन् परमाणुसिद्धिरित्यर्थः । न च महत्त्वाप-
कर्ष इत्यं व्यपदिश्यते । तस्य वृटावेव विद्यामात् । उपसंहरति
नासाविति । असौ वसरेणुर्न परमाणुरित्यर्थः ।

भाट्टानामिति । एतच्च महत्त्वसाध्यपक्षे बोध्यम् । अणुत्वमिति । अलोक्तार्था-
पकर्षयोरन्यतरगर्भतया साध्यद्वयम् । तावतैवाभिमतविज्ञेः । राजान्यच्च परि-
माणत्वसाक्षाद्वाप्यनाम्ना । तथाच सजातीयपरमाणुपरिमाणप्रतियोगिकोत्-
कर्षानाश्रयीभूतद्वयणुकपरिमाणवृत्तित्वमेकेन सजातीयद्वयणुकपरिमाणप्रतियोगि-
कानाश्रयीभूतपरमाणुपरिमाणवृत्तित्वं चापरेण सिध्यति । द्वयणुकापेक्षया
परमाणोरन्यतरत्वेन तत्परिमाणस्य द्वयणुकपरिमाणप्रतियोगिकोत्कर्षानश्रयत्वात् ।
न च इद्वान्तासिद्धिः । सजातीयापकर्षानाश्रयत्वस्य व्योमपरिमाणे सजातीयोत्-
कर्षानाश्रयत्वस्य वसरेणुपरिमाणे वृत्तेन तद्वृत्तितया महत्त्वे साध्यमत्वात् ।
परिमाणत्वेति । न चानुभवसिद्धे पर्यन्तादिमहत्त्ववृत्तिजातिविशेषे परममहत्त्व-
जातो च व्यभिचार इति वाच्यम् । व्याप्यपदस्य साक्षाद्वाप्यपरत्वात् ।

न चेति । यद्यपि महदारम्भकत्वं महदुपादानत्वमन्यथा व्यभिचारपक्षेरेवञ्च
व्याप्य परमाणोरसिद्धौ महदिति व्यर्थम् । तथाप्यभवस्यया सामान्यतो व्यभि-
चारवगमात् तद्वारणाय निर्विकल्पकसाध्यकात्तुमाने विधिपदस्य तदुपादान-
मिति भावः ।

तेषां महत्त्वपरिमाणारम्भेण कारणमहत्त्वप्रचयौ स्तः
तथापि बहुत्वसंख्यास्तीति सर्व्वं समञ्जसम् । न ।
उक्तोत्तरत्वात् । अवश्यं हि वसरेणोरवयवैरनेकद्रव्यै-
र्भवितव्यम् । महत्त्वं प्रति चावयवगतस्थानिकद्रव्यत्व-
स्यापि कारणत्वात् । अन्यथा महत्त्वस्य तत्प्रकर्षानु-

पचय इति । नतु वसरेणवयवस्य सावयवत्वे साध्ये महत्त्वा-
दिति अपचधर्मो हेतुः । न च महदारम्भकत्वं तदर्थं । महत्त्वस्यो-
पाधित्वात् । मैवम् । समवेतत्वे साध्ये गुणादौ साध्याध्यापक-
त्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम् । उक्तविपक्षबाध-
केन साधनस्य साध्यव्यापकत्वंनोपाधेः साध्याध्यापकत्वात् ।

सम्प्रदायविदसु यस्यां सामग्रा (१३१) समवायिकारणत्वेन
निरवयवद्रव्यमनुप्रविशति सा न महदारम्भिका यथा ज्ञानसा-
मग्री । न चाद्रव्यसामग्रीत्वमुपाधिः । त्रिभिः परमाणुभिस्त्रस-
रेणुरारभ्यते इति पक्षेऽपि परमाणुद्वयेनारब्धद्वयणुके साध्याध्याप-
कत्वात् । ततम्यसरेणोर्महत्त्वात् तदवयवस्य सावयवत्वमावश्य-

साधयेति । एकदेशारम्भकत्वपरम । उक्तेति । तदुत्कर्षेण तदुत्कर्षादिना ।
तस्य महत्त्व प्रति हेतुरनेन तदभावे महत्त्वाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रापि निन्दानुदि-
महत्त्वपक्षे नेदं सङ्गच्छते इति विन्यम् ।

(१३१) समवायिकारणत्वेनेति । न च निरवयवं समवायिकारणं न
महदारम्भकमित्येवास्ति वाच्यम् । यद्युक्तविशेषणविशेष्यभावे प्रेयस्याभावात् ।
सम्प्रदायमत व्ययमप्यस्तरस इत्यप्युक्तं । वस्तुतः त्रिभिः परमाणुभिर्मध्यणुकारम्भ-

विधानानुपपत्तेः । तस्मात् चसरेणोरवयवाः सावयवाः
महद्द्रव्यारम्भकत्वात् । तन्तुवत् ।

बहवश्च ते परिमाणप्रचयानुपपत्तौ महदारम्भक-
त्वात् । तुल्यपरिमाणतन्त्रपेक्षयाधिकसंख्यपटारम्भक
तन्तुवत् । ते च विभज्यन्ते । सावयवत्वात् । घटवत् ।
विपक्षे बाधकमुक्तम् । तदवयवानान्त्ववयवकल्पनान-
वकाशात् । प्रमाणाभावात् बाधकाच्च । द्रव्यारम्भ-
कत्वमूर्त्तत्वादीनामनुकूलतर्काभावादेवानवस्थाप्रसङ्गस्य

कम् । तथाचाणुपरिमाणत्वं कार्याकार्योभयवृत्ति परिमाणत्व
साक्षादप्यजातित्वात् महत्त्ववदित्याहुः ।

बहवश्चेति । (१३२) परिमाणारम्भकबहुत्ववन्तः परिमाणप्र-
चयाजन्यमहत्परिमाणायद्रव्यजनकत्वादित्यर्थः ।

पक्षे ह्यभ्यां द्वयणुकारम्भे मानाभावः परानभ्युपगम्य । अथवा कार्याकार्योभय
वृत्तौ तन्तुमाने परस्परसिद्धसाधनं उत्तरमापद्येत्यस्तरसो बोध्य इति । अणुपरि-
माणत्वमित्यनेनाणुत्वं जातिरूपमिति न स्वरूपासिद्धिः । न चाकार्यपदमफलं
तद्विनापि द्वयणुकसिद्धेरिति वाच्यम् । तत्रकारकबुद्धेरुद्देश्यत्वादित्येके । यदि
कचित् परमाणावेव विप्रतिपद्यते तदा तं प्रति तस्माधनाय तथोक्तमित्यग्रे ।
शास्त्रात्तदसु परममहत्त्वादौ व्यभिचारवारणाय ।

(१३२) परिमाणेति । ननु दृष्टान्तासिद्धिः । व्यभिक्तसंख्यकतन्तुपरिमाण
स्यापि महत्त्वारम्भकत्वात् । त्रुटिमहत्त्वातिरिक्ते सर्वत्र जन्यमहत्त्वे परिमाणं
हेतुरिति सिद्धान्तात् । यद्योक्तं यथावन्मते द्वयं त्रयञ्चेति चेत् । न । परिमाण-
मात्राजन्यत्वे सति प्रचयाजन्यं यन्महत्त्वं तदात्रयद्रव्यसमवायिकारणत्वादि-

प्रतिकूलस्य स्फुटत्वादिति परमाणुसिद्धिः । तस्मात्
 यत्कार्यं तत्मावयवमिति समनियतसिद्धौ 'कार्य-
 द्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्य यत एवावयवात् कार्य-
 द्रव्यत्वं व्यावर्त्तते तन्निरवयवं परमाणुमुपपादयिष्याम
 इत्यभिप्रायवानाह । कार्यलक्षणत्विति । तु शब्दः
 परमाणो व्यवच्छिन्नति । किमत्र प्रमाणमित्यत आह ।
 सा चेति । येय मुक्तरूपा दृश्यते सा प्रत्यक्षसिद्धेत्यर्थः ।
 स्थैर्यं स्थिरता चिरकालावस्थायित्वमिति यावत् ।
 आदिशब्दाद्विष्टम्भकत्वं जलादिव्यूहविरोधित्वञ्च ।
 अवयवसन्निवेशा स्तत्सामान्यविशेषाभिव्यञ्जकसंस्थान-

ननु इणकारभक्तोऽपि द्रव्यारभकत्वादिभिः सावयव-
 स्यादित्यत आह । द्रव्यारभकत्वेति । कार्यवृत्तिव्यां मानमाह ।
 येयमिति । चिरकालेति । यद्यप्येतज्जलादावप्यस्ति तथापि
 निविडसंयोगविशेषगुणवृत्तिद्रव्यत्वमाद्यादराप्यजातिमत्त्वमभिप्रे-

त्यर्थात् । यत् निविडसंयोगवदवयववृत्त्यं जहदारभकं तत् व्यभिचारकारणाव-
 सत्यन्तम् । यत् च प्रविशितसंयोगात् तद्वत् तथा तत् तद्धारणाय प्रचक्षानन्त्य-
 पदम् । यद्यपि द्रव्यान्तरादाय बहुत्ववृत्त्यात् यथानुगताये न व्यभिचार-
 कदापि विवर्जितस्याप्येतेति ध्येयम् । द्रव्यपदं स्फुटार्थम् । निविडेति ।
 निविडसंयोगवत्त्वं एतादावव्यापकमगो जातिवर्धनम् । अरसादिव्यावृत्तिनिविड-
 संयोगलाभाय विशेषपदमित्याहुः । भेदेन व्यावृत्तबोधनात् साक्षात्पदम् । रसता-
 दिरुमादायातिव्याप्तिवारणात् जातिपदम् ।

विशेषाः । स्थैर्यादीनि चावयवसन्निवेशाश्च तैर्विशिष्टाः । न ह्येतत् द्रव्यान्तरे सम्भवति । जलादीनां यत् तदुपनिपातमात्रेणैव भङ्गुरत्वात् ।

न च पार्थिववदम्भो द्रव्यान्तरं गच्छद्विष्टभाति पूर्वव्यूहं वा विरुणद्धि । न च पार्थिववत् द्रव्यान्तरं तत्तज्जात्यभिव्यञ्जकसंस्थानभेदवदिति । यतस्तत्तत्संस्थानविशेषवती अतएवापरजातिबहुत्वोपेता । ननु सर्वस्य चेतनादन्यस्य परार्थत्वात् किमनया चेतनप्रयोजनत्वं साध्यते इत्यत आह । शयनेति । शयनं शय्या । आसनमवस्थितिः । आदियहणाद् भ्रमणकृपिकर्मादि । चकारादभिधातादनेकोपकारी चेति । तदिदं पारार्थ्यं मस्याः किं विषयतयैव नेत्युच्यते । किन्तु तत्र त्रैविध्येनेत्याह । त्रिविधश्चेति । शरीरमिन्द्रियं

मेतम् । विष्टम्भकत्वं स्वाधिकशुक्लत्वाच्चयद्रव्यान्तरगतिप्रतिबन्धकत्वं दाहविरोधित्वञ्च स्वाधिकशुक्लत्ववत्तत्तत्प्रतिबन्धकत्वम् ।

नन्वत्र कार्यप्रतिव्या एव लक्ष्यत्वात् परमाणावतिव्याप्तिरिति चेत् । न । परमाणुभिन्नत्वेन विशेषणात् । प्रविचीमात्रं लक्ष्यमित्याहुः ।

अविशेषमाशङ्क्य साध्याविशेषाभ्यां विशेषमाह । स्वाधिकेति । स्वशुक्लाधिकशुक्लत्वाच्च । इत्यर्थं कोन न कायावतिव्याप्तिरित्याहुः ।

द्रव्यान्तरपदं व्यर्थम् । यद्यप्येतदज्ञादाहव्याप्तं तथापि तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य जाति-

विषय इति संज्ञा यस्य तदिदं तथोक्तम् । एतेन शरी-
रत्वमिन्द्रियत्वं विषयत्वं वा न जातिरस्ति । प्रथम-
द्वितीययोः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । तृती-
ये च निःसामान्ययोः सामान्याभावयोर्विषयत्वात् ।
तस्माद् यदवच्छिन्ने आत्मनि भोगस्तदन्त्यावयवि

यदवच्छिन्न इति । पादे मे सुखमित्याद्यनुभवशलात् आत्म-
भिन्नेऽपि सुखस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावमस्यन्व इत्यर्थः । न च मृत-
(११३)शरीरादावव्याप्तिः । आत्मविशिष्यगुणकारणमनसंयोगवद-
न्त्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि मनुष्य-
त्वादिजातिवत्त्वात् । शरीरसमुक्तमिति । यद्यप्येतत् दिक्काल-

मत्त' बोध्यम् । पूर्ववत् शरीराद्यो जातिप्रसङ्गः । यदि च जलीयशरीरे प्रति
बहुद्रव्यत्वाश्रयत्वादित्येव तदा प्रतिबहुद्रव्यत्वमिति विशेषणस्य दोषः ।

(१११) मृतेति । यद्यपि जीवदशाया इदमन्येवेति नाभ्याग्निरुपायि
अवयवोपचयादिना तदानीमेवेत्यस्य शरीरान्तरेऽभ्याग्निरुपायि । न च तदवच्छि-
न्नेवेति बाध्यम् । तत्रापि शरीरव्यवहारादिति भावः । आत्मेति ।

ननु कारणत आद्यवशोऽप्यस्य कस्योपधानं वा । नाद्यः । मृतशरीरसदृशव्य-
जातिगर्भवत्त्वानुपपत्तेः । नान्यः । कलातुर्धातुमनसंयोगवति मृतशरीरे
मनुष्यत्वादिजातिमत्त्वेन तादृशसंयोगवदन्त्यावयवविधातुवृत्तिमात्रादिति चेत् ।
तादृशसंयोगवदुत्तरन्यावयवविधातुवृत्तिश्च या जातिरुद्वेष्टव्य निवृत्तित्वात् ।
अत्राद्येन घटादावन्त्येन कटादावतिव्याप्तिरिति चेत् । इव्यत्वादिकथादायातिप्रसङ्ग-
वारणाय नात्रपदम् ।

ननु प्राणत्वजातिमादाय प्राणेन्द्रियातिव्याप्तिरिति चेत् । आत्मनो गुणविशेष

प्राणाद्यतिव्यापकं तथापि स्मृत्यजनकज्ञानकारणीभूतमनःसयोगा-
न्यत्वमिन्द्रियत्वम् । त्वमिन्द्रियस्य सर्वज्ञानाजनकत्वात् तत्रा-

इति व्युत्पत्त्या आत्मविशेषगुणपदेन स्मृतेरुक्तत्वात् स्मृतिजनकमनःसयोगस्य न
प्राप्यमिति नोक्तदोषः ।

अत्रेव मनःपदं व्यर्थम् । न च स्मृतिहेतुशरीरप्राणसयोगमादाय प्राणाति-
व्याप्तेस्तद्व्याप्यत्वात् तत् । तेनैवान्यथासिद्धतया प्राणमनोयोगस्याहेतुत्वाच्च दोष-
तादवस्थमिति वाच्यम् । अन्यापयविषदेनैव तद्व्याप्यत्वात् । न च प्राणोऽन्या-
पयसीति वाच्यम् । प्राणाख्यवायुरन्यापयविषदेनैव निरस्त इति प्रमेयनिबन्ध-
विरोधात् । तस्माद् यत्नः कारणविशेषोद्देशेनान्यापयसि सुखं वटादिकं लभे नोत्-
सृज्यते, तत्तु सुखं वटादिजलसयोगस्मृतिकारणं तदान्नयवृत्तवटादिकमादा-
यातिव्याप्तिस्तद्व्याप्यत्वात् तदिति केचित् । अन्ये त्वात्मविशेषगुणत्वार्थस्मृत्त्यति-
प्रतियोगिककारणताश्रयत्वं विवक्षितमिति न प्राप्तेर्निरातिव्याप्तिः । अतएव
विशेषपदमपि सार्थकम् । आत्मगुणत्वस्य निरान्यत्वाच्चित्ततया कार्यतावच्छेदकत्वेन
तदवच्छिन्नकार्यतायाः अप्रसिद्धेः । आत्मपदस्य ससर्वात्मपरमिति न दोषताद-
वस्थम् । मनःपदस्य प्राणातिव्याप्तिरारम्भेन । प्रमेयनिबन्धस्य भूतान्तरेणे-
त्याहुः । न च शरीरत्वस्य लक्ष्यतया प्राक् तदप्रतीती क्व शरीरमनोयोगत्वेन
हेतुत्वमह । तदप्येव क्व सक्तलक्षणप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । शरीरसयोगस्य
भोगावतनसयोगत्वेन हेतुत्वमह । भोगावतनत्वस्य भोगावच्छेदकत्वं शरीरतद-
वयवसाधारणम् ।

ननु नरसिंहइत्यधोवादिशरीरेऽप्यतिव्याप्तिस्तत्र नरत्वविहृतादेर्जातिवृत्तरभयेना
नरभोगादिति चेत् । न । तत्रापि बाह्यादिभिन्नशरीरवृत्तिचैतन्यादिवत् जाति-
विशेषस्य सम्प्रदायः । विष्णुपदमप्यतिव्याप्तिपक्षेऽप्यतिव्याप्तिः । विष्णुत्वजातिकीकाराच्च ।
इदं च भूतावेशन्यायेनाप्यदादिशरीरमेव परिगृह्णातीति तच्छरीरमनोयोगस्य
तद्विषेयगुणजनकतया तत्रातिव्याप्तिरिति दूषणं बोध्यम् । तेनाप्यदादिविशेषगुण-
जननात् ।

अन्यदस्यापि प्रतिभास्यत्वात् तद्वृत्तिप्रतिभास्यत्वादायातिव्याप्तिरिति चेत् ।

शरीरम् । शरीरसंयुक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनं मतीन्द्रियमिन्द्रियम् । प्रतीयमानतयोपभोगसाधनं विषय-

व्याप्तिः । (१३४) शब्देतदीकृतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानहेतु-
जनःसयोगाश्रयत्वं वा । प्रतीयमानतयेति । न चापे वायोविषय-
त्वाभिधानेन विरोधः । साक्षात् क्रियमाणत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

आश्रयादिना बहुरेण तज्जातित्वादिहे । नाभात्वे च भावाभावात् । प्राणाद्या-
स्याद्यामात्मविशेषगुणानाश्रयेन तत्कारणजनः सयोगबहुतिभावाच्च ।

यद्यपीति । न च सदिति विशेषणैव तद्विराड् । सदित्यस्य वस्तुतः शरीर-
सयोगीत्यर्थः । शरीरसयोगित्वेन जनकमिति कार्यं । आश्रये आश्रयत्वव्याप्ति-
सादृश्येव । अन्ये च विभिन्नाः प्राणाद्यादिनैव जनकत्वादित्यत्र प्राणादित्याग्नेर्दुष्परि-
कारत्वादिति । अद्वयजननेति । अद्वयजनस्य स्वरूपयोग्यत्वम् । तैनासुभवमात्र-
जनकजनः सयोगविशेषमादाय नास्मादावतिव्याप्तिः । न चैवं जनकव्याप्तिः । अद्वय-
योग्यं बहुर्भूतं सयोगादिकमादाय तत्सोक्तजनकत्वत्वात् । अद्वयजनकवृत्तितादृश-
सयोगाश्रयत्वमित्यर्थः । इत्यन्ये । अस्मादावतिव्याप्तेराह । ज्ञानकरचेति । बहु-
वर्तकसंयोगमादाय चट्टेतिव्याप्तिरिति जनः पदम् । ज्ञानचट्टं प्रमादरम् । तेन
अद्वयवृत्ताद्विभक्तःसयोगश्च अस्माज्ज्ञानजनकतया नास्मादावतिव्याप्तिः । न चेन्द्रियत्वे
ज्ञाते तन्मनोयोगत्वेन ज्ञानकरत्वम् । तदुपहेति त्विन्द्रियत्वं ज्ञानत्वमित्यन्योन्याश्रयः ।
बहुर्भूतसंयोगत्वादिनापि तदुपपन्नम् ।

सर्वज्ञानजनकत्वादिति । एवं च तन्मनोयोगस्यापि सत्त्वात् न तस्याव्याप्तिः ।
नहि सयोगिनोऽजनकत्वे सयोगजनकत्वम् । तच्च सर्वज्ञानजनकत्वमिति न
सत्तामरमिति भावः । सर्वज्ञानजनकत्वादिति पाठे तत्सत्त्वात् न तन्मनोयोग-
स्येति नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

(१३४) शब्देति । शरीरादावतिव्याप्तेराह अद्वयजनः । अस्मादावतिव्याप्तेराह शब्दे-
तरेति । प्राणाद्याव्याप्तेराह चट्टेति । चट्टेति तत्सोक्तजनकत्वत्वात् ।

इति लक्षणरूपोपाधिनिवन्धना एताः संज्ञा इत्यर्थः ।
चत्वर्यो वायादिभ्यो भिनत्ति । वायोर्हि चतुर्विधं
कार्यम् नभःप्रभृतीनाञ्चैकविधमेवेति । अनेका

वायवीयस्पर्शस्य विषयत्वात् तदाधारत्वेन वायोरपि विषयत्वोप-
चाराद्वा शरीरादेश्च विषयत्वेऽप्यज्ञायमानस्यापि भोगसाधनत्वात्

कातुदुभूतत्वजात्यभावसूचः । न च चक्षुरादिवान्मन्यगुणेषुपीति तदव्याप्तिराह
विशेषेति । न च तस्याप्रत्यक्षत्वादतुदुभूतत्वमेवेति वाच्यम् । सामान्यगुणस्या-
न्यययोग्यतयैवाप्रत्यक्षतया तत्र साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकातुदुभूतत्वे माना-
भावात् । केचिन्तुदुभूतपदं प्रत्यक्षविषयपदं विशेषपदं लौकिकपरम् । तेन शब्दे-
तरलौकिकप्रत्यक्षविशेषगुणानान्यदशे स्तौत्वर्थः । इत्याहुः । सत्त्वममात्रं दिगादा-
वतिव्याप्तमिति ज्ञानकारणेति । न च जनापदेवैयर्थम् । इन्द्रियावयवार्थसंयोग-
स्यापि ज्ञानहेतुत्वादिन्द्रियावयवेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् । प्राणवायोदुभूतः स्पर्श
इति मते तत्प्रातिव्याप्तिवारणाय तत् । प्राणमनोयोनस्य शरीरप्राणसंयोगेनान्यथा-
विज्ञतया ज्ञानाजनकत्वादित्यग्रे ।

ननु शब्देतरत्वविशेषणमव्याप्तिवारकत्वादितरभेदानुमाने भागाविशिष्टारक-
मतो व्याप्तिवहानीयविकृतया ध्यर्थम् । न च व्यतिरेके व्याप्तिपक्ष इति लक्षणा-
भावस्य विविष्टाभावतया व्यापकतया च न तत्र वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अव्यावर्तक-
विशेषणस्याप्येवमवैयर्थ्यापत्तेः । भोक्षधूमस्यापि व्यतिरेकितया गमकत्वापाताच्च ।
न चान्ये व्याप्यत्वाविज्ञा व्यतिरेकेऽपि तत्र तदनुमानमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि
तस्यत्वात् । अथात्रान्येऽपि न व्याप्यत्वाविशिष्टः । अव्याप्तिवारकविशेषणस्य
विविष्टाभावप्रतियोगित्वविशेषणत्वनिश्चयान् । अन्यथा तद्धारकत्वानुपपत्तेः । नहि
भवति यत्र विशेष्यमव्याप्तं तत्र विविष्टस्य व्याप्ति विविष्टाभावस्याव्यापकतया य
तथात्वमिति चेत् । अस्तु तावदेवं तथापि यत्र विशेष्यभेदाव्याप्तिवारकं तत्र चा

वान्तरप्रकारवच्छरीरागमिका पृथिव्येव न द्रव्यान्तर-
मित्यभिप्रायवांस्तद्भेदं दर्शयति । शरीरं द्विविधं योनिज
मयोनिजश्चेति ।

ननु योनिजवन्नायोनिजमपि शरीरमुपलभामहे
इत्यत आह । तत्रेति । देवानामृषीणामपि श्रूयते हि
ब्रह्मणो मानसा मन्वादय इति । ननु कारणमतिपत्य

पृथगुपादान । नार्यं विभागः किन्तु पृथिवीजातीयस्य तेन रूपेण
पारायं तद्रूपोपदर्शनमित्यप्याहुः । लक्षणरूपेति । शरीरत्वादेः
पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः जातित्वाभावादिति भावः ।

कारणमिति । शरीरमिति । शुक्रशीणितमक्षिपातस्य कारण-
त्वात् तमतिपत्य शरीरं न स्यादित्यर्थः । शरीरविशेषं प्रति कारणम् ।
तदभावेऽप्युपादेः कृम्यादिशरीरोत्पत्तेरित्याह । शरीरत्वस्येति ।

मति । भस्मयोग्यतायां पृथिवीलक्षणत्वे योग्यतायां व्याप्तिवारकत्वादिति ।
अत्राहुः । इतरभेदानुसारं द्विविधमेकं लक्षणान्नवपक्षकं प्रसिद्धमेव द्वितीयं चेत्
इतरनिष्ठभेदप्रतिबोधिना लक्षणान्नवपक्षकं प्रसिद्धमेव द्वितीयं चेत्
तदा शब्देतरत्वं श्रोत्रे व्यभिचारवारकमेव ।

नन्वेवमव्याप्तिवारकविशेषस्यैव भावासिद्धिवारकतया व्यर्थतापत्तिः । न च
तस्य प्रसिद्धलक्षणैव तदनुषाने तस्य व्यभिचारवारकत्वमेवेति वाच्यम् । यत्रा-
व्याप्तिवारकमतिव्याप्तिवारकस्य विशेषणं पाकजरसयोग्यत्वादौ लक्षणे तन्नाम्यतर
विशेषणमेव व्याप्यतेरिति चेत् । इतरपक्षकानुमानस्य उक्तानुमानस्य इतरत्वं
पृथिवीत्वमनियतभेदे प्रतिबोधिताच्छेदकं पाकजरसयोग्यत्वाभावरमनियत-

यदि कार्यमुत्पद्येत कार्यमेव न स्यात् । स्याच्च
मृदादिव्यतिरेकेण घटादिरिति । न । शरीरत्वस्यो-
पजक्रिमिमशकादिभिः व्यभिचारात् । संस्थानविशे-
षवत्त्वस्यासिद्धेः । त्रिदशाः खल्वेतेऽनेकमन्वन्तरायुषो-
ऽनिमिषचक्षुषो नभश्चराः कामगा स्त्रिनयनचतुर्मुखा-
दयः । अस्मदादयस्तु दशदशाः शतवर्षपरमायुषो परि-
भ्रमच्चक्षुषो भूचराः प्रतिहतगतयो द्विभुजनयनाः ।
किञ्चित् संस्थानसाम्येऽपि गोगवयादिवज्जातिभेदोप-
पत्तेः । न च संस्थानमपि योनिजत्वनियामकम् ।
गोगजभुजगादीनां तदभावेऽपि योनिजत्वात् । तस्मात्

तथापि संस्थानविशेषवच्छरीरं प्रति न तस्य व्यभिचार इत्यत
आह । संस्थानेति । देवादिशरीराणामयोनिजानेकसंस्थानवत्त्व-
मित्यर्थः । रूपान्तरेणापि साम्यनिरासायाह । त्रिदशा इति ।

धर्मत्वादौ तात्पर्यान्त । अत्र बोधयोरपि व्यभिचारवारकत्वादिति । तद्विन्यस ।
एवं हि पृथिवीत्वमितरभेदसमनियत धाकजरसयोग्यत्वसमनियतत्वादिति ।
अन्वयगतयैरोपपत्तौ तदनुसरणप्रयासगौरवात् । अत्राप्युभयोर्यव्यभिचारवारक-
त्वादिति । द्वितीयकल्पे त्रिविधाभावप्रतियोगिविशेषवत्त्वैव न व्यर्द्धत्वमिति तु
सम्भरत्यपि । अधिकान्तु प्रत्यक्षप्रकाशे विपश्चितम् ।

साक्षादिति । अतएव विषयग्रहणेनैव इन्द्रियादयः इन्द्रियमयस्य सगच्छते
इति भावः । साक्ष्योपेति । तथाच साक्षात्क्रियमाणत्वविवक्षायां न दोषः ।
इन्द्रियादेरपि विषयत्वं नोपभवेति भावः ।

सर्व्वेषां स्वकर्मनिवन्धनो भोगः । तच्च तन्नान्तरीयक-
तया जन्मायुषी आक्षिपति । तत्र येन कर्मणा गर्भ-
वासादिदुःखं भोजयितव्यमस्ति । तेन योनिजमुत्प-
द्यते । तदन्येन त्वन्यथेति युक्तमुत्पश्यामः । तदेत-
दाह । धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य इति । अणुभ्य
इति मूलकारणनिर्देशोऽयम् । न त्वणुभिरेवाहत्य
शरीरमारभ्यते । तदेतदग्रे व्यक्तीकरिष्यति ।

द्वाणुकादिप्रक्रमेणेति । क्षुद्रजन्तूनां मशकादीनां
यातनाशरीराणि । यातना नरकपीडा तस्यैव शरीराणि
इत्यत्र नारकिणामिति शेषः । क्षुद्रजन्तूनां शरीरा-

॥ वासस्थानविशेषं प्रति योनिः कारणम् । अपि तु कर्मविशेष
एवेत्याह । न चेति । का तर्हि योनिः शरीरे कारणमित्यत
आह । तचेति । अयोनिजदेवादिशरीरे चागमः प्रमाणम् ।
योनिं विना न शरीरमित्यत्र चागमे योनिपदं कारणमात्रपरं
मनुष्यदेहपरं वा । चैव स्तदीय(१३५)योनिजशरीरान्मपार्थिवशरी-
रान् शरीरत्वात् मैतवदित्वध्याहुः ।

ननु मशकादीनामिह सुखमित्यनुभवतां ॥ यातनाशरीराणी-

(१३५) तदीयेति । अत्र अरचरणादिपदिति विशेषणम् । तेन ह्रस्वादि-
शरीरेण नार्थान्तरम् । तदीयेति दृष्टान्तार्थम् । पार्थिवस्यैव विशदार्थद्वयितत्वेन
जनीय योनिजशरीरेष्वर्थान्तरवारणात् पार्थिवपदम् ।

शीति संस्थानभेदविवक्षया । मोक्षभोगायतनभेदविव-
क्षया वा पृष्ठी । अधर्मविशेषः प्रकृष्टोऽधर्मः तत्सहि-
तेभ्यः । न हि योनिजशरीर साकल्पमयःकुम्भीपाक-
क्रकचदारुणादिदुःखसहनक्षमम् । नापि नरकयातनासु
योनिस्पर्शसुखमानुषद्विक्रमपि श्रूयते । न च नरका-
ण्येव न सन्तीति नरकेऽप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । इति ।
इह योनिशब्देन यदि कारणमात्रमुच्यते तदा द्वैविध्यं
नोपपद्येतात् आह । शुक्तीति । सन्निपातः परस्पर-
मेलनं तज्जं योनिजम् । पशवो ग्राम्याश्चतुष्पदाः
आरण्याः मृगाः । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः ।
पक्षिणो विहङ्गमाः । सरौमृपाः परितः सर्पणशीलाः-

त्यत आह । नारकिणामिति (१३६) । ननु सुद्रजन्तव एव
शरीराणीति न भेदनियतः पठार्यः इत्यत आह । संस्थानेति ।
शरीरपदं लक्षणया संस्थानपरं सुद्रजन्तुपरं वा । तच्छरीराधि-
ष्ठायकभोक्तृपरमित्यर्थः । न हीति । यद्यप्ययोनिजमपि शरीरं
न तादृशदुःखसहम् । तथाप्यागम एव तस्यायोनिजत्वे मानमिति

अत्राप्योज्ज्वलभागमरूपविषयबाधकातुष्टरत्वे च तत एव तद्विज्ञेयं दंभिर-
मनुमानमित्यस्तरं सूचयति । अपीति ।

(१३६) नारकिणामिति । एतन्नोपनक्षत्रं शरीराधीन्यध्याहरणीयम् ।
तेन सुद्रजन्तूनां नारकिणां यातनाशरीराणीति न व्यत एवेति भावः ।

सर्पकीटमत्स्यादयः । यद्यपि चोद्भिदोऽपि वृक्षादयः
शरीरभेदतया अत्रैव व्याख्यातुमुचिता स्थापि अति-
मन्दान्तःसंज्ञतया लौकिकापेक्षसुखदुःखभोक्तृधिष्ठान-
त्वममीषामविवक्षन् प्रायेण जडभोपकारितया तद-
धीनतया च विषयतां विवक्षन्नेष्वेवान्तर्भाव्य व्याख्या-
स्यन्ते ।

कयाचिद्विवक्षया ह्यन्तर्भूतमपि पृथग्व्याख्यायते ।
यथा अयथार्थत्वेन विपर्यये सति स्वप्नसंशयज्ञाने
लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य कयाचिद्विवक्षया पृथक्कृतमप्य-
न्तर्भाव्य व्युत्पाद्यते । यथा प्रमितैरन्यत्वेनाविद्यापि
यथार्थत्वेन स्मृतिर्विद्यायाम् । कयाचिद्विवक्षया सदपि
किञ्चिद्रूपमभिधाय रूपान्तरमुच्यते । यथायैव रूपरस-
गन्धानां प्राकजत्वमनुक्त्वा सौरभाद्युक्तम् । शरीरेन्द्रि-
ययो र्द्वाण्युकादिप्रक्रममुपेत्य योनिजत्वाद्युक्तमित्या-
चार्य्यं गौलीयम् । कथं पुनरेतत् । इत्थं वृक्षादयः
प्रतिनियतभोक्तृधिष्ठिताः जीवनमरणस्वप्नजागरणरोग-

भावः । यद्यपि मातापित्रोस्तादृगसुखवत्त्वेन नारकित्वाभावेऽपि
तत्पुत्रस्य नारकित्वमवतमेव । तथापि नारकिण एव नारकिणो
जायन्ते इति मतं निरक्षति । नापीति । अन्तः संज्ञा ज्ञानम् ।

भेषजप्रयोगसजातीयानुविध्यनुकूलोपगमप्रतिकूलापग-

प्रतिनियतेति । (१३७) भोगजनकमनःसंयोगवन्त इत्यर्थः ।

(१३७) ननु भोक्तृविधानं यदि तत्संयोगभावं तदास्तदादिनैव सिद्धसाधनम् । यदि च भोगजनकमनःसंयोगवत्त्वं तदा प्रतिनियतेति व्यर्थमित्यत आह । भोगेति । ज्ञानजनकमनःसंयोगवत्त्वमात्रं साध्यमधिकस्य व्यर्थत्वात् । सूत्रे भोक्तृति श्रवणात् भोगगर्भमेव साध्यमुद्देश्यमित्यग्रे । भोगत्वं जातिरतो न वैद्यर्थमित्यपरे । न चाद्यं साध्यमिन्द्रियेऽपि गतमिति वाच्यम् । व्यापकव्यभिचारस्यादोषात् । यद्याश्रुतस्यामनि गतत्वात् । न चैवं दृष्टादीनां शरीरत्वासिद्धिः । इन्द्रियत्ववाचेन प्रत्यक्षगर्भतावत्त्वात् सिद्धेरिति भावः । नचान्ययोर्भोगमन इत्येवास्त्विति वाच्यम् । यद्योक्तविशेषपरिषेधभावे वैद्यर्थोभावात् तद्योद्देश्यत्वाच्च । अतएव मनःपदनपि ।

आत्मविशेषेति । न च सुषुप्तावस्थाप्रतिरिन्द्वये चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । जीवनस्यात्माश्रयत्वेन प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुपत्त्यासस्य तथापि निष्ठांहादिति भावः ।

नग्वेवमप्यात्मपदं व्यर्थम् । भोगगर्भे साध्ये चक्षुरादौ व्यभिचारचेति चेद् । आत्मविशेषगुण्यपदेनात्मनो गुणविशेषः स्मृतश्चास्ति । अतो भोक्तृदोषः ।

न चाद्यसाध्याविशेषः । ज्ञानत्वश्रुतित्वयोर्भेदात् । इन्द्रियविशेषसूत्रे एव निराकरिष्यति । अन्यथा यद्याश्रुतेऽप्यप्रतीकारात् । नचैवं मनःपदं व्यर्थम् । प्राचमनोयोगस्य शरीरप्राचसंयोगेनान्यथासिद्धतया अहेतुत्वेन प्राये व्यभिचार-वारकत्वात् । आत्मादौ साम्यसत्त्वाच्च व्यभिचार इति केचित् । अन्ये तु जन्मात्म-विशेषगुण्यत्वाच्चिद्वक्तव्यताप्रतियोगिककारणताश्रयमन संयोग इत्यर्थः । तथा-आत्मादिपदमप्रतिद्विभक्तयत न व्यर्थं न वा चक्षुरादौ व्यभिचार इत्याहुः । यदा तु जीवनमज्जलिप्राणा तदा तादृशमनःसंयोगवच्छेदकत्वं तद्विषयम् । शरीरा-वच्छिदात्मसंयोगत्वेन हेतुत्वात् । अत्रच्छेदकत्वज्ञादटविशेषविषयत्वं तत्कारितं सम्बन्धान्तरं वा । अतएव सुषुप्ती नाव्याप्तिरिति तददृष्टत्वात् । अतएव स्मृत-

आत्मविशेषगुणजनकमन संयोगो जीवनम् । ज्ञानजनकमन संयोगो
 गाजनकस्यन्दजन्यविभागजन्यज्ञानजनकमन संयोगध्वसो मरणम् ।

यदीरे नाव्याप्तिरहा तदभावात् । फलैकोत्पेयस्य तस्य फलोपपत्तेरुत्पत्तात् । यद्वा
 जीवनयोगिन्यस्य जनकमन संयोगावयवत्वं जीवनम् । अथास्याप्रतिपक्षोपात्मविशेष
 सस्य जनकत्वेन तद्वशाद्वत्तत्वातिविशेषपरिधिद्वयजनकत्वेन वा तदभिधानात् । सुप्रा
 षपि तज्जनकत्वमप्येवेति नाव्याप्ति । जनकत्वस्य फलोपधानमिति न मृत्योरी
 रातिव्याप्ति । इदं च जीवनमात्मनो बोध्यम् । यदीरस्य सुप्राप्ति मन संयोगविरह
 स्थापि सम्भवेनाव्याप्त्यापत्तिरिति वदन्ति ।

ज्ञानजनकेति । संयोगध्वसमात्रं पटपटसंयोगध्वसेतिव्याप्तिरिति मन पदम् ।
 तथापि पण्डितमनसंयोगध्वसेतिव्याप्तिरिति ज्ञानजनकेति । जीवनध्वसेति
 व्याप्तिरित्यजनकत्वान्न स्याद्विशेष्यम् । न च विभाज्यमिति व्यर्थम् । स्यादस्य
 तदजनकत्वेनासम्भवेनारक्षार्थत्वादित्येवं । अथोक्तविशेष्यविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावा
 दित्यन्ये । न चैवमन्यमन पद व्ययम् । तादृशवटादौ तादृशवज्जु संयोगध्वसेति
 व्याप्तिवारकत्वात् । न चैवमप्याद्यमन पद व्यर्थम् । यत्न प्रत्यक्षजनकाच्छरीरस्यन्द
 भाव द्विभागो जातस्तेन च भद्रात्माकृतादयसंयोगध्वसो जनित तत्ताव्याप्तिवार
 कत्वात् । भद्रात्माजीनस्यन्देऽपि दिगादिना सप्त जगद संयोगजननाद्व्याप्ति
 वारण्याव प्रथमं ज्ञानजनकपदम् ।

अतु द्वितीयं ज्ञानजनकपदं स्वरूपयोग्यतापरं फलोपधानपरं वा । नाद्य ।
 यदीरमनसंयोगत्वेन स्वरूपयोग्यतया पण्डितमन संयोगोऽपि तथेति न अत्रनादाव
 जीवनद्वयायामतिव्याप्तेरान्य । अजनिताज्ञानजनितचरमदुःखमन संयोगध्वसि
 मरणरूपेऽव्याप्तिरिति चेत् । न । उ चक्षुः सविषयतासात्कारजनकत्वनिवर्तनेन
 फलोपधानस्य सत्त्वात् । ज्ञानपदं विशेषगुणपरमित्यन्ये ।

अतु चसुरादावतिव्याप्तिरिति चेत् । अन्यज्ञानजनकपदस्य अन्यथाविशेष
 गुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिष्पत्तिवारकतावयवपरत्वादेव द्वितीयमन पदं प्राधान्य
 संयोगध्वसेतिव्याप्तिवारण्याव बोध्यम् ।

अतु प्रथमज्ञानजनकपदं फलोपधानपरं स्वरूपयोग्यतापरं वा । नाद्य । सुप्रा

प्रिदशायां कदाचिदन्यदापि कदाचिज्जीवद्वावाञ्जातिव्याप्ते । नान्य । व्यात्मनो योगत्वेनैव तदुद्योग्यतया मरणकालीनस्यन्दस्यापि तादृशसयोगजनकत्वेनाव्याप्या पक्षेरिति चेत् । प्रथमज्ञानपदस्य विशेषगुणपरतया सुषुम्नादौ च जीवनयोनिय तादिजनकत्वेन फलोपधानसत्त्वात् ।

ननु जन्मान्तरासुवर्त्तमानतादृशसयोगध्वंसमादाय जीवमेऽपि मृतव्यवहारा पक्षिरिति चेत् । जीवच्छरीरे तदसत्त्वादेव तदनापत्ते । ध्वंसस्य प्रतियोगि समानदेयत्वनियमात् । नचात्मनिहतादृशसयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । न्यापि सत्त्वात् । अतएव तमादायात्मन्यपि मृतव्यवहारः । प्रेत्यभावस्यात्म-
नित्येनोक्तत्वात् तद्वर्त्तमानत्वनिश्चयाच्च । नचैवमात्मनि जन्मान्तरासुवर्त्तमानध्वंस-
मादाय जीवद्वाया मृतव्यवहारोऽस्त्विति वाच्यम् । यच्छरीरसाध्यज्ञानजनक-
नसयोगध्वंसो यत्मात्मनि तच्छरीरावच्छेदेन तस्य तद्व्यवहारहेतुत्वात् । मनो
केचित् संयोगध्वंसो विविक्षितो मनसि च स्लोपमक्षित इति न तत्ताति-
गच्छति ।

ननु शरीरनाशजन्ते मरणेऽव्याप्तिं सच्च तादृशध्वंसस्य शरीरादपक्षेरिति चेत् ।
तत्र शरीरे मृतव्यवहाराभावेन तदसत्त्वेऽप्यदोषात् । आत्मनि तु तद्व्यवहारसत्त्व
च तत्त्वत्वनस्येव ननु मृतशरीरे । इत्याद्यावयवविगमाद् यत् पण्डशरीरसत्त्वम-
तत्र मृतव्यवहारो न स्यात् । तादृशध्वंसस्य तत्तादपक्षेरिति चेत् । तत्र मृतव्यवहारस्य
गौलवादित्याहुः । तत्र तद्वृत्तिरनन्यतयाङ्गीक्रियत एवेत्यप्याहुः ।

न च शरीरमनोयोगे सत्त्वेव तत्र प्राणोरक्रमणान्तरणं तत्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अन्यात्मविशेषगुणोपधानविशिष्टमनोयोगाभावस्य विविक्षितत्वात् । विशेषगुणा-
भावाधीनविशिष्टाभावस्य तत्तापि सत्त्वादिति यत् तस्मिन्त्यम् । तादृशविशिष्टा-
भावे विभागजन्यत्वानन्वयात् । ध्वंसस्यैव विभागजन्यत्वात् । वस्तुतः शरीर-
मनोयोगे सत्त्वेव तत्र मरणमित्यत्र भावाभावात् । प्राणोरक्रमणकालेऽपि मरण-
वहेगवत्याप्यसयोगाददृष्टवदात्मसंयोगादेर्न मनः क्रियासम्भवेन जन्यविभागजन्यमन-
सयोगसम्भवादिति दिक् ।

एतच्च प्रसङ्गान्तरणव्यवहारोपविकृतसत्त्वव्याभिप्रायेणोक्तम् । प्रसुते प्रकृत-
वाध्यव्याप्ते हेतूपस्थासि व्यर्थविशेषणत्वात् । तथाच ज्ञानजनकमनसयोग-

मादिभ्यः । प्रसिद्धशरीरवत् । न चैते सन्दिग्धासिद्धाः ।
आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् । सोऽपि मूले निषिक्ता-
नामपां दोहदस्य पार्थिवस्य धातोरभ्यादानात् । तदपि

(१३८) अश्ववद्वनाद्धीमनःसंयोगजन्यं ज्ञानं स्वप्नः । तदसंयुक्त-
मनःसंयोगजन्यं ज्ञानं जागरणम् । रोगी धातुवैषम्यम् । विकृता-
भेदप्रयोगः । सजातीयानुबन्धः सजातीयस्नेहः । स च ज्ञान-
रूपतया यद्यपि न शरीरधर्मः तथापि तेन तद्वत्सजनकचेष्टीपक्षयते

अश्वमात्रमेव लिङ्गतया बोध्यम् । न च तत्रापि व्यर्थविशेष्यत्वं तादृशसंयोग-
स्यैव व्याख्यादिति वाच्यम् । अस्मिन्नापत्तिरूपितेति न्यायात् अश्वनिष्ठव्याप्ति-
रप्यस्य विशेष्यं विना यथावा द्विषिटे तद्वत्त्वत् नोक्तध्वनपदेकनिष्ठारब्धेदवश्योप-
स्थितानेव कावशाद्युक्तारात् । अन्तेतिह अश्वकारौपयिकनतुनिष्ठौपयिकश्च । न
च व्यर्थविशेष्यता । अश्वरूपाभावे तस्यादोषत्वादित्याहुः ।

(१३८) स्वप्नचेति । स्वप्नवृत्तिसिद्धा या नास्ती तस्मान्न संयोगजन्यमित्यर्थः ।
तेन नास्मात्तस्य स्वावतस्याद्यात्कारेऽतिव्याप्तिशारण्यं मनःपदम् । अचेऽति
व्याप्तिशारण्यं ज्ञानपदम् । अत्र स्वप्नचेत्युपलक्ष्यं न व्यापकमित्याहुः ।
अत्रापि अश्वकारौपयिकसिद्धे ज्ञानज्ञानमात्रस्यैव प्रकृतसाध्यव्याप्यताद्यद्वत्त्वेन
बोध्यम् । यदपि तद्व्याप्यधर्म्ये इति स्वप्नसिद्धिं ज्ञानापि तद्वच्छेदकत्वं लिङ्गम् ।
अश्वच्छेदाश्वच्छेदकभावन्यत्वेन तस्यापि तद्वन्मत्तादा न दोषः ।

तदसंयुक्तेति । अत्र संयोगपदं विन्यस्तम् । नन्वात्र व्यर्थविशेष्यत्वविशिष्ट-
लिङ्गत्वे ज्ञानज्ञानमात्रस्यैव तत्त्वान्ते पूर्वच्छेदभेद इति चेत् । न । अत्र ज्ञानपदस्य
प्रत्यक्षातिविशेष्यगुणपरत्वादित्यथा ज्ञानाभावादवागमव्याप्तेः । एवञ्चात्रविशेष्य-
गुणारब्धेदकत्वमात्रं लिङ्गमिति नोक्तदोषः । धात्विति । विषयधात्वधिकरणत्वं
मित्यर्थः । भेदप्रयोगसिक्तित्वेवमत्र । अचेति । यद्यपि पूर्वोक्तसम्बन्धेन
तस्यापि तद्वन्मत्त्वमप्यथा पूर्वज्ञानगतं । तथाच किं चेदोपलक्ष्येन । न च

वृद्धिचतुर्भग्नसंरोहणादिभ्यामिति । अन्यथा कारणं
विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गे सर्वमिदमामूलविशीर्णमा-

प्राध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः । वृक्षत्वादि(१३८)स्वप्नादिमदृत्ति-
समानकालीनानेकवृत्तिप्राणिशरीरजातित्वात् गोत्ववदित्यत्र तात्-
पर्यम् । अभ्यादान मभ्यवहारोऽन्तर्नयनविशेषः । वृद्धिरवयवी-
पचयः । चतुर्भग्नयोर्विभागविशेषविशिष्टावयवयोः संरोहणश्च
ताभ्याम् । वृक्षादेर्गिरिपाषाणेन व्यभिचारोऽभ्यादानहेतुवायोः
प्राणत्वे मानाभावश्चेत्यत्र आह । आगमयेति ।

नर्मदातीरसञ्जाताः सरसार्जुनपादपाः ।

नर्मदातोयसंस्पर्शात् तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कटधोपसेवितः ।

सोऽस्य ज्ञानतया हेतुविशेषणमात्रद्वयं तदुपलक्षणमिति वाच्यम् । सामान्य-
विशेषभेदादपि तद्वेदकमन्नात् । तथापि चेष्टायाः प्रत्यक्षत्वेन तत्र सन्दिग्धा-
विज्ञानद्वारं सुकरं इत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ।

(१३८) जीवन्मरणादेः सुप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धं स्वप्नादि साधयति । वृक्षत्वा-
दिति । आदिपदं सतादिर्बन्धनाय । स्वप्नादिमत्त्वसङ्गतबन्धनेन बोध्यमतो न बाधः ।
स्वप्नाद्येव वृक्षत्वं वा साध्यम् । समानेति । शरीरपदमन्यावयवविपरं प्राणत्वे
व्यभिचारकारणाय । न च प्राणपदेनैव तद्वृक्षात् । प्राणित्वं हि ज्ञानजनकप्राण-
संयोगावयवम् । तच्च प्राण्येऽपि संयोगस्य द्विजत्वात् । एतेन प्राणपदं व्यर्थम् ।
वृक्षादेः शरीरत्वादिद्वौ वृक्षत्वादेः शरीरवृत्तिजातित्वादिद्विधेति द्वयवयवमप्य-
यम् । वृक्षादौ व्यभिचारादाह प्राण्येति । आदिपदवाह्यजागरणार्थं साधे
व्यभिचाराभावेऽपि स्वप्नार्थं साधे स्वप्नाद्यन्यत्रादिशरीरविशेषवृत्तिजातो व्यभि-
चारः सादिति समानकालीनेति । नचैवमपि देशकाले व्यभिचारो देशानामप्यत्रा-

पद्येतेति संक्षेपः । आगमस्यादर्थे बहुतरोऽनुसम्भेय
इति ।

कथं पुनर्मानुपादिशरीरं पार्थिवम् । गन्धकौद-

इत्याद्यगम इत्यर्थः । ननु च तस्याधिकामिष्टपरत्वं बाधकं विना
मुख्यान्वयपरत्वाभावादिति भावः ।

पार्थिवमिति । (१४०) पृथिव्येकसमवायिकमित्यर्थः । पञ्च-

दिति वाच्यम् । जमीनशरीरादेरपि देवतात्वेन जलत्वादिना बहुरेण तस्य जाति
त्वामिदौ जातिपदेनैव तद्विराडात् । नचैव जलादावेव व्यभिचारः । तस्य स्रग्गति-
मदुदत्तित्वे बाधकाभावात् । नहि सर्वे एव जमीनादिदेवा स्ववर्गहिता इत्येके ।
वस्तुतोऽन्यापद्यमीत्यत्र साक्ष्यमर्थं देयम् । न च तोयादे स्रग्गतिदृष्टतयान्द्यावय
वित्वाभावादेव भोक्तव्यव्यभिचार इति वाच्यम् । जमीनशरीरादि सर्वथा द्रव्यान्-
तान्तरभावात् तदाभ्युपगमात् । अतएव भोक्तव्यशरीरत्वस्य मङ्गल्यते ।

ननु स्रग्गतिशरीरादुदत्तिजातौ व्यभिचार इति चेत् । न । मानास्रग्गति
रादिदृष्ट्येकजातौ मानाभावात् । चैवत्वादिवत् प्रत्येकशरीरादुदत्तिजातौ च समान
कालीनानेकदृष्टित्वाभावात् ।

ननु तथापि योगिनतादृष्टवशेन कायधूहृत्त्ववशात् कृण्यते चरित्रकाया बहु-
शरीरव्यवस्थात् चरित्रकात्वे बहुत्वादौ च व्यभिचार इति चेत् । तत्राभ्येकजातौ
यत्वे मानाभावात् । भावे वा तादृष्ट्येति विशेषणात् । एतेन योगिनो भोगार्थं
कायधूहृत्त्ववशात् तदुदत्तिजातौ व्यभिचार इति शरासम् । इति अतश्चेति
इत्यर्थम् निवारयति । अत इति । भाव्यत्वे इति । वायुनापि तत्त्वध्वनादिति
भाष । तस्याधिकेति । द्वितीयाभिप्रायस्येत्यर्थः । एतज्ज्ञोपनयनम् । प्रथमागमस्य
श्रुतिपरत्वमित्यपि दृष्टव्यम् ।

(१४०) पञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिवीकारणत्वाभ्युपगमात् पद्योस्तुपपन्न इत्यत-
द्याह । पृथिव्येकेति । समवाय इति । तथापि पञ्चभौतिकत्वमेवमिति भावः ।

पाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति प्रसिद्धिः ।
सत्यम् । पञ्चानां कारणत्वमात्रेण न तु समवायि-
तया । अथ तथैव किं न स्यात् । इत्थं द्वाणुकादि-
प्रक्रमेण तावदारम्भ इति वक्ष्यते । तत्र यदि विजा-
तीयपरमाणुभ्यः एकं द्रव्यमारभ्येत अगन्धमश्ममित्या-
पद्येत । एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात् । आरम्भकत्वे

भूतात्पादं यावदुक्तसंख्याप्रसिद्धा । अतो मानुषशरीरं तथास्ति
नवेति पृथिव्युपादानकं द्रव्यं जलाद्युपादानकं नवेति संशयः ।
क्षेदः क्षरणम् । पाकः कुष्ठम् । व्यूहः क्रिया । अवकाशो
सुखादाववादिगत्यप्रतिबन्धकः । पञ्चानामिति । जलादिधर्माणां
तद्वतत्वेनोपलभ्यस्य संयुक्तसमवायेनाप्युत्पत्तेरिति भावः । अथेति ।
समवायिबाधकसत्त्वं एव संयुक्तसमवायोपगमादिति भावः ।

ननु पार्थिववायुपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः ।
पार्थिवपरमाणुद्वयजन्यस्य पक्षत्वे वापादकासिद्धिः । पक्षधर्मा-
वच्छिन्न साध्यव्यापकं गन्धवदजन्यत्वमुपाधिरित्यत आह । एक-
स्येति । गन्धान्तरासङ्गतस्येत्यर्थः । पार्थिवद्वाणुकत्वं द्वाणुक-

ननु शरीरवद्वारम्भकद्वाणुकत्वेन पक्षत्वमिति भोक्तृदोष इत्युच्यते ।
पक्षधर्मोति । द्रव्यत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । एतच्च निगन्धत्वे साध्ये पृथिवीगुणे साध्या-
भावेनैव ।

ननु समवायादिवाहिन्यादेकस्य नारम्भकत्वमित्यत आह । गन्धान्तरेति ।
पार्थिवद्वाणुकत्वमिति । सत्तादो व्यभिचारादाह सत्यम् । पृथिवीपरमाणुद्वा-

सततोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपेक्षणीयाभावात् । अथानेक-
स्यापि कुत एवैतत् प्रसज्यते । समवायिकारणस्यापे-
क्षणीयत्वात् । न ह्यनपेक्षितं समवायिकारणमारभते
इति चेत् । तदेतदत्रापि तुल्यम् ।

मात्रवृत्तित्वे सति यदाप्योपादेयवृत्तिः स्यान्निर्गन्धमादिवृत्तिः
स्यादिति विपक्षबाधकेन द्वितीः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्यव्याप-
कत्वमिति भावः ।

गङ्गते अथेति । एतद्गन्धादेः सततोत्पत्तिरूपं गङ्गित्वैव
सिद्धान्तिमतमाह । समवायिकारणस्येति । उत्पाद्यस्य गन्धादे-
यत् समवायिकारणं द्रव्यकादि तदनुत्पत्तौ तदभावादेव परमाणु-
गन्धादि न गन्धान्तरमारभते इत्यर्थः । स एव निराकरोति ।
तदेतदिति ।

एवमद्रव्यवृत्तित्वमिति त्रयो व्यभिचारादाह । आग्नेत्यादि । आग्राद्ये मात्रपद-
मिहापेक्षितवारणाय । विजातोद्योतनवारणे परे च निर्गन्धत्वाभ्युपगमात् । यद्य-
प्येवमन्तज्जलरसमिठादिभूभोक्तावादेभ्यो परस्वेष्टावृत्तिः स्यात् । तथाच द्रव्य
निर्गन्धत्वाभ्युपगम कारणविकल्पापि यदीदानीमेव तथाभ्युपगमस्वेष्टापादनं कुर्यात्
तदा तदिति नान्वयः ।

ननु पार्थिवद्रव्यद्रव्यवृत्तिर्नियोजितत्वाद् व्यभिचारः । न च पुण्यान्वये
सतीत्यपि विशेषणम् । द्रव्यवृत्तादौ तदुभयद्रव्यवृत्तान्वाग्यत्वाद् व्यभिचारः । तथापि
व्यभिचारादिति चेत् न । द्रव्यवृत्तद्वयं पृथिवीवृत्तव्यभिचारवृत्ततया पृथिवी
समवायिकारणमात्रवृत्तित्वे सतीत्यर्थः । पृथिवीवृत्तव्यभिचारवृत्तान्वाग्यत्वात्
नभ्युपगमेऽपि परस्य तद्वृत्तित्वाभ्युपगमात् । न चैव दृष्टान्ताच्चाह । पृथिवीवृत्त

न च तन्वादिगतानां रूपाद्रीनामनेकेषामेवा-
रम्भकत्वदर्शनादन्यत्रापि तथा कल्पयितुं युक्तम् ।
कारणानां सजातीयतया तत्र तथोत्पत्तेः । विजातीया-
नामारम्भकत्वेऽन्यथा भविष्यति । विपक्षे बाधका-
भावात् । एतेनोपां जलं सुरभिः समीरण इत्याद्युप-
पद्यते । न । एकेन गुणेन गुणारम्भे जातिसङ्करप्रस-

ननु शरीरद्वयणकरूपगन्धादिकम् (१४१) अनेकमनेकरूपं
गन्धारभ्यमवयविरूपगन्धादित्वात् षट् रूपगन्धादिवदित्याशङ्क्य वि-
जातीयानारभ्यत्वोपाधिना निराकरोति । न चेति । विजा-
तीयाभ्यामनारम्भे बाधकं विनेयं प्रतीति भ्रान्ता स्यादिति भावः ।
एकेनेति । पृथिवीत्व जलत्वादीनामन्योन्यात्यन्ताभावसमानाधि-

द्वयपुञ्जसमाधिकारवशात्तद्वत्तिसंयोगत्वादेकत्वादिति वदन्ति । तत्संयोग-
पार्थिवद्वयणुकान्यतरत्वे व्यभिचारतादवस्थात् । वस्तुतो निर्गन्धमात्रद्वयोत्पन्नत्वं
इतिपदं पुरणीयम् । तेन निर्गन्धमात्रद्वत्तिर्वाति स्यादित्यापाद्यमतो मोक्षव्यभि-
चार । द्वयपुञ्जत्वादेरपि निर्गन्धमात्रद्वत्तिजलद्वयणुकादिद्वत्तित्वात् । नचैवं वृत्ता-
दावापाद्यवत्त्वेन व्यभिचाराभावात् सत्त्वसवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पृथिवीजलद्वयपु-
णोपादेयसंयोगद्वत्तिसंयोगत्वादौ व्यभिचारवारकत्वात् । न चैवमपि मात्रपदं
व्यर्थम् । पार्थिवद्वयपुञ्जपूर्वोक्तसंयोगान्यतरत्वे व्यभिचारवारकत्वात् ।

विक्रान्तद्वत्तिसङ्करमि गन्धादेरिति ।

(१४१) अनेकेति । परमाणुगन्धादौ व्यभिचारादाह । अयमपीति ।
विजातीयव्याभ्यामिति । तथाचातुर्भववत्तादवश्यं विजातीयव्याभ्यामारम्भ इति
भाह ।

ज्ञात् । तथाहि गन्धवत्त्वाद् द्वाणुकं पृथिवीजातीयं
सांसिद्धिकद्रवत्वाशीतत्वाच्च तेजः स्यात् । अपाक-
जानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वाच्च वायुः स्यात् । तदयं प्रमा-
णार्थः । गन्धवन्ति द्वाणुकानि गन्धवद्भिरेव परमाणु-
भिरारभ्यन्ते कार्य्यत्वे सति गन्धवत्त्वात् पार्थिवपरमाणु-

करणानामेकत्र सङ्करः स्यादित्यर्थः । न च पृथिव्या विजातीय-
मेव पाञ्चभौतिकं स्यादिति वाच्यम् । गन्धवत्त्वस्य पृथिवीत्वस्य
व्यवस्थापकस्य तत्रापि मत्त्वात् । अन्यथा सर्वत्र विजातीयस्यैवा-
रम्भकत्वे स्थूलपार्थिवस्य कचिदप्यनुपपन्नात् परमाणवपि पृथिवी-
त्वासिद्धौ भूतानां पञ्चत्वाविद्व्यापत्तेरिति भावः । गन्धवद्भिरिति ।
समवायिभिरिति शेषः ।

ननु पार्थिवपरमाणुद्वयारभ्यस्य पञ्चत्वे सिद्धसाधनम् । विजा-

पञ्चत्वाविद्व्यापत्तेरिति । तथाच पाञ्चभौतिकत्वबोध्यकामश्याप्रमाणत्वे किं
शरीरतयात्वे ज्ञानमिति भावः । वस्तुतः पृथिवीत्वादे परमाणुवृत्तित्वे तदारब्धे
तदावस्थिततया सङ्करो दुर्वारः । परमाणुवृत्तिजातेरुपादेयद्रव्यवर्तित्वनिवृत्त्यात् ।
अज्ञातायस्य निश्चर्यत्वात् निष्ठत्वाच्च द्रव्यानारम्भकत्वेन पाञ्चभौतिकत्वागम-
कारणत्वभावात्पर एवामभाष्येति तत्त्वम् । समवायिभिरिति गन्धसमवायिभि-
रित्यर्थः । तथाच गन्धसमवायिभिरेव परमाणुभिरारभ्यन्ते इति साध्याहं । तेन
समुक्तसमवायादिसम्बन्धेन गन्धवद्भिर्जलादिपरमाणुभिर्नान्वितमिति भावः ।
न च घटादे परमाण्वनारम्भत्वाद्वाहमिच्छात् । वाचात्परम्पराम्बाधारणारम्भकस्य
तु निश्चितत्वात् । वस्तुतो गन्धसमवायिभिरेवारभ्यन्ते इत्येव साध्यवतो न दोषः ।
हेतोर्द्वाणुकपर कार्य्यपदनित्यग्ये ।

द्वयारब्धद्वाराणुकवत् । विवादाध्यासिताः परमाणवो
गन्धर्वन्त्येव द्वाणुकान्यारभन्ते गन्धर्वत्वात् । ये पुन-
निर्गन्धान्यारभन्ते न ते गन्धर्वन्तः यथा निर्गन्धजलाद्या-
रम्भकाः परमाणवः ।

तौयतदारब्धस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः । सिद्धौ वा बाधः । सपक्षा-
तिरिक्तानां सर्वेषामेव पक्षत्वम् । (१४२) यद्वा मानुषशरीरा-
वयवपरम्परारम्भकं द्वाणुकं न निर्गन्धसमवेतं गन्धर्वत्वात् सम्प्रति-
पद्यवत् । यद्यपि शरीरपाञ्चभौतिकविप्रतिपत्तावयवान्तरं तथाप्य-
गन्धर्वदारब्धत्वादगन्धर्वत्वापादने यः कश्चिदेवमस्त्वित्याह तं
प्रत्याह । विवादाध्यासिता इति । न च घटेन व्यभिचारः ।
पार्थिवः परमाणुर्नाप्यपरमाणुसमवेतद्रव्यसमवायिकारणं गन्ध-
र्वत्वात् । सम्प्रतिपद्यवत् । यद्वा पृथिवीत्वं न जलसमवेतद्रव्य-
वृत्तिजलावृत्तिजातित्वात् । मनस्त्ववदिति विवक्षितत्वात् ।

(१४३) नन्वेवं विपक्षस्यापि पक्षप्राप्ती संभवतो बाध इत्युच्येराह । यदेति ।
तथाच पक्षतावच्छेदकस्योभयविवक्षितत्वात् नोक्तदोषः । अन्यथा साध्यतद्भाषयतः
पक्षत्वविवक्षयादनुमानमालोच्येदापत्तिरिति भावः । जलीयशरीरारम्भकामे बाधा-
विहीन्यत आह । मानुषेति । यद्वा मानुषस्यापि जलीयं शरीरं तदा एतन्मातु-
षेति बोध्यम् । यद्यपि गन्धर्वत्परमाणुत्वादिति हेतुविवक्षयैव नोक्तव्यभिचारः
तथापि पाञ्चभौतिकत्ववादिनोऽपि शरीरे गन्धर्वत्वेदादेरभ्युपगमात् संप्रति विवक्षा-
धमेवेति प्रक्षारान्तरमाह । पार्थिवः परमाणुरिति ।

संयोगत्वे व्यभिचारादाह साध्येद्रव्यपदम् । हेतौ जातिपदं चिन्त्यम् ।

अनु परेषु शरीरे जलत्वपृथिवीत्वादेरभ्युपगमाज्जावृत्तित्वमन्यतरासिद्धम् ।

न च नैते गन्धवन्तः तस्माद् गन्धवन्त्येव द्वाणुकान्यारभन्ते । न च दृष्टान्तासिद्धिः । अनियमरम्भे सजातीयाभ्यामपि आरम्भाभ्युपगमात् । अन्यथा निर्गन्धस्य जलादेर्नीरसस्यानलादेर्नीरूपस्य पवनस्यानुपलम्भप्रसङ्गः । एवं सांसिद्धिकद्रवत्ववन्ति द्वाणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभन्ते । कार्यत्वे सति सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात् । आप्यपरमाणुद्वयारब्धद्वाणुकवत् । जलपरमाणवः शीतान्येव द्वाणुकान्यारभन्ते शीतत्वात् । ये पुनरशीतान्यारभन्ते तेन शीताः यथा-शीततेजोद्वाणुकारम्भका इत्यादि स्वयमूद्यम् । तस्मात् सजातीयानामेवारम्भकत्वम् । न विजातीयानामिति स्थितम् । तथापि शरीरस्य कथं पार्थिवत्वनिश्चयः । इत्थं क्लेदादीनां परावृत्तावपि शरीरस्य प्रत्यभिज्ञानात् ।

न च सङ्करभिरन तदनभ्युपगमात् चित्तरूपवत्त्वत्वादिविज्ञातीयशरीराभ्युपगमात् प्रत्यक्षमानमिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । एष सिद्धवाचनतावतिरिति चेत् । अत्र भ्रमः । जलसमवेतस्यावयविनो यत् द्रव्य समवायिकारश्च तद्वृत्तित्वनिर्देशमाध्यत इति सिद्धवाचनम् । तदभ्युपगमनात् प्रत्यक्षमानमिति वाचिद्वि । जले तरट्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिभन्तादिति हेतुर्ष इति नासिद्धिरित्यन्ये ।

प्रत्यभिज्ञात्वादिति सूत्रम् । सत्तु शुक्ले प्रतिष्ठाप्यतावाप्तवदेव तच्छरीरमिति चेत् । तज्जात्यभेदावगाहनात् तदसिद्धेरित्याहुः ।

गन्धस्य च यावद्द्रव्यभावित्वात् । घटवत् । यथाहि
घटादौ पार्थिवक्लेदशेषदशयोरपि गन्धोऽनुवर्तते ।
शैत्यादयस्तु कुसुमाधिवासितजलादिगन्धवति वर्तन्ते
तथा शरीरेऽपीति तद्वत् पार्थिवत्वमवधार्यते ।

इन्द्रियमाह । इन्द्रियमिति । गन्धव्यञ्जकं यदि-
न्द्रियं तत् घ्राणम् । रूपाद्यव्यञ्जकत्वे गन्धस्यैव व्यञ्जकं

तथापीति । विजातीयानामनारम्भकत्वे मानुषशरीरं पृथिवी-
समवायिकारणकमिति कुतो नियय इत्यर्थः । गन्धस्य चेति ।
(१४३) तद्वृत्तितयोपलभ्यमानस्य गन्धस्य बाधकं विना तदीयत्वा-
दित्यर्थः । शैत्यादयस्त्विति । जलादिव्यावृत्तौ शैत्यादिज्ञानाभावात्
तदनुवृत्तौ च तदभावात् तदौपाधिकत्वमित्यर्थः । पार्थिवत्व-
मिति । मानुषशरीरं पार्थिवं गन्धवत्त्वादित्यर्थः ।

मनसि व्यभिचारवारणायाह । रूपादीति । (१४४) पार्थिव-
घ्राणे मानमाह । गन्धोपलब्धेत्वादि । गन्धोपलब्धि रसाद्युप-

(१४५) ननु द्युक्तेष्वप्येव तदुपह इत्यत आह । तद्वृत्तितयेति ।
वाचात्त्वन्त्वे बाधकाभावादिति भावः ।

गन्धवत्त्वादिति । गन्धयोग्यत्वादित्यर्थः । तेन चित्तगन्धानभ्युपगमाद्विजातो
यगन्धवत्त्वानावयवारन्निर्गन्धशरीरे न भागासिद्धिः । वस्तुतस्तदन्त्यस्यैव पक्षत्वम् ।
(१४६) रूपादीतीति । न चैवमप्यादिपद व्यर्थम् । रसाद्यव्यञ्जकत्वादिनापि
व्यभिचारवारणात् । अन्यतरपरिच्छेद हेतुनरक्षणार्थत्वात् । गन्धोपलब्धीति ।
शौचिद्वगन्धसाक्षात्कार इत्यर्थः । रसादीत्यत्रादिपद अर्थाव्यञ्जकत्वपक्षाय । अन्य

यदित्यर्थः । गन्धोपलब्ध्या तावत्कारणमात्रं सिद्धम् ।
 क्रियायाः करणनिष्पाद्यत्वनियमात् । तच्च प्राप्यकारि-
 जनकत्वे तदप्राप्तावजनकत्वाच्च द्रव्यम् । संयोगाश्रय-
 त्वात् । पार्थिवं गन्धवत्त्वात् । गन्धवच्च रूपाद्यव्यञ्ज-
 कत्वे गन्धस्याभिव्यञ्जकत्वात् । कुक्षुमगन्धाभिव्यञ्जक-

नन्वाजनकगरीरसंयोगिकारणजन्या तदन्यसाक्षात्कारत्वात् । रूप-
 प्रत्यक्षवत् । न च दृष्टान्तासिद्धिः । अन्धकारम् गोचकं घट-
 साक्षात्कारकारणघटसंयोगाधिकरणतेजोवृत्तिघटसाक्षात्कारकारण-
 संयोगाधिकरण रूपवत्त्वे मति घटसाक्षात्कारकारणत्वात् घटव-
 दिति संयोगिव्यावृत्तकारणसिद्धेः । तत्पार्थिवरसाद्यव्यञ्जकत्वे
 सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् । चक्षुःकायधिवासाधिकरणवितत-

तरवदित साध्यद्वय विधिदे धर्मविशेषवत्त्वात् रूपाभिव्यञ्जकत्ववदितस्तु न साध्यम् ।
 दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । न चैव चक्षुःपर्याप्तारम् । ज्ञातान्वय गन्धसाक्षात्
 कारानुपपत्तितत्वात् बाधस्करत्वात् । न चैव जनसाक्षात्कारकारणाय रसादीति
 व्यर्थम् । तत्र तदस्करवदशाया तदभिधानात् । सिद्धसाधनप्रसङ्गाच्च । गन्धेन
 सिद्धसाधनवारणाय च योगीति । न चैव शरीरपदमपि व्यर्थम् । अर्ह्यप्रतीत्यर्थं
 तदुपादानात् । अतएव कारणपदमपि । अतः प्राप्तेन्द्रियाधारनासापुटेन सिद्ध
 साधनवारणाय शरीरपदम् । तस्य च तदवयवत्वेन च बोधित्वमिति । तच्चिन्त्यम् ।
 तस्य स्वापरसाधूपलब्धिजनकत्वेनाद्यविशेषणनिरस्तत्वात् । न च रसे परबीजत्व
 विशेषणम् । गौरवात् । तदभ्येति । रसाद्यविषयकवह्निर्विषयकबौद्धिकसाक्षात्
 कारत्वादित्यर्थं दृष्टान्तेति । मोक्षकस्य शरीरस्य बोधित्वाभावात् तदधिष्ठानस्या
 न्यस्याभावादित्यर्थः ।

तैलवदिति । सर्व्वप्राणिनामिति प्राणिभेदेनेन्द्रिय-
वैचित्र्यं निवारयति । यदि गन्धाभिव्यक्तौ सामर्थ्य-

द्रव्यवत् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जककुङ्कुटोच्चारो न दृष्टान्तः । तस्य
साक्षात्कारविषयरूपवत्त्वेन रूपाद्यभिव्यञ्जकत्वाभावात् । अतएव

अन्वकारस्यमिति । एतच्च बाह्यालोकेनार्थान्तरवारणाय । तदपि मानुष-
गोत्रकं बोध्यम् । तेन साक्षात्कारादिगन्धद्रव्याद्यमानतेजसा नार्थान्तरम् ।

यत्तु तादृशतेजोवदसंयोगस्य स्वविषयकसाक्षात्कारकारणत्वेऽपि तस्य विषय-
संस्कारकत्वाभावाद्दृष्टसाक्षात्कारकारणत्वं मेति प्रथमवदपदेनैव तदर्थान्तरवार-
णम् । न च तादृशतेजोगोत्रकसंयोगस्य दृष्टसाक्षात्काराजनकत्वात् अन्यवद-
पदेनैव तद्वारणम् । अङ्गनादेरिव तस्य अक्षसंस्कारकतया गोत्रकदत्तेरिव
तथात्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वादिति । तच्च । एव सिद्धसाधनाभावेऽप्येतदनु-
मानवत्त्वादेव तद्वैतल्यसिद्धयर्थान्तरस्यावर्तिकारात् । अन्वया बाह्यालोकेनार्थान्तर-
वारणाय पञ्चविधेष्वानुपपत्तेः । तस्य विषयसंस्कृततया गोत्रकान्नोक्तान्नोक्त
संयोगस्याहेतुत्वादिति । तस्यान्वयार्थादिगोत्रकस्य पञ्चविधिर्भावं एव युक्त इति ।
आकाशादिनार्थान्तरवारणाय तेजः पदम् ।

ननु तेजोवत्स तादृशसंयोगाधिकरणमित्येवाहुः । न च प्रायश्चारित्यसाधनं
तदुपादानाय तदुपादानमिति वाच्यम् । प्रस्तुतस्य दृष्टान्तासिद्धिनिवारणस्य
तावत्तैव सन्धेः प्रायश्चारित्यसाधनेऽर्थान्तरादिति चेत् । अत्र प्रायश्चारितादृश
कारणजन्यत्वसाध्याभिप्रायेण दृष्टान्तासिद्धिरूपतया तामादाय दत्तेति तदभिप्राये
चेदमित्यन्ये । प्रसङ्गात् तत्साधनमित्यन्ये ।

अग्रेवमपि द्वितीयं दृष्टसाक्षात्कारकारणपदं व्यर्थम् । तेन विनापि प्राय-
श्चारित्यसिद्धेरिति चेत् । न । तच्चैवोद्दिष्टत्वादित्याहुः ।

रूपवत् इति । सच्चिदर्पे व्यभिचारवारणाय सत्यनम् । पदादौ व्यभिचार-
वारणाय वदपदम् । न चान्वकारोत्पत्तिविनष्टे तथा साक्षात्कृते घटे व्याभचारः ।
वास्तव्येन विधेयत्वात् । कारणतश्च फलोपधानमतो न दोषतादयम्यम् ।

मस्ति पृथिव्याः किं न सर्व्वेव पृथिव्यैवमित्यत आह ।
जलादनभिभूतैरिति । अतएव श्रेष्ठाद्याभिभवे गर्भो न
गृह्यत इति भावः । घ्राणमिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः ।
तृतीयं पृथिवीकार्य्यमाह । विषयस्त्विति । यद्यपि

नवगरावस्यगन्धव्यञ्जकत्वेन जले न व्यभिचारः । (१४५) यद्वा
गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजाति-
मत्त्वादिति हेतुः । जनस्य गन्धव्यञ्जकत्वं जनत्वेनेव न तु तद्व्याप्य-
जात्यन्तरेण । एतन्नेन्द्रियाणां व्याप्यकारित्वेऽपि मयोरूपप्राप्ती
मानाभावः । न च द्रव्यत्वेन तत्साध्यम् । तस्याप्यभिधेः । तथाच

तद्व्यवसायकारणेन विवक्षितम् । अतो न घरीरेण व्यभिचारः । यत्तु रूपवत्त-
व्याप्यवच्छेदसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । तेन घरीरे न व्यभिचारः ।
तत्र तदेकघरीरेण वायवीयघरीरेणैवेति । नञ्निव्ययम् । एवमसिद्धाण्ये ।
तद्व्यच्छेदकगोचकत्वस्य वायवीयगोचकत्वेऽपि ह्ये । तेन चक्षुर्गन्ध तेनैवपि
सत्त्वात् तत्र व्यभिचारः । न च रज्ज्विगेवे व्यभिचारः । तस्य चक्षुसाक्षात्कारहेतु-
त्वात् । तत्रभावाच्च साध्यसत्त्वात् । रसादीति । सत्यं नमसि व्यभिचारवारणाय ।
मानाहेतुसूत्रभावादियदम् । गन्धादौ व्यभिचारादाह द्रव्यपदम् । जलपर-
मास्तादौ व्यभिचारादाह व्यञ्जकेति । रसाव्यञ्जकगर्भे हेतौ वायुपनीतजले घीत-
स्पर्शव्यञ्जके व्यभिचारादाह गन्धेति । स्पर्शाख्य व्यञ्जकत्वगर्भे च श्रोत्रे व्यभि-
चारवारणाय तत् । न च तैजसघरीरेनाभापुटे रसाव्यञ्जकत्वगर्भे व्यभिचार-
इति वाच्यम् । स्पर्शव्यञ्जकत्वमात्रे तात्पर्यात् । रूपवत्त्वे रूपादिमत्त्वे । रसस्य
रसादेरित्यर्थः ।

(१४५) भूतस्य दृष्टान्तातुरोधादेतन्नरमाह । यदेति । प्राये व्यभिचार-
वारणायासाधारणेति ।

शरीरमपि विषयः न तथापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणं पुनरप्यसाधनमिति दर्शयितुं तदेव रूपं तस्य दर्शितम् । वक्ष्यमाणे तु विषयत्वमेवासाधारणमतस्तदुच्यते ।

दृग्गुणादिर्यस्य प्रक्रमस्य स तथोक्तः । तेनारब्धो निष्पादितः । मृत्त्वं मृत्तिकाल्पम् । पापाणत्वं प्रस्तरत्वं स्यावरत्वं । उद्भिच्छ्वं सामान्यविशेषः । तन्मृत्तिकाल्पं केपु वर्तत इत्यत आह । तत्रेति । मृद्विकारा मृत्तिका रूपविकाराः । के पापाणा इत्यत आह । उपलेति ।

गन्धव्यञ्जकत्वं गन्धघ्राणसन्निकर्षेण व्यभिचारि । गन्धोपलब्धेः कारणजन्यत्वानुमितौ च दृष्टेनार्थान्तरम् । न च द्रव्यकरणिकेति साध्यं शरीरेण सिद्धसाधनात् । नाप्यसाधारणाद्रव्यकरणिकेति साध्यम् । मनसः साधारण्ये सुखसाक्षात्कारासाधारणत्ववदस्यापि अवरोधात् । न च शरीरभित्तत्वेन साध्यं विशेषणीयम् । मनसा त्वचा वा सिद्धसाधनात् । शरीरमात्रकरणकक्रियायां व्यभिचार-
येत्यपास्तम् ।

ननु द्रव्यत्वव्याप्यपदं व्यर्थम् । न च जले व्यभिचारवारण्यात् तदिति वाच्यम् । भोतवर्तिनादिनिष्ठाद्यव्यञ्जकसम्बन्धेऽपि नवधरावगत्यानभिष्यक्ते सूत्रे तदप्य-
प्येदवतया जातिपदादेव तद्वारण्यात् । न च गन्धमादाय गन्धे व्यभिचारवारण्यात् तदिति वाच्यम् । अतोन्द्रियगत्यानभिष्यक्ते सूत्रादपि गन्धविशेषतोपाधेरेव
तथात्मात् । द्वितीयव्याप्यपदस्य तथापि व्यर्थत्वाच्च । न च जातिपदं धर्ममात्रपरम् ।

उपला यावाणः । मणयोः माणिक्यादयः । वज्रं हीर-
कम् । आदिरग्रहणाद् गेरिकादयः । स्थावरा इति ।
वृक्षाः पुष्पफलवन्तः स्कन्धशाखिनः । तृणान्युलपा-
दीनि । ओषध्यः फलपाकान्ताः कलमादयः । गुल्मा
भाटाः । लताः कुष्माण्डीप्रभृतयः । अवतानाः केत-
क्यादयः । वनस्पतयो विना पुष्पं फलिनः । अत्र च
शरीरग्रहणेन तदवयवा मांसास्थ्यादयः तद्विकाराश्च
क्षीरवृक्षादयः संगृहीताः । इन्द्रियग्रहणेनैव तदवयवाः
विषयग्रहणेनैव द्रव्यकादयः पाषाणग्रहणेनैव हरि-
तालादयः स्थावरग्रहणेनैव पत्रपुष्पादयः तृणग्रहणे-

मांसास्थ्यादय इति । मांसवदस्यवच्छेदेनापि सुखाद्यनुभवात्
तस्यापि अवयवत्वमिति भावः ।

अतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । योग्यजलस्य द्रव्यत्वव्याप्य-
जलत्वव्याप्यतया तत्रापि व्यभिचार इति चेत् । अत्र जातिपदं चर्म्ममालपरम् ।
अन्यथा कुक्कुटोद्गारादिदृष्टान्तस्यापि साधनवैकल्यात् । अयोग्यतत्त्वस्यैव
तद्वन्नभिष्यन्ते । तत्रापि योग्यतादिषट्ठितोषाधेरेव तदवच्छेदकत्वात् । न च
तद्वृत्तिजाते योग्यवस्थानन्ताव्यवृत्तमिति वाच्यम् । द्वितीयादिषट् माधकाभावेन
द्रव्यकादिदृष्टित्वात् । एवञ्च जल एव व्यभिचारवारणाय तत् । न चैवमपि
दोषतादवस्थम् । द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्यत्वव्याप्यव्यवृत्तद्रव्यत्व-
व्याप्यपरत्वात् । न च तैलसादिशरीरनासापुटे व्यभिचारः । तद्विषयत्वेनापि
विशेषणात् । एतेन तादृशद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव हेतुः जले ॥ योग्यजलस्य

नैव तालादयः वृक्षग्रहणैर्नैव काष्ठादयः ओषधियहणे-
नैव तद्विकारादयः स्तौलतण्डुलादयः ।

ननु कोऽयं द्वाणुकादिप्रक्रमो द्वाणुके एव प्रमा-
णाभावात् । तसरेणवस्तावत् प्रत्यक्षसिद्धाः । ते च
चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महान्तो द्रव्यस्य चाक्षुषतां प्रति
रूपविशेषवन्महत्त्वस्यापि कारणत्वादन्यथा दूरदूर-
तरादौ तत्प्रकर्षानुविध्यनुपपत्तेः ।

महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च ते साव-
यवाः कार्य्याश्च । अन्यथा सावयवगतसंख्याद्यनुप-
पत्तौ महत्त्वानुपपत्तेः । नित्यत्वे प्रकर्षकाष्ठाप्राप्ताल्पी-
भावस्य महत्त्वविरोधात् । न च तसरेणववयवा अपि
सावयवाः । तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
नहि तसरेणुवत् तेऽपि महान्तो रूपविशेषवतां महतां
चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि च ते महत्त्वव्यावृत्तेरणु-
परिमाणा निरवयवत्वाच्च प्रचयवञ्चिता स्तथापि बहु-
त्वान्महत्कार्य्यद्रव्याण्यारप्सन्ति । तथाच परमाणव
एव तसरेणववयवा इति कुतो द्वाणुकम् । उच्यते ।

उपाधिरवच्छेदकः । ननु दूरीकारादौ च जातिरिति निरुक्तम् । द्रव्यद्रव्याप्यपद
प्रेक्ष्यापत्तेः । अन्तर्त्वेनेवेति । लक्ष्यवर्तिताशब्दोऽप्येत्यर्थः ।

महतः कार्यनियमात् द्वाणुकसिद्धिः । अन्यथा पर-
माणुभिरेव बहुत्वसंख्योत्पत्तेर्महद्द्व्यारम्भे गोघटादे-
रपि तैरेवारम्भसम्भवादान्तरालिकाल्पाल्पतरादिका-
र्योपलम्भविरोधात् । तथाहि त्राणुकवदनुपलक्षित-
रेखोपरेखो गोघटादिरपि स्यात् । तथाच संस्थान-
भेदानुपलम्भे तदभिव्यज्य घटत्वादिकमपि नोप-
लभ्येत । न चारम्भाप्यारम्भन्ते इति तदुपलम्भो-
पपत्तिः । मूर्त्तानां समानदेशताविधानात् । न्यूना-

महत इति । महावयवारम्भत्वं नोपाधिः । (१४६) मह-
त्त्वस्य वैयर्थ्यात् । आन्तरान्तिकेति । घटे नष्टे कपालशर्करा-
चूर्णादिकार्यं नोपलभ्येतैत्यर्थः ।

ननु परमाणुभिः साक्षाद् घटानारम्भेऽपि तदवयवपरम्परा-
द्वारा महावयव्यारम्भे नोक्तदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति । न
चेति । यद्यप्यारम्भारम्भकत्वपक्षे अवयविनमारम्भैव परमाणु-
महावयव्यारम्भक इति सिद्धौ वसरेणोः सावयवारम्भत्वं सिध्य-

(१४६) महत्त्वमेति । न च साधनव्यापकत्वपरिहारार्थत्वाच्च वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । व्यापकद्वारापक्षेऽपि वैयर्थ्यात् । तत्त्वेन व्यापकताग्रहाभावादिभेदे ।
वस्तुतोऽनुश्रुतार्थाभावाच्च साध्यव्यापकत्वपक्ष इति बोध्यम् ।

अद्यापि येन पूर्ववत् द्वाणुकस्य सङ्गतिवत्ता प्रसाधनात् पुनरुक्तोऽवयवारम्भ
साधापि दोषान्तरदानावापुनोक्तमिच्छात् । सिध्यत्येवेति । न च रेखादुपलम्भा-
न्यघातुपपत्त्या महद्द्व्यारम्भविनिवृत्त्यापि तदवयवो तदभावात् साक्षात् परमाणुत्वात्

यदि कार्यद्रव्यमारभ्येत घटादयोऽप्यारभ्येरन् । तथा-
चान्तरालिककार्यपरम्परानुपलम्बप्रसङ्गः । अपरैस्त्व-
सरेणुरेवारभ्यत इति नियमः । परमाणुभिरपि स
एवारभ्यत इति तुल्यम् । विशेषो वक्तव्यः । उच्यते ।
यथाहि अवयवावयविप्रसङ्गः परमाणुषु विश्राम्यति
तथायमवयवसंख्यापकर्षः क्वचिद्विश्राम्येत । न च
त्रित्व सपकर्षकाष्ठा द्वित्वैकत्वयोः सम्भवात् । तत्रैक-

घातात् खण्डपटे नष्टे महापट उत्पद्यते इत्याहुः । यथा
हीति ।

ननु हेतुहीनात् दृष्टान्तमात्रात् न साध्यसिद्धिः । हितन्तु
केनान्यथासिद्धिश्च । यज्जातीयमारभ्यत तज्जातीयद्वयमप्यारभ-
कमिति ध्यामिष्य स्वतोऽप्यसिद्धाः । इत्येकद्वयेनारम्भानभ्युप-
गमात् । नैवम् । अणुत्व कार्यवृत्तिपरिमाणत्वसाक्षादप्यजाति-
त्वात् । महत्त्ववत् । परमाण्वो न महाद्रव्यारम्भकाः नित्यद्रव्य-
त्वात् । व्योमवदित्याश्रयात् ।

हितन्तुकेति । तथाच पूर्वपटस्य नाद्यिमपटवमशायिकारणत्वमिति भावः । तथा
हीति । तथाच नानापटस्यैकदा सत्त्वादेव नैकदेशसमवायत्वमिति भावः । अणुत्व
मिति । अणुपरिमाणवृत्तिजातिविशेष इत्यर्थः । परममहत्त्ववृत्तिपदपक्षात्
व्यभिचारादाह साक्षादिति । साक्षादप्यत्य जातेरेवमिति जातिपदम् । परमाणव
इति । आरम्भकत्वं समवायिकारणत्वमतो न कानादौ व्यभिचारः । साधे
इत्येवमप्यस्येवमात्रेण व्यर्थमित्याश्रयेनोक्तम् । हेतो च इत्यादि चिन्त्यम् ।

कथं तर्हि चरमादितन्वपकर्पणे खल्पतरतमादि-
पटोपलम्भ इति चेत् । न । प्रतिबन्धकविगमेऽवस्थित-
संयोगेभ्यः खण्डपटोत्पत्तेः । आद्यादितन्वपकर्पणे
त्वयाप्येव रीतिरनुसरणीया । तदा हि द्वितन्तुका-
दिकपटकार्यात् न समस्तकार्यविनाशे खण्डपटा-
नुत्पत्तौ च तन्वतिरिक्तं न किञ्चिदुपलभ्येत ।

नन्वेव विचारो द्वाणुकोऽपि समानः । तैरपि बहुभिः

कथं तर्हीति । पटनाशे (१४७) सति तदवयवतन्तूनामीवी-
क्षभापातादिति भावः ।

ननु पूर्वपूर्वपटमङ्कताद्यिमायिमतन्तूनां पटारम्भे मति
तन्वपकर्पणात् पूर्वपटोपलम्भ उपपद्यत एव । भैवम् । द्वितन्तुका-
पटे केवलं तन्वारभ्यत्वदर्शनात् । अन्यत्रापि तन्तुभिरेव पटारम्भ
इत्याशयात् । प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकोऽत्र मद्यापट एव ।
अत्र यद्यपि प्रतिबन्धकाभावस्य ससर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्मद्या-
पटोत्पत्तेः प्रागपि खण्डपटो जायते तथापि दृढतरयेमाद्यभि-

तेनैकत्वं कपाते कालभेदेन चटयोर्दृष्टौ न निरोधः । न चैकतन्तुकपटस्य
समवायिकारणसंयोगान्नवासुबभूवततया व्यभिचार इति वाच्यम् । तदनभ्युप-
गन्मतेभीकृतात् । एतदस्वरसादेवान्न द्रव्यतुल्यमित्याहुः ।

(१४७) पटनाश इति । तथा चैकत्वेन तन्तौ द्वितन्तुकादिनामापटसमवायि
ताभ्युपगमन्येति बोद्धव्यमिति भावः । नन्विति । तथावायिमपटस्य पूर्व-
पटोदिसत्तन्तूनामङ्कजिततया सम्प्रभ्योदिसत्तन्तूनामङ्कजिततया नित्यमङ्कजिततया इति भावः ।

न हि तन्तवः पटमारभन्ते तत्कारणञ्चांशव इति ।
तस्माद्विवादाध्यासिताः त्रसरेणवो न निरवयवद्रव्या-
रब्धाः सावयवारब्धा इति वा । महत्त्वे सति कार्य-
त्वात् । उभयवादिसिद्धद्वयणुकारव्यवसरेणुवत् । घट-

स्वकार्यद्वयणुकस्य यत्कार्यं त्रसरेणुजातीयं तदारम्भकत्वं नास्ती-
त्यर्थः । यद्धारभ्यारम्भवादनियेधाभिधायक एवायं ग्रन्थः ।
(१४८) तस्मादिति ।

अमु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमहावयवारम्भत्वमुपाधिः ।
तथाच त्रसरेणु निरवयवद्रव्यारम्भः द्रव्यारम्भत्वे सति महदनारम्भ-
त्वात् । परमाणुगन्धवदिति प्रतिरोधः । अत्राहुः । अस्ति ताव-
न्महत्त्वात्मकं कार्यम् । तस्मिन् कारणत्वं कार्यद्रव्यत्वेनैव गृहीतं

(१४८) अयं ग्रन्थ इति । यद्यप्येवं सावयवारब्धा इति शब्धे सिद्धसाधनं
क्षारभ्यारम्भवादिना तथाभ्युपगमात् तथापि तद्वार्तं नियेधाभिधायत्वेऽप्यस्य
परमाणुभिरेव त्रसरेणुरारम्भते इति पूर्वपक्षोऽभ्युपगमहारव्याजेन तस्मादित्यादिना
परिहृत इति मन्यम् ।

साधनावच्छिन्नेति । एतच्च प्रथमशब्धे व्योमादौ द्वितीयशब्धे द्रणुकद्वयादौ
मुहसाध्यव्यापकत्वादुक्तम् । अतस्मिन्पक्षोत्थापकतामाह । तथाचेति । शब्धे
द्रव्यपदं भक्तिश्चित्करम् । द्रव्यारम्भत्वे सतीत्यस्य समवायिकारणकत्वे सती-
त्यर्थः । यद्यप्यत्र द्रणुकगन्धादौ व्यभिचारस्तथापि विशेषादर्शनद्वयायाभा-
पाततः सत्प्रतिपक्षत्वम् । महत्त्वात्मकमिति । महदात्मकमित्यर्थः । कारणत्व-
मिति । समवायिकारणत्वमित्यर्थः । कार्येति । अन्यायव्यभिन्नकार्यद्रव्यत्वे
नेत्यर्थः ।

सनारम्भकम् । अवयवसंयोगानुपपत्तौ असमवायि-
कारणाभावात् । अनेकसंख्याभावे चावयविनोऽवयवा-
पेक्षयाधिकपरिमाणानुपपत्तेः । अवयवापेक्षया चाव-
यविनोऽधिकपरिमाणत्वनियमात् । एकस्य चावयवस्य
विभागानुपपत्तौ तत्कार्यस्य विनाशासम्भवे नित्यत्व-
प्रसङ्गादिति ।

तथाच द्वित्वमपकर्षपर्यन्तस्तदादि रयमारम्भः । तच्च
द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धं कार्यं न महत् । तथात्वे
तस्य कारणाभावात् । तदपि द्वाणुकं यदि त्राणुकं
नारभेत, यदि च द्वित्वसंख्यायुक्तमारभेत, उभयथापि
तदुत्पादनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् तेन महद्द्रव्य-
मारम्भमाणं बहुत्वसंख्यायोगि नैवैवेति नियमः । न च
द्वाणुकवत्परमाणवोऽपि बहुत्वमाश्रित्य महत्कार्यमार-
भन्ते इति युक्तम् । अनियमारम्भस्य निषिद्धत्वात् ।
कारणकारणस्य कार्यकार्यजातीयानारम्भकत्वात् ।

अनियमारम्भस्येति । असरेणोः कस्यचित् द्वाणुकेन कस्य-
चित् परमाणुभिरारम्भे नियतहेतुत्व न स्यादित्यर्थः ।

नन्वणुपरिमाणाश्रयत्वेन कारणानुगमः स्यादित्यत आह ।
कारणकारणस्येति । त्राणुककारणद्वाणुककारणस्य परमाणीः

अथेदानीमपो निरूपयति । 'अमृाभिसम्बन्धा-
दिति । अमृं नाम सामान्यविशेषः । तेनाभिसम्बन्धा-
दिति । पूर्ववद्वाख्येयम् । तासां द्रव्यत्वसिद्धये
गुणानाह । रूपरसेत्यादि । अत्र प्रमाणं सूचयति ।

अथमिति । ननु करकासाधारणानुगतधीर्नास्ति । न च
विलयनद्वारायां तत्राप्यनुगतप्रतीतिः । तस्य ततो 'द्रव्यान्तर-
त्वात् । स्नेहस्य काचित्कृत्वं किञ्चिद्वर्गनियम्यमिति जलत्व-
सिद्धिरिति चेन्न । जलत्वेऽपि तदर्थे जात्यन्तरकल्पनापत्तेः ।
स्वभावान्वियमय तुल्यः । (१४८) पृथिवीत्वं गुरुत्ववृत्तिद्रव्यत्व-
साक्षाद्वाप्यजातिभिन्नं भेद्यत्वादिति चेत् । न । पृथिवीजल-
साधारणजात्यर्थान्तरत्वात् । विपक्षे बाधकाभावाच्च । स्नेहादि-

वतीति विशेषणाच्चित्तद्रव्य स्वभावविकारकत्वाभावस्य साध्यत्वाद्वा न पृथिवीत्वादौ
व्यभिचारः । न चेति । वह्निरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयत्तप्राधि-
रिति नात्माकाशादौ साध्याव्यापकत्वम् । अतएवाहप्रत्यक्षेति । वह्निरिन्द्रिय
प्रत्यक्षेत्यर्थः ।

(१४८) पृथिवीत्वमिति । आत्मात्वादिभेदेनार्थान्तरवारणाय वृत्त्यन्तं जाति-
विशेषणम् । सत्ताभेदेन तद्धारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । घटत्वभेदेन तद्धारणाय
साक्षादिति । तद्धारणं जात्यव्याप्यत्वगर्भं साक्षाद्वाप्यत्वं रसवत्त्वादावपीति तदुभेदेन
तद्धारणाय जातीति ।

ननु द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यपदं द्रव्यविभाजकपरमतो नोक्तदोष इत्यत आह ।
विपक्ष इति । द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्येत्यत्र साक्षात्पदं भेदगर्भव्याप्यत्वसूचनाय । न
च खोपादेयद्वयकृच्छीति व्यर्थम् । अनस्तवत् परमाणुमावृत्तिजाति-

वद्वेति । एवं तर्हि द्वाणुकमपि न निरवयवद्रव्यारब्धं
सावयवद्रव्यारब्धं वा । कार्यद्रव्यत्वात् । अनवस्था-
प्रतिहतत्वादिति द्वाणुकादिप्रक्रमसिद्धिः ।

इति पृथिवी समाप्ता ।

न च महत्त्वविशेषत्वेन जनकत्व वसरेणौ व्यभिचारादित्यकारण-
कार्योत्पत्तौ विषयबाधकेन साधनस्य साध्यव्याप्यतया तद्व्याप-
कत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । द्वाणुकारव्यवसरेणावैव साध्या-
व्यापकत्वाद्वा । यदा वसरेणुर्न नित्यद्रव्यसमवेतः शब्दान्त्यत्वे
सत्यकदादिवहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् । पटवत् । न च पञ्चसम-
वेतत्वमुपाधिः । अमत्यक्षवृत्तिप्रत्यक्षगन्धादौ साध्याव्यापकत्वा-
दित्यत्र तात्पर्यम् ।

ननु साध्यावयवत्वेनैव तद्वेदतास्तु । तथाच द्वाणुकविहिरिति चेत् ।
द्वाणुकसाधनस्य प्रागेवोक्तत्वात् । तथाच द्वाणुकवत् परमाणुभिरपि वसरेणुरार-
भ्यता इत्यनियमारम्भपक्षे समाधानमिदम् । तत्रावयवत्वेन तद्वेतुत्वे परमाणुभ्यां
द्वाणुक भारभ्येतेति तात्पर्यम् । विशेष एवेति । विशेषावच्छिन्न एवेत्यर्थः ।
व्यभिचारादिति । यद्यपि विशेषहेतुत्वस्योक्तत्वात् सामान्यनो व्यभिचारो न
दोषकथापि भङ्गत्वमात्रेऽस्तुगत कारण न स्यात् । सामान्यभेदकत्वेन गौरवञ्चेति
भारः । अनियमारम्भपक्षेऽपि द्वाणुकाभ्युपगमाद्वाह । द्वाणुकेति । शब्दान्त्यत्वे
इति । योगिज्ञानमादाय व्यभिचार इत्यतः सप्तमशदादौति । सुखादौ व्यभि-
चारादाह । विहिरिति ।

ननु तथापि सामान्यसत्त्वादिजन्यज्ञानमादाय व्यभिचार पृथिवीत्वादौ च
व्यभिचार इति चेत् । अशदादौव्यादिना लौकिकप्रतिबिम्बतर्वहिरिन्द्रियजन्य
साक्षात्कारविषयत्वस्योक्तत्वात् । यदा प्रतिबिम्बतेति न देवम् । जातिमन्त्रे

तथाच सूत्रम् । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा-
 च्चेति । यथा चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः पृथिव्यां
 तथाप्स्वपि । यथा पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं
 तथा जलेऽपि । यथा चोत्तरकर्मवचनात् पृथिव्यां
 संस्कारः तथा तोयेऽपि । एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे
 सिद्धे पृथिव्यादिव्यवच्छेदहेतून् विशेषानाह । शुक्ल-
 मधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । सहस्रशोऽग्नि-
 संयोगिनोऽप्यपरावर्त्तमान मभास्वरं शुक्लमेव रूपं अप्सु
 व्यवस्थाहेतुः ।

त्वम् । अनित्यस्नेहत्वं वा कार्य्यतावच्छेदकम् । करकायाश्च शीत-
 स्पर्शाज्जलत्वानुमानम् । न चासांमिदिकद्रवत्वेन प्रतिरोधः ।
 तदसिद्धेः । अदृष्टविशेषात् तत्प्रतिबन्धेनानुपलम्भात् ।

अपरावर्त्तमानमिति । अपरावर्त्तमानरूपत्वं शुक्लेतररूपा-
 नाधारत्वम् ।

न चानित्यस्नेहकारणतावच्छेदकजलज्ञानकाले तत्प्रतिप्रसङ्गोऽवगतस्तत्-
 विज्ञानमरं जलत्वस्य परमाणुवृत्तित्वात्मानेऽतिप्रसङ्गावयवमात् । तथाच
 तदवच्छेदेन सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाव भवत्य तदवगमात्तात् स दोष
 इति जलत्ववत्त्वेऽपि परमाणुर्न योग्य इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अतिप्रसङ्गस्या-
 वच्छेदकत्वात् । अतिप्रसङ्गत्वमर्थं तच्चिन्त्यतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदकत्वे-
 न्नागतस्य जलस्य तथा सति परमाणुवृत्तित्वात्माने घट्टीयाङ्कमानबाधपक्षेः ।
 अथवा दण्डत्वस्यापि अतिप्रसङ्गस्याप्यदोषत्वे तत्तदार्थादिविशेषणानुपपत्तेः ।

एते चेत्यादि । 'पूर्ववत् । यथा सूत्रकारवचनात्
पृथिव्यां गन्धादयः सिद्धाः तथाप्स्वपि रूपादय इत्यर्थः ।

ममवायिकारणतावच्छेदकतया जन्माद्यविनि जन्मत्वसिद्धौ जल-
परमाणुः श्वोपादेयद्रव्युकृत्सिद्धव्यत्वमात्राद्व्याप्यजातिमानिति
चेन्न । स्नेहत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् ।
स्नेहवन्मात्रवृत्तिसंयोगममवायिकारणतया तत्सिद्धिरिति चेन्न ।
स्पर्शवन्मात्रवृत्तिसंयोगममवायिकारणतयापि जात्यापत्तेः । यथाहुः
जलगन्धशक्तिपक्षे न व्यक्तित्वमात्रे न वा व्यक्तित्वविशिषे । अतिप्रस-
ङ्गादननुगमाच्च । अतोऽनुगतधर्मसिद्धौ बाधकाभावात् तज्जाति-

भावाय दोषतादवस्थ्यात् । द्रव्युकपक्षे द्रव्युकादिपरत्वात् । उपादेयत्वञ्च
साक्षात्परत्वरसधारण बोध्यम् । कार्याकार्यत्वत् कार्यपक्षे सम्भावादा-
यातम् ।

जलवच्छेदितेति । न च कारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः न तु धर्मतानवच्छेदक-
तवेति वाच्यम् । ततोऽपि हि न जातित्वविधिः । किन्त्वनुगतधर्मभावात्सिद्धौ
बाधकाभावाज्जातित्वं तत्तुल्यम् । तदिदमाह । अनुगतधर्मसिद्धाविति । अवि-
श्लेष्टेति । न च परमाणौ तद्विधिः । द्रव्यारम्भकपरमाणुरूपेण श्वोपादेय द्रव्युक-
वृत्तिसिद्धव्यत्वमात्राद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य तत्तात्तुमानात् । न चैव तस्य योग्यतावच्छेदक-
रूपवन्ने योग्यतावच्छेदकः । इटावत्ते । निवृत्त्येव तस्य प्रतिपक्षकतया सङ्कारि
विरहेण तस्य तत्तात्तुपक्षे । एतच्च निवृत्त्येव तस्य फलोपधाननिवृत्त इति मत
मनभ्युपेत्योक्तम् । अन्त्ये तु व्यवच्छेदकत्वं न योग्यता परिभाषापक्षे । किन्तु सङ्-
कारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं तद्विशिष्टमवच्छेदकं वा । न च तत्परमाणौ
निवृत्त्यस्य सङ्कार्यवत्त्वसम्भावेन तदभावात् । तज्ज्ञानतुगतेषु दुर्ग्रहमित्यनुगतधर्म
रूपावच्छेदकापेक्षा । तस्य चानुगतधर्मस्यातिप्रसङ्गो न दोषाव । स हि ज्ञानस्यैव ।

तथाच सूत्रम् । रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा-
 येति । यथा चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः पृथिव्यां
 तथाप्स्वपि । यथा पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं
 तथा जलेऽपि । यथा चोत्तरकर्मवचनात् पृथिव्यां
 संस्कारः तथा तोयेऽपि । एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे
 सिद्धे पृथिव्यादिव्यवच्छेदहेतून् विशेषयानाह । शुक्ल-
 मधुरशीता एव रूपरसस्पर्शा इति । सहस्रशोऽग्नि-
 संयोगिनोऽप्यपरावर्त्तमान मभास्वरं शुक्लमेव रूपं अप्सु
 व्यवस्थाहेतुः ।

त्वम् । अनित्यस्नेहत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् । करकायाश्च शीत-
 सर्गाज्जलत्वानुमानम् । न चामांसिदिकद्रवत्वेन प्रतिरोधः ।
 तदभिदेः । अदृष्टविशेषात् तत्प्रतिबन्धेनानुपलब्धात् ।

अपरावर्त्तमानमिति । अपरावर्त्तमानरूपत्वं शुक्लेतररूपा-
 नाधारत्वम् ।

न चानित्यस्नेहकारणतावच्छेदकजनप्रान्तात्वे तस्यातिप्रसङ्गोऽवगतत्वात्-
 विहरणनरं जलरस्य परमाणुवृत्तिरातुधानेऽतिप्रसङ्गावगमात् । तथाच
 तदवच्छेदेन सङ्कारिनिरूपयुक्तकार्योभाव जगत्स्य तदवगमाद्याम स दोष
 इति समत्वश्चेऽपि परमाणुर्न योग्य इति नदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अतिप्रसङ्गा-
 वच्छेदेकत्वात् । अनतिप्रसङ्गत्वगर्भं तच्चिन्त्यतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छेदकत्वे
 शानतस्य समस्य तथा सति परमाणुवृत्तिरातुधाने धर्मोपाह्वयमानवाधायकत्वे ।
 अथवा दण्डवत्स्यापि अतिप्रसङ्गस्याप्यदोषत्वे तत्तद्वाच्योद्विगेषप्राप्त्यपत्तेः ।

नहि पार्थिवे स्फटिकादौ वर्त्तमानं युक्तमपि रूप-
मग्निसंयोगात् परावर्त्तते । अपरावर्त्तमानमपि तैजसो
भास्वरम् । तस्मादनेन विशेषेण रूपमप्यु व्यवस्था-
हेतुः । एष च विशेषः पृथिवीरूपस्य पाकजत्वदर्शनेन
तैजोरूपस्य भास्वरत्वकथनेन सूचितः । उक्तयुक्तेरेव
जलादिरूपस्यापाकजत्वम् । पार्थिवा एव हि दृष्टभागाः
क्वाथेन पच्यन्ते । एतेन रसो व्याख्यातः । नहि
पार्थिवक्षीरशर्करादौ वर्त्तमानमपि माधुर्यं पाकेन

चनेनेति । (१५०) अपाकजाभास्वररूपं जलसञ्चयमित्यर्थः ।
एतेनेति । न च जले रसोऽसिद्धः । सौहित्यार्थिनां तत्पानानु-
पपत्तेः । न च सर्पाणां नीरसपवनाशनवत् तदुपपत्तिः । मातु-
पाणां सौहित्याय रसवत्येव पानादिति तर्कोपहंशितं तत्रत्यजमेव
रसे मानम् । तन्माधुर्यञ्च कषायद्रव्येण तद्दृष्टानात् । न च

उक्तरीत्या परमाचार्यो बहुकारिभिरुक्तप्रयुक्तकार्याभावसम्भवाच्च नि सौहित्यप्रति-
भवात्तवा सर्वदा बहुकारिभिरुक्तात् । तस्य नतत्वादपरारर्त्तमानस्य पार्थिव-
रूपेऽपीत्यन्यथा व्याचष्टे । युक्तेतरेति ।

(१५०) व्यर्थतया शुक्लभागवत्पदार्थं लक्ष्यमाह । अपाकजेति । प्रत्यक्ष-
मेवेति । अथ एवकारो नेतरव्यञ्ज्येदकः । किन्तु स्फुटविज्ञाप्योक्तक । रस-
नेन्द्रियत्वस्य बहिरिन्द्रियत्वेन सव्यवस्थापकसुखवत्प्राप्तुमानात् धरसत्वविश्वे
रित्याह ।

तन्माधुर्यमेति । न च वैधरोल्यं केवलेऽपि लक्षे अपुरिमेत्युपलब्धात् । बहो-
रसान्तरेऽपि सर्वप्राप्तिसाधारणो भवति- सम्भवतीति भावः ।

व्यावर्त्तते । इह तु सहस्रशः पच्यमानानामपि साधुर्य-
मेव । ईषत्स्वभावं तु तदपि तथैव । यत् पुनरम्बु-
सिन्धुभेदेन क्षारादिरसः पाथस उपलभ्यते स दशमूली-
कपायस्यैव पार्थिवद्रव्यौपाधिकः । कथमन्यथा तस्यैव
घनपीतमुक्तस्य मधुर एव रसः । एवमपि स्पर्शः शीत

कर्कटीभक्षणानन्तरं तिक्तत्वानुभवात् तिक्तो रसः स्यात् । तस्या
एव तिक्तरसवत्त्वात् । केवलेऽपि तत्फले तिक्ततोपलभात् ।
तदवयवे तिक्तरसोपलभात् । अवयवसजातीयस्यावयविनि वृत्तेः ।
यदा कर्कटीभक्षणेन रसनायवर्त्तिपिप्तघोभः क्रियते तदीयस्तिक्तो
रसस्तत्रोपलभ्यते । तथाचापाकजजातीयरसवत्त्वं जललक्षणम् ।
शीत एवेति ।

ननु श्रीखण्डे पार्थिवेऽपि शैत्यमनुभूयते । न च चर्पकजनस्यैव
तत् । तदसम्भेदे तदननुभवादिति वाच्यम् । तच्चैत्योक्तृष्टशैत्यानु-

ननु मिदृशकर्कटीफले तदभावात् का गतिरित्यत आह । तदवयव इति । इत्थं
वर्त्तितावयव इत्यर्थः । तस्यावयवविनः किमावातमित्यत आह । अवयवेति ।
यदापि तत्त्वान्नरस्य विजातीयरसवत्त्वात् शुष्विरोधेनानारम्भात् अवयवो न
तज्जातीयगुणवान् । अतएव हरीतकी भीरुवैवेति विज्ञानम् । तथाचोक्तव्याप्ती
अभिधारोऽपि । तथावयवसजजातीयरसस्यावयवविहितत्वेनोपलभ्यादित्यत तात्-
पर्यम् ।

यदा एतदस्वरसादाह । यद्वेति । एतच्च वैद्यकादवसेवम् । तथा चेति ।
अवयविनि पाकानभ्युपगमात् तत्वातिव्याप्तिवारणाय ज्ञातिपदम् । यद्यप्येवमपि
दोषतादृश्यं तथापि पाकजजातीवान्यरसवत्त्वमित्यर्थः ।

एव । क्वचित्तु सन्नपि तेजःस्पर्शाभिभवान्नोपलभ्यते ।
तदपगमे पुनरुपलब्धेरिति । तदेभिर्विशेषैः रूपरस-
स्पर्शा अप्सु व्यवस्थापका इत्युक्तम् ।

स्नेहस्तु स्वरूपत एवेत्यत आह । स्नेहोऽम्भस्ये-
वेति । इह केचिदाहुः । न स्नेहो जलधर्मः तैलादि-
वज्जलेऽनुपलब्धेः । नापि पृथिव्या विशेषगुणः ।
सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वात् । तस्मात् पार्थिवविशेषेषु

भवात् । अत्राहुः । श्रीखण्डोदेन घर्षकजनस्योत्कृष्टं शैत्यं व्यस्यते ।
यदा श्रीखण्डान्तर्वत्तिजलस्यैव घर्षणादहिर्भूतस्य शैत्यमनुभूयते ।
सर्व्वेति । स्नेहो यदि (१५१) पृथिवीविशेषगुणः स्यात् घट-
वृत्तिवृत्तिगुणत्वस्याप्यजातिमान् स्यादित्यर्थः ।

ननु सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि नैमित्तिकद्रवत्ववत् पृथिवी-
सामान्यगुणः स्नेहोऽनु । यदा सर्व्वपृथिव्यव्यापकत्वेऽपि तद्विशेष-
गुणः स्यात् । यथात्माव्यापकत्वेऽपि सुखं तद्विशेषगुणः । अत्राहुः
स्नेहत्वं यदि पृथिवीविशेषगुणवृत्तिजातिः स्यात् सृष्टिगुणवृत्तिः

(१५१) घटवृत्तादेरपि प्रत्येकं सर्व्वपृथिव्यव्यापकतया विशदगन्धारव्यनिर्गन्ध
तया व्यभिचारादाह । स्नेहो यदिति । आनादौ नैमित्तिकद्रवरूपे च व्यभि-
चाराद्वारणात् पृथिवीघट विशेषपदञ्च । यद्यपि सूत्रोक्तमनुमानपरत्वमपहाय
तर्कपरत्वमवृत्तं तथापि तादृशजातिमत्त्वाभावात् न पृथिवीगुण इत्यनुमेयमेव ।
तत्र आनुकूल्यकार्कोऽयमिति मन्तव्यम् ।

यदेति । तथाचोक्ततर्कादावप्रयोजकत्वमिति भावः । स्नेहत्वमिति । आनारूपे

घृततैलवसासूपलभ्यमानः सामान्यविशेषोऽयम् । गव्य-
माहिषादिषु दधित्ववदिति । तदसत् । स्निग्धस्निग्ध-
तरस्निग्धतमादिभेदेन सातिशयत्वात् । न तु गोमहि-
ष्यादिषु गुणमनाश्रित्य तारतम्यमस्ति । नहीपन्मधु-
रातिमधुरादिवदीषद्गौ रतिशयेन गौरिति भवति ।
तस्मादतिशयस्य गुणैकनियतत्वात् सामान्यविशेषतया

स्यात् । यदि च पृथिवीसामान्यगुणवृत्तिप्रत्यक्षगुणत्वव्याप्यजातिः
स्यात् तेजोवृत्तिवृत्तिः स्यात् । न चाप्रयोजकत्वम् । लाघवा-
ज्जातित्वस्यैवोचितत्वात् । परमाणुषु क्षीरत्वादिव्यञ्जकाभाव-

इत्यने च व्यभिचारादाह पार्थिवविशेषवदेति । तदुक्तत्वादौ व्यभिचारादाह
जातोति । अत्र पृथिवीपदेनावयविपृथिवी विवक्षितेति न पृथिवीपरमाणु-गुणम-
पाकप्रयोज्य जातो व्यभिचार इत्याहुः । वस्तुतः साक्षाद्वाप्यत्वं जातिविशेषणम् ।
आपाद्यो गुणपदं सत्कार्यम् ।

प्रथमग्रहाणां तदुगर्भमाह । यदि चेति । प्रकृते पृथिवीसामान्य-गुणत्वनिर्देश-
सौशोहेत्यात्मा तत्प्रकारक-प्रतीत्यर्थं पृथिवीपदमन्वया तु चिन्त्यम् । मन्वये व्यभि-
चारादाह सामान्येति । गुह्ये व्यभिचारादाह प्रत्यक्षेति जातिविशेषणम् ।
गुणत्वव्याप्यत्वञ्च साक्षाद्वाप्यत्वं संयोगनिष्ठनिवृत्तजातो व्यभिचारवारणात् ।
पृथिवीसंयोगान्तरत्वे व्यभिचारादाह जातिरिति ।

ननु न तादृशजातिरं तदुत्तिगुणवृत्तित्वादौ प्रयोजकं, किन्तु स्नेहत्वान्धत-
विशेषितप्रत्यायक्य निराकरोति । न चेति । जातित्वस्येति निरुक्तजातिव्यस्यै-
त्यर्थः । वस्तुतः संयुक्तहेतुतया अने स्नेहव्यापकत्वात्, तेनैवोपपत्तौ पृथिव्या-
मपि तत्कल्पनायां आनाभावो गौरपदेति भावः ।

च सामान्येऽसम्भवात् गुण एव स्नेहः । किञ्च स्निग्ध-
द्रव्यावयवपरम्पराया अपि स्निग्धत्वादापरमाणु स्नेहः
स्यात् । न च परमाणुषु पृथिवीत्वादेरन्या परजाति-
रस्ति । व्यवस्थापकाभावात् । क्षीरत्वादिवह्विविध्य-
तीति चेन्न । तस्यापि परमाणुष्वभावात् । पाकज-
रूपरसस्पर्शविशेषव्यङ्गं क्षीरत्वादि । तथाच पाकान्त-
रेण तन्निवृत्तौ क्षीरत्वादे निवृत्तिप्रसङ्गात् ।

न च सत्यां व्यक्तौ सामान्यनिवृत्तिरिष्यते । न
चाविवक्षितसत्ताकाः सम्भवमात्रेण ते तस्याभि-
व्यञ्जकाः । सर्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वापत्तौ

माह । पाकजेति । न च सर्वत्र परमाणुषु क्षीरत्व न वर्तते
किन्तु यत्र न रूपाद्यन्तरोत्पत्तिस्तत्रैवेति वाच्यम् । यद्वाय्वध्वस-
जन्यं यद्वाय्वं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः क्षीरध्वंसजन्यं
दधि क्षीरपरमाणुजन्यमिति दम्नोऽपि क्षीरत्वापत्तेः ।

यद्व्येति । षट्ध्वसजन्ये षट्कृपादिध्वसे व्यभिचारोदाह चरमद्रव्यपदम् ।
यद्वद्रव्याभाजन्यमिति कृते मतिवन्मरुद्रव्यान्वनाभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारः स्यादिति
ध्वसपर्यन्तेन न ध्वसस्यापि जनकत्वात् दोषतादपस्यम् । ध्वसत्वेन जनक-
त्वस्य विवक्षितत्वात् । न त्वयाणात्कारजन्यमिष्याधीध्वसस्य तत्त्वेन कायव्यूहं
प्रति जनकतया तत्र व्यभिचारवारचाय प्रथमद्रव्यपदम् । विभारस्तु कुसुमाञ्जलि-
महारन्दे षट्दुहन्वेय ।

दम्नोऽपीति । परमाणुवृत्तिजातेरुपादेयद्रव्यवृत्तित्वनियमादित्यर्थः ।

तदारब्धसर्वकार्यस्य पृथिवीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः ।
 द्वाणुकादौ क्षीरत्ववद्भवित्यतीति चेन्न । तदारब्धकेषु
 परमाणुषु तद्व्यवस्थाहेतोः क्षीरत्ववत् गुणविशेषस्या-
 भावात् । भावे वा स एव स्नेहः । न ह्यत्र रूपा-
 दयो व्यवस्थाहेतवः । न च तद्विशेषाः । तेषां घृत-
 त्वादिव्यवस्थापकत्वात् । न च कारणसामान्यमस्ति
 तैलघृतवसानां बीजक्षीरमांसयोनित्वात् । अतएव
 नारिकेलस्नेहस्यापि तैलत्वम् । रसादिसारूप्यात् घृत-
 मिति व्यपदेशः । तस्मात् परमाणुषु वर्तमानः कारण-

सर्वपार्थिवेति । पार्थिवपरमाणुषु व्यवस्थापकपाकजीवत्पत्ते-
 रित्यर्थः । तद्व्यवस्थाहेतोरिति । यथा क्षीरत्वव्यवस्थाहेतुं गुणविशेषो
 न तथा स्नेहत्वव्यवस्थापको गुणविशेष इत्यर्थः । तद्विशेषाः रूपा-
 दिविशेषाः । न च कारणमिति । व्यवस्थापकमिति शेषः । अत-
 एवेति । यद्यपि बीजप्रभवत्वमात्रमतिप्रमत्तं (१५२) स्नेहत्वविशे-
 पितच्च बीजद्रव्येऽप्यस्ति । तथापि गन्धरसविशेषाभिव्यङ्गं तैलत्वं
 जातिः । अतएव घृततैलसंशये गन्धादिविशेषात् तैलत्वनिश्चयः ।

(१५२) अतिप्रवृत्तिरिति । अद्वयव्यवस्थितिरिति । स्नेहत्वेति । क्षिप्त-
 विधेयित्वेत्यर्थः । स्नेहाच्चयस्यैव तैलत्वात् । न च स्नेहस्य लक्षधर्मत्वात् तैलस्य
 च पार्थिवत्वात्तद्विवर्तिता वाच्यम् । अमुकप्रवृत्तयेन तद्वृत्तित्वात् । अतएवाह
 बीजद्रव्येऽपीति । बीजस्यापि बीजप्रभवत्वात् क्षिप्तव्यवस्थितिरित्यर्थः । बीजद्रव्येऽपीति
 कश्चित् पाठः । तत्र तस्यापि तत्पत्त्यादतिप्रवृत्तिसुख्ये । स्नेहत्वेऽपीति । क्षिप्त-

गुणप्रक्रमेणान्त्यावयविपर्यन्तमायातो गुणविशेषः स्नेह इति युक्तम् । न च घृतादिष्वेव स्नेहोपलब्धिः । सातिशयो हि स्नेहस्तत्रोपलभ्यते । गुरुत्वमिव सुवर्णं । वस्तुतस्तु जलसाधारणी स्निग्धता । अन्यथा जलावसे केन सक्तुशिकतादीनां संग्रहो न स्यात् । सहि स्नेह-द्रवत्वकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्पणहेतुः ।

एवञ्च सार्पपस्नेहेऽपि तैलत्वमिति भावः । वाचस्पतिमित्रास्तु तिलस्य विकारस्तैलं स्नेह इति योगो बाधकाभावात् तिलप्रभव-स्नेह एव तैलपदप्रयोगात् स्नेहत्वेऽपि गत्तेस्तैलपदं योगरूढम् । सार्पपादौ तु तैलव्यपदेशो भाक्तः । अपि च बीजप्रभवस्नेहत्वं न तैलत्वादिव्यञ्जकं जातिनियतधर्मस्यैव तथात्वात् । तस्य च तथात्वे मानाभावात् । न च तैलपदेन देवप्रवृत्तिनिमित्तं तद-ज्ञानेऽपि तैलपदप्रवृत्तेरित्यूचिरे ।

प्रत्यचे विप्रतिपद्यमानं प्रति कार्यं प्रमाणमाह । वस्तुत-स्त्विति ।

तेऽपीत्यर्थः । वस्तुतोऽस्यापि गत्तरसविशेष व्यङ्ग्यतैलत्वजातो बाधकाभावात् तलैव यत्रा योगरूढि । उपाधिशक्यत्वे गौरवात् । अपि चेन्मादि च न जातित्व-बाधार्थमुपपन्नं, किन्तु तदभ्यञ्जकव्यवस्थितये । नचैव बाधार्थमताभेदः । तल रूढिमात्राभ्युपगमात् । अतएव सार्पपादौ मुख्यत्वमलं च भाक्तम् । तदिदमाह सार्पपादाविति । न च यक्यत्वाभावात् कथं भक्तिरिति वाच्यम् । एव पद्वजं कुष्ठदमित्यत्रापि हि संशया न स्यात् । व्यङ्ग्यवचनान्वायेन जातित्वमवश्योध्य

न चासौ केवलद्रवत्वहेतुकः । काचकाञ्चनादिभिरति-
द्रवीभूतैरपि बालुकाद्यसंग्रहात् ।

नापि स्नेहमात्रकारितः स्थानैर्घृतादिभिरप्यसंग्र-
हात् । तस्मात् सकलजलहेतुकः संग्रहो भवंस्तत्र
द्रवत्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकमवस्थापयति । तथापि
नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः पृथिव्यामयं भविष्यति
पार्थिवे घृतादावनुपलब्धिरिति चेत् । न । तदन्वय
व्यतिरेकाननुविधानात् । नहि पार्थिवं यथा जतुघृता-
दिषु द्रव्येषु पावकसंसर्गात् द्रवत्वमुपलभ्यते तद्विरोधि-

द्रवत्वमिति । (१५३) यथा तेज संयोगासमवायिकारणका-
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमद्रवत्वं जले तथा स्नेहोऽपि तत्संयोगा-
जन्यजातीय इत्यर्थः ।

तथा निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये परोडायकभावनत्वं लज्जेति यदि तदा-
त्वापि तत्त्वम् । इत्यास्तु विरोधः यत् पञ्चमपदे योगोऽतिप्रवृत्तोऽलं कुरितिति ।
एवञ्च धर्मभावे तेनपदादिनिमित्तोपस्थितावेकदेयद्रव्यसंभवादेवान्वये एकदेयभावा
यस्या लक्षणापत्त्या च विनिवृत्त्यैव विधिविरोधविषयतेति बोध्यम् ।

केचित्तुभयमते योगकदिराचार्यमते तैलत्वज्ञाना मियमते तादयोभाभिने
त्याड । जातिनियतेति । अथ च न तथात्वं पूर्वोक्तातिप्रवृत्तेरिति भावः ।

(१५३) लज्जेति । तेज संयोगासमवायिकारणकावृत्तित्वं तदन्वृत्तिप्रम ।
अथवा द्रव्यत्वव्याप्यपदेवैवर्थापत्तेः । यद्यपि स्नेहस्य स्नेहेतेनैवभावात्तत्त्व तत्रापि
तत्र सांसिद्धिकत्वविरोधं कृते अक्षपनिर्वचनम् । तादयोमेति । तेज संयो
गेत्यर्थः ।

सलिलावसेकात्तु निवर्तते तथा स्नेहः । तस्मात्
पाकजतथाविधगन्धरसरूपादिमद्भिः परमाणुभिः द्रव्य-
कादिप्रव्रामेण घृतादिद्रव्यमारभ्यते तत्र चोपष्टम्भ-
कतया निमित्ततामापन्नाः पाथसीयावयवाः तेषां
संयुक्तसमवायेन स्नेहस्तद्वीपलभ्यते इति स्थितम् ।
सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वं अम्भस्वेत्यनुकर्षणार्थश्चकारः ।
तैलक्षीरादेस्तु पार्थिवत्वे सिद्धे संयुक्तसमवायात् तदुप-
लब्धिः । शैत्यस्नेहवत् । तेषां पार्थिवत्वमेव कथमिति
चेत् । तैलस्य भौमानलेभ्यनत्वात् । घृतवत् । क्षीरं-

घृतादीनां पार्थिवत्वे मानमाह । पाकजेति । तत्र स्नेह-
प्रतीतिसुपपादयति । संयुक्तेति । न चेदमसिद्धं जले स्नेहस्याव-
श्यकत्वात् । तैनादौ सांसिद्धिकद्रवत्वाधारस्य तस्यावश्यकत्वात्
तत एव तत्प्रतीतिरन्यथासिद्धेः । दहनाप्रतिकूलता च स्नेहप्रकर्षा-
दिति भावः ।

भौमेति । अविश्वनव्याहृतः काष्ठेभ्यनानिहृत्तिजाति-
विशेषो भौमानलत्वम् । न च तैलोपष्टम्भकजननभागेन व्यभि-
चारः । दिव्याननप्रतियोगिककारणतावच्छेदकगून्धत्वे सति भौमा-

अविश्वनेति । अन्धालेभ्यनव्याहृत इति भावः । नैव भौमस्यापि तैलो-
पष्टम्भकजसेभ्यनतया भासिद्धिः । नचैवं भजोदर्येवज्ञानप्रतिपक्षज्ञानादि पाठेभ्य
नत्वात् । तदुक्तं नहि नजानाद्यदर्थं तेको घटकाणादि पचतीति शक्यम् । तत्र
काष्ठस्य पचनीयत्वमात्रमुक्तं न विश्वनत्वमप्युच्यते । दिव्येति । तैलस्य सर्गिजसे च

स्यापि पिण्डीभावेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् । घृतवदेवेत्यादि
स्वयमूह्यम् ।

नलेम्बनत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतएव पवने न व्यभिचारः ।
तेजोमात्रोत्पत्तावेव तस्य निमित्तत्वात् । न चानलदाहत्वे सत्य-
नलकारणत्वमिम्बनत्वम् । दाहो हि भस्मीभावो वा रूपपरा-
वृत्तिर्वा उभयथापि भौमेति व्यर्थम् । न चानलनाशहेतुनाशप्रति-
योगित्वे सत्यनलकारणत्वमिम्बनत्वम् अननावयवेऽपि गतत्वात् ।
न च कारणत्व निमित्तत्वमभिप्रेतम् । अनलस्येम्बननाशनाशत्वे
मानाभावात् । इम्बननाशे ह्यनलान्तरं नोत्पद्यते । पूर्वानलस्व-
वयवक्रियाविभागादिति न्यायाच्चक्ष्यतीत्यपास्तम् । वायौ दिव्या-
नलप्रतियोगिककारणतावच्छेदकवायुत्वसद्भावेन विशेषणासिद्धेः ।
रसवत्त्वेन हेतोर्विशेषणाच्च ।

तादृशजलवत्पञ्चाङ्ग व्यभिचारः । सत्यनलमात्रभावादादौ व्यभिचरतीति भौमेति ।
न च भौमेति व्यर्थम् । भौमानलत्वस्य जातिविशेषतया तदभावादित्येके । आग्नेय-
भेदजलवत्पञ्चाङ्गतभावाभावाभ्यस्योद्देश्येदीपकतया तत्र व्यभिचारपारकतादित्यन्ये ।
न च दिव्यपद्मसिद्धिपारकतया व्यर्थं, विशिष्टाभावे तदभावात् । अपरिद्धिपार-
कताद्वा । यद्योक्तविवक्षात एव यद्यानुते दूषणं चक्ष्वित् समुपाधनममुक्तमित्यत-
स्याह । अतएवेति । भौमेतीति । भौमानयेति व्यर्थमित्यर्थः । अथवा समाधि-
वाच्यापत्तेरिति बोध्यम् । अनलमायेति । सत्यनलं दिगादावविशिष्टमनलमाय-
प्रतिबन्धकमन्नादावतिप्रसङ्गवारणाय । रसवत्त्वेनेति । नो वाकारार्थे । तथा
चोक्तमूल्यात्वे सति रसवत्त्वादिति पर्यवसितो हेतुः । केचित्तु रसवत्त्वे सति
भौमानयेत्यनत्वादिति हेतुः । न च तैजोपटम्बजज्ञे व्यभिचारः । तद्विनाशयेत्यत्र
अमानरे तथादृशत्वात् । किन्त्वस्यत्वादनित्योपक्षणात् भिन्नाह । वस्तुतस्तु तस्य

तास्तु पूर्व्ववत् द्विधा । नित्यानित्यभावात् । तु
 शब्दोऽप्यर्थः । कार्य्यतया परमाणुतया च । पूर्व्वव-
 दिति । यथा पृथिवी नित्या चानित्या च आपोऽपि
 तथेत्यर्थः । ता इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेण तासां
 कार्य्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञम् । तदेतन्निगद-
 व्याख्यातम् । पृथिव्यामिवाचापि तात्पर्य्यमूहनीयम् ।
 आपः क्वचिच्छरीरारम्भकाः द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवी-
 वत् । द्रव्यस्य हि द्रव्यारम्भणयोग्यता शरीरेन्द्रिय-
 भावेन व्याप्ता । यदेतेष्वेकमारभते तदन्यदपि । यन्नैकं
 न तदन्यदपि इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलम्भात् ।
 ततो यद्यापः शरीरं नारभेरन् इन्द्रियविषयावपि
 नारभेरन् । न चैवं तस्मात् क्वचिच्छरीरमप्यारभन्ते

आप इति । न च नद्यादिकलस्य पक्षत्वे बाधः । शरीरा-
 रम्भकस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः । जलत्वं (१५४) शरीरारम्भक-
 वृत्ति स्पर्शवद्भूतिद्रव्यत्वसाक्षादव्याप्यजातित्वात् । पृथिवीत्ववदिति
 विवक्षितत्वात् । न च गन्धवद्भूतित्वमुपाधिः । गन्धवत्त्वं शरीर-

तयात्वेऽपि तदन्यत्वविशेषित भिदमेव लिङ्गसूक्तानुसृतव्यामोन्वाद्ययच्छपक्षत्वात् ।
 पार्थिवत्वनिश्चये लङ्गानुसृतनियवस्तत्तिचये च पार्थिवत्वनिश्चयात् । तैबस्थ च तदा
 छलत्वपार्थिवत्वबन्धेऽदिवि ।

(१५४) शरीरारम्भवेति । शरीररमणविकारखेत्यर्थः । गन्धवदिति ।

इति स्थिते कौटुकं शरीरमित्यपेक्षायामाह । शरीरं
योनिजमेवेति । शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् ।
पार्थिवेन च पायसीयानारम्भात् तदयोनिजमेव ।

नन्वनुपलब्धिवाधितं तदित्यत आह । वरुणलोक
इति । व्यवहितविप्रकृष्टत्वात् नोपलभ्यते । न त्वभावात् ।
आगमादुपलब्धेरिति भावः । ननु स्वभावद्रव्यत्वाद-
पीतरारब्धं कथमुपभोगायतनं तदित्यत आह । पार्थि-
वेति । यथा कठिनत्वात् पृथिव्यास्तदारब्धं सवाद्य-
वयवोपष्टम्भादुपभोगसमर्थं तथाप्यत्वात् द्रुतमपि पार्थि-
वाद्यवयवोपष्टम्भात् तदप्युपभोगसमर्थं विजातीय-
नारम्भकत्वमात्रं प्रतिषिद्धम् । न तु परस्परानुग्रहो-
ऽपीति भावः । इन्द्रियमिति । यद्रसोपलब्धिसाधन-
मिन्द्रियं तदाप्यम् । अत्रापि रसोपलब्ध्या स्वरूपमात्र-
सिद्धिः । आप्यत्वञ्च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यै-

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि निर्गन्धाहस्तित्वात् घटत्ववदिति साध्या-
व्यापकत्वात् । ययेति । शरीरस्य भूतान्तरोपष्टम्भकसम्बन्धः साव-
श्मक इति भावः । रूपाद्यव्यञ्जकत्व इति । न च कषायद्रव्येण

गन्धयोग्यवृत्तित्वमित्यर्थः । गन्धरसप्रतिनिधित्वम् । निर्गन्धेति ।
गन्धायोग्येति । यथा शरीरस्येति । पार्थिवेति शेषः । दृष्टासीति । नचादि

वाभिव्यञ्जकत्वात् । सत्तुरसाभिव्यञ्जकदन्तोदकवत् ।
प्राणिभेदेनेन्द्रियवैचित्रानिराकरणाय सर्व्वप्राणिना-
मिति । अन्यावयवैरभिभूतैरिति । वाताद्यभिभवे
जड़निष्ठत्वादिति भावः ।

किं नामधेयं तदित्यत आह । रसनमिति ।
तृतीयां विधामाह । विषयास्त्विति । आप्यत्वे हिम-
करकयोः शिलीभावोपपत्तिं द्रवत्वे वक्ष्यतीति ।

जलरसाभिव्यञ्जकेन व्यभिचारः । पार्थिवरसाभिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्य
हेतोर्विवक्षितत्वात् । अतएव नेन्द्रियसन्निकर्षेण व्यभिचारः । न
च द्रव्यत्वमसिद्धं रससाक्षात्कारेनेन्द्रियजन्यतया तत्तिष्ठेः ।

ननु हिमकरकयोर्नाप्यत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वाभावादित्यत
आह । हिमेति । शीतस्पर्शवत्त्वेन जलत्वसिद्धौ सांसिद्धिकं द्रव-
त्वमपि तत्प्रतिबन्धं (१५५) भौमेनोपपत्त्या विलयनद्वयार्था तत्र द्रव-
त्वोपलम्भादित्यर्थः ।

यदं व्यर्थम् । जलस्य सुप्ताभरादिद्रव्यव्यञ्जकतया विविदाभावेनिर्वाहकतया-
सिद्धिपारकत्वेन सार्थकत्वादित्याहुः । सार्थव्यञ्जकवदित्येतन्नरस्यपत्त्या तदित्यन्ये ।
रूपपदं परकीयरूपपरमन्वया ब्रूयस्य दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः । अतएवायद्वृत्ते ।
न चेति । अन्यथा तस्य स्वीयरूपव्यञ्जकतया शब्दाविरहात् । पार्थिवेति । न च
तस्यापि स्वीयरसव्यञ्जकतया दोषतादवश्यम् । परकीयत्वस्यापि रसविशेषत्वात् ।
अतएवेति । द्रव्यत्वविशेषत्वादेवेत्यर्थः । इन्द्रियेति । इन्द्रियत्वस्य ध्वंशोपाश्रयत्वस्य
वदिततया द्रव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः ।

(१५५) भौमेनेति । न च द्रव्यानन्तरमेव भौरनेष तदकल्पनात् । कल्पने

तेजसो लक्षणमाह । तेजस्त्वाभिसम्बन्धादिति ।
व्याख्यानं पूर्ववत् । तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणा-
नाह । रूपस्पर्शेति । अत्र प्रमाणं सूचयति । पूर्वव-
द्देषां सिद्धिरिति । तेजो रूपस्पर्शवदिति सूत्रकारवच-
नात् रूपस्पर्शी । चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः ।
अग्निः सामान्यवचनात् द्रवत्वम् । उत्तरकर्म्मवचनात्
संस्कार इति पृथिवीवदेति सिद्धाः । प्रसिद्धा
इत्यर्थः । तेजस्त्वव्यवस्थापकानाह । शुक्लभास्वरश्च
रूपमिति । च स्वर्यः पृथिव्यादिरूपाद्वावच्छिन्नति ।
भास्वरत्वं सामान्यविशेषः । स च रूपान्तरप्रकाशक-

तेजस्वेति । यद्यप्युपादिसाधारणी नानुगतमतिः जनत्वं द्रव-
त्वसमानाधिकरणगन्धव्यधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिभिन्नं भवे-
त्वात् टवदित्यनुमानमप्रयोजकम् । तथाप्यनित्यभास्वररूपोष्ण-
स्पर्शी प्रति यत्तमवायिकारणत्वं तदवच्छेदकत्वेनावयविनि तेज-
स्वजातिसिद्धौ परमाणावपि स्तोपादेयद्वयशुक्लवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षा-
द्वाप्यजातिमत्त्वं साध्यमिति भावः ।

अथ यत्तमवायिकारणत्वे गौरवम् । यद्यन्यथातद्वदन्तया विधीनस्य जगत्समावृत्त्य-
मिति भावः ।

तथापीति । यद्यपि परमाक्षोरपि स्वरूपयोग्यत्वे यथा तत्र न तदुत्पत्ति-
प्रयोजनं लक्ष्यम् । वस्तुतस्तु तेज एव यद्यतावच्छेदकतयानुगतधर्मोपि द्वौ वाच-
काभावात् तज्जातित्वमिति बोध्यम् ।

स्वेन व्यञ्ज्यते । तद्द्रष्टुं तेजस एव । तेन भास्वरूपं
तेज एव । इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति स्वरूपकथ-
नम् । पच्यमानेभ्यनमन्निधिकृतम् लोहिताद्युपलभः ।
तद्विरुद्धे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलभ इति
प्रतिपादनायम् ।

न च तत्राप्यधिभूततया लोयरूपमक्रान्त्या धावत्य-
प्रतीतिरिति वाच्यम् । अपां रूपेण विजातीयानभि-

ननु भास्वरूपेनेवेतरव्यावृत्तिसिद्धेः शुक्लमिति व्यर्थमित्यत
आह । शुक्लमितीति । यदा ननु वज्रादेरकणकपिनादिरूपो-
पलभ्यादित्यत आह शुक्लमितीति । तत्फलमाह । पच्यमानेति ।
न च पार्थिवरूपाभिभूतरूपेणाग्निना परप्रकाशानुपपत्तिः ।
अनभिभूतस्यैव तेजसः परप्रकाशकत्वादिति वाच्यम् । असिद्धेः ।
तेजसः स्वपरप्रकाशने पार्थिवादिसंयोगविशेषस्यैव प्रतिबन्धक-
त्वात् । सिद्धावपि रूपत्वव्याप्यजात्यभिभवेऽपि रूपानभिभवात् ।

ननु तेजसा मम कनरूपस्य संयुक्तमववायात् तेन तेजोरूपा-
न्तरस्याप्रतीतिः शुक्लत्वप्रतीतिश्चन्द्रमहसि स्यादित्याशङ्क्य निरा-

अनभिभूतस्यैवेति । अनभिभूतरूपस्यैवेत्यर्थः । अन्तर्भा सुखं ह्यापि पर-
प्रकाशकतापत्तिरिति भावः । अविद्धेति । तथा निवमस्येति शेषः ।

अन्वेव सुकृतिप्रसङ्ग इत्यत आह । तेजस इति । सुखं ह्येतित्यर्थः । रूप-
स्येति । रूपत्वव्याप्य शुक्लत्वजात्यभिभवेऽपीत्यर्थः । रूपेति । वज्रादेरिति शेषः ।
सुखं रूपमेवाभिभूतमिति कथयन्त्यात् इत्यत इति भावः ।

भवात् । नहि जलप्लावितानीत्यादयः । श्वेतं न
इति । उष्णएव स्पर्श इति । एवकारश्चन्द्र-
चामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपने-
तुम् । तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानादनुद्भवेनानु-
पलम्भो न त्वभावात् । तदपि द्विविधमिति पूर्ववत्
तात्पर्यम् ।

कार्यभेदमाह । शरीरादित्यमिति । शरीर-
मादि यस्य त्रयस्य तत्तथा । न पार्थिववत् तैजसं
शरीरमुपलभ्यते इत्यत आह । शरीरमिति । तैजसो-
ऽपि शरीरारम्भकत्वं तोयवत्साधनीयम् । ज्वलदनल-

करोति । न चेति । चक्षुरादीत्यादिपदात् सन्निभभापरिगृहः ।
(१५६) तत्रानुष्णाशीतस्पर्शोपलम्भात् । न च पार्थिवस्पर्शोपाधिकः
सः पार्थिवरूपाभानि तत्स्पर्शाभावात् । अन्यथा वायावपि स्पर्श-
विरहापत्तेः । तेषामिति । चन्द्रादि तैजसं भास्वरूपत्वादालोक-
वत् । न चोद्भूतस्पर्शत्वमुपाधिः । चक्षुःसुवर्णयो र्धर्मिग्राहक-
मानात् तैजसत्वसिद्धौ साध्यव्यापकत्वादिति । एवञ्चोष्मादावपि
तैजस्त्वेन शुक्लभास्वरूपत्वानुमानमित्यर्थः ।

(१५६) सन्निभभावात्तत्स्पर्शविप्रतिपत्तिर्भोजं दर्शयति । तत्रानुष्ठेति ।
चक्षुरिति । न च साधनापत्तिश्च साध्यव्यापकत्वं भास्वरूपसमवायिकारचता
वच्छेदकत्वेन तैजस्वविज्ञेयव्यवधानेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनोपाधेकद्वयापक-
त्वादिति भावः ।

ब्रूह केचिर्दाहुः । अप्राप्यकारि चक्षु रधिष्ठाना-
सम्बद्धार्यग्राहित्वात् । यत् पुनः प्राप्यकारि न तदधि-
ष्ठानासम्बद्धार्यग्राहि । यथा रसनादि । पृथुतरग्रह-
णाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोऽधिकपरि-
माणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरं परशुस्केदं
छिनत्ति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यदि
हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु गृह्णीयात् । दवी-
यस्तु चिरेणेति न तुल्यकालमुपलभयेत् । अनुभवति
तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखश्चेति । काचाभ-

अप्राप्यकारीति । ननु गोलकस्य पक्षत्वेऽपि सिद्धसाधनं तद-
न्यस्य पक्षत्वे चाययासिद्धिः । सिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानवाधः ।
अत्राहुः । तदन्यस्यैव पक्षत्वे न बाधः । धर्मिग्राहकमानस्य
प्राप्यकारित्वानुपजीवकत्वात् । तस्य व्यवहितानुपलब्धिगम्यत्वात् ।
यदा गोलकमेव पक्षः स्वासम्बन्धविषयग्राहकत्वञ्च साध्यम् । न
च सिद्धसाधनम् । (१५०) घटमाद्यात्कारकारणतेजःसंयोगसमा-
नाधिकरणघटमाद्यात्कारकारणतेजःसंयोगवत्त्वस्य निषेधत्वात् ।
अनैकान्तिकत्वादिरुद्धत्वादित्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य माधिकपरि-
माणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकत्वे सत्येव समाधाना-

(१५०) घटेति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातमायम् । ध्वनिपरितो ध्वतिरेका
विद्म इत्याशयेनाह । विरुद्धत्वादित्यर्थः इति । वजातीवेति । यावदुगुरुत्वाभावा-
सम्बन्धनमित्यर्थः ।

त्वेन व्यज्यते । तद्वद्रूपं तेजस एव । तेन भास्वरूपं
तेज एव । इति लक्षणार्थः । शुक्लमिति स्वरूपकथ-
नम् । पच्यमानेन्धनसन्निधिकृतस्तु लोहिताद्युपलम्भः ।
तद्विरहे चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवोपलम्भ इति
प्रतिपादनार्थम् ।

न च तच्चाप्यविन्धनतया तीयरूपसंक्रान्त्या धावत्य-
प्रतीतिरिति वाच्यम् । अपां रूपेण विजातीयानभि-

ननु भास्वरत्वेनैवेतरव्यावृत्तिसिद्धेः शुक्लमिति व्यर्थमित्यत
आह । शुक्लमितीति । यदा ननु वज्रादेरुष्णकपित्तादिरूपो-
पलम्भादित्यत आह शुक्लमितीति । तत्फलमाह । पच्यमानेति ।
न च पार्थिवरूपाभिभूतरूपेणाम्बिना परप्रकाशानुपपत्तिः ।
अनभिभूतस्यैव तेजसः परप्रकाशकत्वादिति वाच्यम् । असिद्धेः ।
तेजसः स्वपरप्रकाशने पार्थिवादिसंयोगविशेषस्यैव प्रतिबन्धक-
त्वात् । सिद्धावपि रूपत्वव्याप्यजात्यभिभवेऽपि रूपानभिभवात् ।

ननु तेजसा समं जलरूपस्य संयुक्तसमवायात् तेन तेजोरूपा-
कारस्याप्रतीतिः शुक्लत्वप्रतीतिश्चन्द्रमहसि स्यादित्याशङ्क्य निरा-

अनभिभूतस्यैवेति । अनभिभूतरूपस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा सप्तम्यस्यापि पर-
प्रकाशकतापत्तिरिति भावः । व्यसिद्धेरिति । तथा विवक्ष्येति शेषः ।

नन्वेव वज्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह । तेजस इति । वज्रणादेरित्यर्थः । रूप-
त्वेति । रूपत्वव्याप्य शुक्लत्वजात्यभिभवेऽपीत्यर्थः । रूपेति । वज्रादेरिति शेषः ।
सप्तम्ये रूपमेवाभिभूतमिति फलवत्त्वात् कृत्यत इति भावः ।

भवात् । नहि जलप्लावितानीत्यादयः । श्वेतं न
इति । उष्ण एव स्पर्श इति । एवकारश्चन्द्र-
चामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्बहेतुकां विप्रतिपत्तिमपने-
तुम् । तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानादनुद्भवेनानु-
पलम्भो न त्वभावात् । तदपि द्विविधमिति पूर्ववत्
तात्पर्यम् ।

कार्यभेदमाह । शरीरादिवयमिति । शरीर-
मादि यस्य त्रयस्य तत्तथा । न पार्थिववत् तैजसं
शरीरमुपलभ्यते इत्यत आह । शरीरमिति । तैजसो-
ऽपि शरीरारम्भकत्वं तोयवत्साधनीयम् । ज्वलादनल-

करोति । न चेति । चक्षुरादीत्यादिपदात् मणिप्रभापरिगृहः ।
(१५६) तत्रानुष्णाशीतस्पर्शोपलम्भात् । न च पार्थिवस्पर्शोपाधिकः
सः पार्थिवरूपाभावे तत्स्पर्शाभावात् । अन्यथा वायावपि स्पर्श-
विरहापत्तेः । तेषामिति । चन्द्रादि तैजसं भास्वरूपत्वादानोक-
वत् । न चोद्भूतस्पर्शत्वमुपाधिः । चक्षुःसुवर्णयो र्धर्मिष्वाहक-
माणात् तैजसत्वसिद्धौ साध्यव्यापकत्वादिति । एवञ्चोष्मादावपि
तैजसत्वेन शुक्तभास्वरूपत्वानुमानमित्यर्थः ।

(१५६) मणिप्रभावाद्युष्णस्पर्शविप्रतिपत्तिबीजं दर्शयति । तत्रानुष्येति ।
चक्षुरिति । न च साधनावच्छिद्य साध्यव्यापकत्वं भास्वरूपसमवायिकारणता
वच्छेदकत्वेनैव तैजसत्वसिद्धेर्विषयबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वोपपत्तिरित्यादि-
त्वादिति भावः ।

कल्पेन कस्तेनोपभोग इत्यत आह । पार्थिवेति ।
 इन्द्रियमाह । यद्गन्माद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्य
 व्यञ्जकमिन्द्रियं तत्तेजसम् । सर्व्वप्राणिनामिति ।
 प्राणिभेदेनेन्द्रियप्रकृतिवैचित्र्यशङ्कानिरासार्थम् । तत्-

योग्यानुपलभ्यार्थं निराकरोति । अनुद्भूतत्वेनेति । न चानु-
 द्भूतरूपस्पर्शासिद्धिः । रूपवन्मात्रवृत्तितेजस्वमुद्भूतस्पर्शरूपवन्मात्र-
 वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुद्भूतरूपस्पर्श-
 वत्तेजःसिद्धेः । अनुद्भूतत्वञ्च जातिभेदः । तच्च रूपत्वादिव्याप्यं
 नानेति न जातिसङ्करः । उद्भूतत्वस्य च तत्तुल्यतया नानात्वेऽपि
 साक्षात्कार प्रत्यनुद्भूतत्वव्यतिरेकस्यैवानुगतस्य हेतुत्वमिति भावः ।

तेजसोऽपीति । स्पर्शवदृत्तिद्रव्यत्वसाक्षादप्यजातित्वात् तेज-
 स्वस्य पृथिवीत्ववच्छरीरारम्भकवृत्तित्वमनुमेयमित्यर्थः ।

गन्माद्यव्यञ्जकत्वे सतीति । न च दीपस्य स्वकीयस्पर्शव्यञ्ज-
 कत्वात् साधनविकल्पो दृष्टान्तः । रूपसाक्षात्कारासाधारणवारणं

प्रवह्नादाह । एवमेति । अनुद्भूतरूपतेजसिद्विरित्यर्थः । रूपस्पर्शवन्मात्र-
 वृत्तीति । एतच्च पञ्चभिरेवमम नीरूपादिवृत्तित्वस्यैवमानेनार्थान्तरवारक
 बाधस्फोरणाय । रूपव्यर्थान्तरगर्भतयातुमानहवे तात्पर्य्यम् । तेनान्यतरातुद्-
 भूतत्वमात्रेण नान्यथाविद्धि । यदापि सूक्ष्मे अर्थातुभवमात्रवृत्तं तदापि
 तेजस्येनोद्भाटावतुद्भूतस्यैव रूपस्यानुमानसङ्क्रान्तिरिति तदभिप्रायेण तथोक्तम् । न च
 चक्षुरादेरतुद्भूतरूपादाविद्विदयादां रूपादिवन्मात्रवृत्तित्वमविद्विभिति वाच्यम् ।
 तस्योभयवादिविद्वन्त्वात् । तेजस्त यदि नीरूपवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति स्यात्
 रूपवदृत्तिरिति न स्यादिति तद्विद्विष ।

सद्भावे रूपोपलब्धिः प्रमाणम् । तैजसत्वे च रसाद्य-
व्यञ्जकत्वे रूपाभिव्यञ्जकत्वं प्रदीपवत् ।

तैजसम् । रसाव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात्
प्रदीपवदित्यत्र तात्पर्यात् । मनःशरीरयोश्च रमव्यञ्जकत्वात् नानै-
कान्तः । अनुमानान्तरं चक्षुषः तैजस्वसाधकं पृथिव्यामुक्तम् ।

ननुतदुभूतत्वेनानुपसम्भ इत्युक्तम् । उदुभूतत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वपरतया साध्या
। निरोपादित्यत्र आह । अतदुभूतत्वहेति । रूपत्वादीति । शुक्लत्वादिव्याप्यमित्यर्थः ।
नानात्वेऽपीति । नानात्वसम्भवेऽपीत्यर्थः । उभयजात्यभ्युपगमे नानाभावात् ।
न चेति । नवादिषदस्याह्यरसाव्यञ्जकतया विविधाभासत्वादितदभ्युक्तमिति
वाच्यम् । आदिषदस्य प्रत्येकहेतुपक्षकत्वात् । अन्यथा रसाव्यञ्जकत्वमात्रस्यैव
सामर्थ्ये अधिकस्य व्यर्थत्वात् । अतएव तदेव हेतुविशेषणमाह । रसेति ।

अत्रापि यद्यादिपदं तदा गन्धव्यञ्जकत्वमस्य हेतुनिरूपणाय । न च गोलके
अभिचारः । तस्य स्वरसादिव्यञ्जकत्वात् । यद्यप्येवमपि नावशीयमरीरगोलके
अभिचारस्तथापि तदन्यत्वे सतीत्यपि निरोपणं बोध्यम् । प्रकाशकत्वञ्च प्रकाश-
कारणत्वं व्यतो न विषयतत्त्वज्ञिकर्पादौ अभिचारः । एवञ्च रूपव्यञ्जकगर्भतया
सामञ्जस्ये स्फटिकादीत्यादिना विरोधभागान्यथाकरणं किमर्थमिति चिन्त्यम् ।
केचित् रूपेत्यादिना पक्षतावच्छेदकनिर्बन्धनम् । रसाव्यञ्जक रूपव्यञ्जकमवश्यं वाच्य
मित्यन्यथा हेतुपादानम् । न च रूपसाक्षात्कारकारणत्वावच्छिन्नकार्यताप्रति-
योगिककारणतान्नयपरमेतदिति वाच्यम् । असम्भवात् । आक्षेपवजातेरेव नाव-
रेव चक्षुर्जन्यतावच्छेदकत्वान् । द्रव्यादिनासात्कारभेदाहकारमात्रम् । न च निरस्त
हेतोरपि तयासम्भवे कथं तत्परत्वमेवेति वाच्यम् । अथायोक्तव्यनितादेवदत्त
त्वान् । न च चक्षुर्जातिरेव पक्षतावच्छेदिकाभिव्यक्तिरिति वाच्यम् । गोचरभेदाद्विज्ञौ
वदमिद्वेरित्वाह । तच्चिन्त्यम् । तत्रापनिदतस्याप्यनेकस्य तयात्वसम्भवेन दूतदेव-
भागस्यासम्भेददुक्त्वान् । ननु इति । तथाच सन्देहेन तद्विराज इवम् ।

इह केचिदाहुः । अप्राप्यकारि चक्षु रधिष्ठाना-
सम्बन्धार्थग्राहित्वात् । यत् पुनः प्राप्यकारि न तदधि-
ष्ठानासम्बन्धार्थग्राहि । यथा रसनादि । पृथुतरग्रह-
णाच्च । यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात् स्वतोऽधिकपरि-
माणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरं परशुक्ल्यं
छिनत्ति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यदि
हि गत्वा गृह्णीयात् निकटस्थमाशु गृह्णीयात् । दवी-
यस्तु चिरेणेति न तुल्यकालमुपलभयेत् । अनुभवति
तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखञ्चेति । काचाभ-

अप्राप्यकारीति । ननु गोलकस्य पक्षत्वेऽपि सिद्धसाधनं तद-
न्यस्य पक्षत्वे चाययासिद्धिः । सिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानवाधः ।
अत्राहुः । तदन्यस्यैव पक्षत्वे न बाधः । धर्मिग्राहकमानस्य
प्राप्यकारित्वानुपजीवकत्वात् । तस्य व्यवहितानुपलब्धिगम्यत्वात् ।
यदा गोलकमेव पक्षः स्वासम्बन्धविषयग्राहकत्वञ्च साध्यम् । न
च सिद्धसाधनम् । (१५७) घटसाक्षात्कारकारणतेजःसंयोगसमा-
नाधिकरणघटसाक्षात्कारकारणतेजःसंयोगवत्त्वस्य निषेध्यत्वात् ।
अनैकान्तिकत्वादिरुद्धत्वादित्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य साधिकपरि-
माणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकत्वे सत्येव समाधाना-

(१५७) घटेति । एतच्च प्रागेव व्याख्यातमायम् । ध्वनिचरितो घ्यतिरेका
विरुद्ध इत्याशयेनाह । विरुद्धत्वादित्यर्थः इति । वजातीयेति । यावद्गुह्यत्वाभावा-
सम्बन्धनमित्यर्थः ।

दलस्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धेऽथ । यदि हि प्राप्तं गृह्णी-
यात् प्रतिघातिना स्फटिकादिद्रव्येण विष्टम्भादप्राप्तं
प्रसर्पत् तृणादिकं नाददीत । तस्मादप्राप्यकारि । ततो
न तैजसमिति । तदसत् । अधिष्ठानसम्बन्धार्थग्राहि-
त्वस्य प्रदीपेनानैकान्तिकत्वात् । पृथुतरग्रहणस्यापि
पृथ्व्यतया तद्वदेवोपपत्तेः । तुल्यकालग्रहणन्वसिद्ध-
मेव । तदभिमानस्य कालसन्निकर्षेणोपपत्तेः । अचि-
न्त्योहि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यत्-
प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव मयूखमालिनि भवनो-
दरेष्वा लोक इत्यभिमानो लौकिकानाम् ।

न्तरमाह । पृथुतरेति । यत्काले चन्द्रमसा संयुक्तं चतुष्कलानि
ग्राहयापीति तुल्यकालग्रहोपपत्तिः । न चाप्रावच्छेदेनैव चतुः-
संयोगो ग्राहकोऽन्यथा मूलावच्छेदेन गोलकस्य नित्यसम्बन्धात्
तदग्रहोपपत्तिरिति वाच्यम् । तिर्यग्भावेन ग्राह्यांचन्द्रममोर-
ग्रावच्छेदेन चतुःसंयोगाविरोधादिति समाधाने मत्विधाह । तुल्य-
कालेति । ग्राहाग्रहणानन्तरमेव चन्द्रग्रहणम् । तयोस्तुल्यकाल-
त्वधीर्भ्रम इत्यर्थः ।

लाघवातिशयेनेति । सजातीयमम्वननमेवातिशयः । गुरुत्वा-
भावात्मके लाघवे जात्यात्मकप्रकर्षाभावात् । एतदेव दृष्टान्तेन
द्रष्टव्यम् । यन्प्राचीनेति ।

केचित्तु संसर्गिद्रव्यतया निःसरदेव नायनं" तीजो
वाद्यालोकेनैकतां गत युगपदेव तावदर्थेन संसृष्ट-
मिन्द्रियमुत्पादितवदिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकाल-
ग्रहणमुपपद्यत इति समाधानमाहुः । तदसत् ।
पृष्ठभागव्यवहितार्थोपलम्भाप्रसङ्गात् । इन्द्रियप्राप्तये
द्यार्जवावस्थानमप्युपयुज्यत इति स्फटिकाद्यन्तरितो-
पलब्धिरपि प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेज-
स्तत्तेरप्रतिबन्धकत्वात् । प्रदीपप्रभावदेवोपपत्तेरिति ।
येषामन्वप्राप्यकारि चक्षुः तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यव-
हितमिव कुद्यादिव्यवहितमपि किं न गृह्णाति । नहि

शालीकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । केचित्त्विति । पृष्ठ-
भागेति । वस्तुतोऽनुद्भूतरूपेण चक्षुषा उद्भूतरूपेणालोकेन सहा-
रभे विरोधः । आरभेऽपि वावयवस्येन्द्रियत्व स्यात् । न चावय-
विनः कार्यकोत्रेयत्वात् तस्य । एतेनेतस्ततः स्थितैः प्रेचकाणां
परस्परनयनैर्भारभविरोधः । तेषामनुद्भूतरूपत्वादित्येषाम् ।

नन्विन्द्रियमेष पृष्ठदेशे व्यवहितेन कुतो न सम्बध्यते इत्यत
आह । इन्द्रियप्राप्तये इति । तस्मिन् सतीति । ननु यत्र क्वचित्
कुद्यादि न प्रतिबन्धक किन्तु याद्याग्राहकमध्यवर्त्ति । न चान्यपरि-
माणेन तादृशेन महापरिमाणद्रव्याग्राहपत्तिः । ग्राह्याधिकपरिमा-
णस्य तन्मध्यवर्त्तिनः कुद्यादेः प्रतिबन्धकत्वात् । न चेवं गोलकस्यैव